

QUARTA SECCIÓ

Fonts documentals

Fuentes documentales

CUARTA SECCIÓN

Relatora: Conxita Mir, historiadora

ARXIU I FONTS DOCUMENTALS DEL MÓN CONCENTRACIONARI I PENITENCIARI ESPANYOL:
RELACIÓ DE COMUNICACIONS.

Conxita Mir Curcó

Professora de la Universitat de Lleida

En la meua intervenció m'aturaré a destacar sobretot les relacions que es poden establir entre els tipus de fonts que els diversos autors presenten i les possibilitats de recerca que aquestes ofereixen, de cara a una millor comprensió del món concentracionari i penitenciari de postguerra. De ben segur, les reiteracions amb altres sessions desenvolupades al llarg del congrés seran inevitables ja que, en raó de les fonts utilitzades, molts dels textos presentats podien ben bé haver-se incorporat a aquesta, i a la inversa. Potser només assenyalar que m'ha cridat l'atenció que en aquest bloc de treballs corresponents a arxius i fonts que se m'ha demanat relatar, no s'hagi presentat cap text que s'ocupi específicament de la documentació conservada tant a l'Arxiu General Militar de Guadalajara com al d'Àvila o als arxius judicials militars, amb centenars de consells de guerra custodiats, des de finals dels vuitanta, pels Tribunals Militars Territorials, susceptibles ja de ser consultats amb certa normalitat. És cert que la ponència presentada per Javier Rodrigo, *Camps en temps de guerra. Història del món concentracionari franquista, 1936-1939*, així com algunes de les comunicacions reunides en aquest bloc de treball, supleixen d'alguna manera la mancança a què em refereixo. Cosa, però, que no treu que s'insisteixi a remarcar el buit existent, que de ben segur no fa més que reflectir les resistències que encara envolten una documentació amb dèficits importants d'ordenació i catalogació.

Feta aquesta primera observació, l'estudi del món concentracionari de postguerra, així com del món penitenciari, amb les derivacions corresponents a l'exili polític, la resistència al maquis i la deportació als camps nazis, són aspectes que, en aquesta sessió, s'han abordat acudint, principalment, a testimonis, històries de vida, dietaris, epistolaris i altres manifestacions circumscrites al camp que Carles Feixa i Carme Agustí denominaren en la seva ponència, *el discurs autobiogràfic de la presó política*.

A la vista de les aportacions fetes dins del memorialisme i la història oral, penso que es pot parlar d'un renovat interès per la recuperació de la memòria dels protagonistes més anònims del nostre passat. Interès que enllaçaria amb el camí encetat a finals dels anys seixanta, per molts dels que van ser protagonistes directes d'aquesta experiència sobre la qual avui tractem de reflexionar.

Llibres pioners i emblemàtics com el de Tomasa Cuevas, *Mujeres en las cárceles franquistas* (1979) –juntament amb els de Juana Doña o Soledad Real, ja que parlem de dones-, avui s'han convertit en fonts historiogràfiques primàries de les quals molts historiadors n'han sabut treure excel·lent partit. Sembla com si les noves generacions d'historiadors s'adonessin de la importància de les veus silenciades i massa sovint ignorades.

Així es va animar a fer-ho David Ginard en el congrés celebrat el mes d'abril passat, amb el títol *Enfrontaments Civils, Postguerres i Reconstruccions* (2002), organitzat per l'Associació Recerques i el Departament d'Història contemporània de la Universitat de Lleida. Recordant Philippe Joutard i Paul Thompson, ressaltà la importància de no renunciar a prendre en consideració els records d'aquells que estaven a punt de silenciar-se pel transcurs inexorable del temps. Avui, no puc menys que fer meves les seves paraules, tot i que, després de llegir el conjunt de treballs presentats, no deixi de qüestionar-me si no va sent hora d'autoimposar-nos un cert ordre metodològic.

Amb sistemàtica ha treballat, per exemple, l'Institut Nacional d'Antropologia de Mèxic, que disposa de desenes de milers de pàgines transcrits d'entrevistes a exiliats republicans – entre ells molts catalans – sense les quals la historiadora Dolors Pla no hauria pogut fer el seu excel·lent treball sobre la història social de l'exili català en aquest país. A Catalunya ja fa temps que hi ha diverses institucions preocupades a recollir testimonis de tota mena. El fons sobre la deportació 1939-1945 de l'Arxiu Municipal de Castellar del Vallès, recull des del 1996, a més de testimonis, memòries, cartells, cartes, documents gràfics, etc, sobre l'èxode, l'internament i la deportació dels republicans espanyols a França i als camps d'extermini nazi. L'any 1999 ja disposava de cent dotze històries de vida –quatre-centes hores enregistrades amb testimonis personals de supervivents de quinze camps d'internament i de deportació. El mateix interès mostra l'Associació Catalana d'Expresos Polítics, per iniciativa de la qual s'ha publicat el llibre *Notícies de la negra nit. Vides i veus a les presons franquistes* (2001). També l'Amical Mauthausen reuneix testimonis dels republicans que patiren els camps. L'hemeroteca municipal de Barcelona té en dipòsit diversos fons orals importants. Existeix també la fonoteca particular de Jaume Font que no se ben bé quin tipus de material té enregistrat.

Tot plegat em fa creure en la conveniència de disposar d'alguna guia-inventari sobre els diversos materials existents, que ens evitès els inconvenients derivats de l'estat actual de dispersió i fragmentació en què actualment es troba aquests tipus de documentació. Si comptéssim amb un inventari, potser fins i tot ens sorprendriem davant del que es porta fet en aquesta direcció. Segurament, tot plegat, permetria oferir una visió global sobre la memòria d'aquest món

concentració i penitenciari de què s'ocupa aquest congrés, amb el benentès que quan es tracta d'experiències sobre la presó política o els camps, les històries de vida constitueixen per elles mateixes realitats particulars i intransferibles.

Un d'aquests universos és abordat per Joan Corbalán i Antoni Lardín en el treball que porta per títol *Des de la presó. Epistolari de Josep Fortuny (febrer-juliol del 1939)*. Els autors han optat per oferir tot just la transcripció d'unes quaranta cartes de presó, escrites per qui va ser alcalde de Mollet el bienni 1937-38. Un pastisser d'Acció Catalana Republicana (ACR), exiliat, retornat i afusellat a mitjan juliol del 1939. La seva trajectòria política ja ens la van avançar els mateixos autors a les jornades sobre la fi de la Guerra Civil, celebrades a Olot el 1999. Aquí reproduïen només el seu epistolari. I, certament, les més de quaranta cartes escrites al llarg dels sis mesos de presó patits per aquest republicà constitueixen una font que per la seva condició de document històric, mereixeria ser analitzada i contrastada. Tan sols una lectura ràpida de les cartes, com la que jo he fet, deixa intuir qüestions d'indubtable interès. Escrites en castellà i amb un to adequat per poder passar la censura, poden –com indiquen els autors, tot i que no els queda espai per fer-ho– llegir-se entre línies i, sobretot, poden ser contrastades amb l'única que va sortir clandestinament de la presó. L'única escrita lliurement i en català.

En realitat, el contingut de les cartes convida a reflexionar sobre la capacitat del règim a trencar la confiança de qui estava pres vers els seus familiars i amics que romanien en llibertat. "Me contarás también –li diu el presoner a la seva dona– si en realidad mi hermano se interesa por mi caso, pues no sé si será por falta de noticias, a veces llego a dudar de que haya quien se tome para mí el interés necesario", quan, el que sembla entendre's de les altres cartes és que la família d'aquest condemnat es desvia per enviar-li diners i menjar, així com per tractar d'aconseguir els cobejats avals que els reclamava amb tanta insistència, ignorant com era de difícil obtenir-los per part dels assenyalats com a "rojos", com ho era la seva família.

Capacitat de provocar desconfiança i trencar llaços de solidaritat amb els seus –deia– i, també, capacitat de generar humiliació o transmutar les paraules. Només la carta que surt clandestinament de la presó, per exemple, està exempta de la resignació i el conformisme amb la voluntat inapel·lable de Déu que acompanya les altres. Escasses són les cartes escrites pensant en la censura on no apareix la paraula Déu, ja sigui per dir en el seu nom que es trobava bé, o per expressar la confiança que amb el seu ajut tot s'aclariria. Per contra, a la carta clandestina, no es parla de Déu, sinó del destí, alhora que s'intenta conjurar-lo donant instruccions concretes i precises a la dona de com es pot comunicar amb el germà per tal d'indicar-li millor com aconseguir els desitjats informes que mai no arribaren. Sens dubte, aquesta no és la carta d'un home humiliat i resignat a la seva sort, sinó la d'una persona que intenta, fins a l'últim moment, conjurar el mal.

En relació amb la qüestió de la humiliació, un dels objectius repressius més clars del franquisme, els plec de descàrrec adjunts a alguns consells de guerra o als sumaris incoats per responsabilitats polítiques, presentats com a intent de salvar la vida, sovint comportaven autoinculpacions o renunciacions d'idearis defensats amb entusiasme. Constitueixen, indubtablement, una documentació que valdria la pena analitzar amb més deteniment del que s'ha fet fins ara.

En la mateixa línia de transcripció documental, amb escassos comentaris sobre les possibilitats d'anàlisi que ofereix la font transcrita, els mateixos autors, juntament amb M. Dolors Bernal, presenten una nova comunicació titulada *Diari de la retirada i l'exili*. Transcriuen només una part d'un dietari d'un soldat, reclutat per l'exèrcit republicà a finals de setembre de 1938. Com tants d'altres, va passar la frontera el febrer de 1939, i va ser internat en els camps de concentració de Prats de Molló i Judes fins que va tornar el juliol del mateix any gràcies a l'aval d'un amic falangista. Sabem que l'autor del dietari era dependent del comerç, casat i amb tres fills. Sabem de la seva obsessió per la gana patida durant el seu èxode particular. L'obsessió per "lo quotidià" –que deia Àngela Cenarro en la seva ponència. Però, els autors deixen massa coses sense explicar del protagonista de la història que ens donen a conèixer, el qual, segons es dedueix de l'escrit, va viure fins a complir 82 anys. El van arribar a conèixer o va ser la dona o algun dels seus fills els qui els van procurar el relat que presenten?. Un dietari només transcrit parcialment que, al meu entendre, només adquirirà valor documental si es publica sencer i convenientment anotat.

Sí que se'ns ofereix magníficament anotada la comunicació presentada per Ernest Gallart amb el títol *Exili, resistència i deportació. La trajectòria de Ramon Buj i Ferrer, un barceloní de les Joventuts Socialistes Unificades de Catalunya (JSUC)* que, després de ser alliberat del KL Dachau, s'establí a França, a Montpel·lier, població on crec s'enregistrà, el 2-3 de maig de 1997, el testimoniatge oral que ha estat base del text presentat. En aquells moments el testimoni tenia 76 anys.

L'objectiu del seu treball és, en pròpies paraules, "oferir als investigadors i professors una font primària contrastada que faciliti ulteriors recerques i pugui ser emprada com a eina pedagògica". Al meu entendre, el treball presentat compleix a bastament els objectius historiogràfics i didàctics pretesos. Tan important és el relat de vida reconstruït com les anotacions que l'acompanyen. Exhaustives i precises notes a peu de plana que no busquen erudició gratuïta, sinó explicació de conceptes, fets o sigles relatius a la història de Catalunya, d'Europa, de l'exili, de l'holocaust, de com funcionaven els camps de concentració francesos i alemanys o de com els exiliats es resistien al tracte

rebut i s'organitzaven i, a voltes, s'amotinaven. En fi, es van desgranant, de manera molt ben travada, les múltiples vicissituds per les quals va passar l'informant al llarg del seu periple.

El darrer apartat de la comunicació, on s'explica l'alliberament del KL Dachau, el 29 d'abril de 1945, amb l'arribada de les tropes americanes, formades en bona part per soldats veneçolans i mexicans, amb els quals els exiliats republicans es podien entendre fàcilment, assoleix el punt més alt de tensió expositiva d'un relat que recreà, sense circumloquis, la violència extrema que acompanyà el darrer tram d'un trajecte personal marcat del començament al final per la violència, en aquesta ocasió girada contra els vigilants dels camps, els homes de la SS. Una violència que Ernest Gallart ens descobreix, i posa atenció en el significat de catarsi que sens dubte va tenir la revenja duta a terme pels homes alliberats del camp: "penso que no vam tornar malalts perquè durant el nostre alliberament ens van donar llibertat completa", diu l'entrevistat tot recordant l'actitud adoptada pels soldats americans. Amb aquest episodi es clou un exemple molt ben resolt de les possibilitats historiogràfiques que pot oferir una trajectòria de vida ben analitzada i contextualitzada.

Que la degradació de la vida concentracionària constituï per a tothom una ofensa i una experiència humiliant difícilment superable és una qüestió que Pere Joan i Tous il·lustra a *Deber de memoria i voluntat de testimonio*, a partir de l'experiència de l'artista plàstic Josep Franch Clapers, un exiliat –avui té amb 87 anys- que va necessitar deu anys de la seva vida per retornar psicològicament dels camps de concentració francesos i poder-se obrir, com a artista, a altres temps i a altres espais que no fossin l'èxode i els camps de concentració patits. La comunicació parteix sobretot de l'obra feta –plena de simbolisme i de poètica, en diu l'autor– per explicar com aquest artista de Castellterçol va viure la degradació i la humiliació que es podia arribar a assolir als camps. A finals dels anys vuitanta, Franch Clapers va cedir una part important de la seva obra a Catalunya. Actualment aquesta obra es troba dipositada a l'Arxiu Històric de Catalunya, d'on –es plany Pere Joan- cap dibuix, cap oli, ni escultura, ni mosaic dels fets per Franch Clapers ha tornat a sortir per ser exposat com va fer-se l'estiu del 1989 al Palau Moja de Barcelona. Va ser en aquell moment, que de la mà de Josep Benet, es va fer l'esmentada cessió d'una producció artística considerada, pel mateix Benet, d'un valor extraordinari com a document històric. I recordo això perquè treballar amb documents plàstics, produïts per tants creadors reconeguts –penso en Carles Fontserè o Josep Bartolí- o anònims que van aplicar-se a deixar constància de l'horror viscut, constitueix un camí que els historiadors no hem de renunciar a transitar. Potser també s'hauria de començar a pensar en localitzar i inventariar l'obra feta què, com succeeix amb les fonts orals, es troba massa fragmentada i dispersa per esdevenir útil com a font historiogràfica.

Passant dels camps de concentració francesos als espanyols, Sixto Agudo González (José Blanco Brualla, àlies "Banco") ha presentat dues comunicacions en què ens assabenta de la seva experiència personal, primer en els camps de concentració, i després a les presons franquistes. La trajectòria que es reconstrueix en el primer dels dos textos és el pelegrinatge seguit per un militant comunista des del port d'Alacant fins a la fugida del Batalló de Treball de la Puebla (Mallorca), a finals de gener de 1940, després d'haver passat, al llarg de deu mesos, per diversos camps de concentració.

En el segon text, l'autor ens explica el seu retorn de França, pel novembre de 1943, i el seu transitar ininterromput per diverses presons, fins arribar a la de Burgos, d'on va sortir en llibertat condicional l'estiu de 1961, prèvia condemna a mort, després commutada per trenta anys. Entremig va passar tres anys a França, experiència que l'autor ha recollit en el llibre *En la resistencia francesa*.

Tota una vida encabida en unes poques planes autobiogràfiques, útils perquè s'hi apunta un important nombre de qüestions, alhora que s'hi troba informació valuosa per reconstruir sobretot la història de la militància comunista masculina per les presons espanyoles.

Només l'índex onomàstic del nombrós col·lectiu de "camarades" que són recordats per l'autor –fent gala d'una memòria prodigiosa, si és que no comptava amb notes preses al llarg dels anys que va romandre tancat– ja resulta interessant.

Entre els elements de reflexió, el valor d'estar organitzat per resistir la vida dins de la presó, les funcions que alguns presoners arribaren a tenir prop de l'administració dels penals, i el paper que aquests tingueren de cara a beneficiar els companys. Per exemple, intercedien prop de les Comissions Classificadores de presos, uns organismes el funcionament dels quals bé mereix un estudi monogràfic, què podria fer-se – a falta d'altres fonts més directes – a través dels consells de guerra, que sovint incorporen confessions de primera hora, obtingudes sota pressió en aquestes comissions, força interessants, que cal mirar amb precaució i deteniment, atès el moment i les circumstàncies en què van ser preses.

En el text també se'ns parla de la permanent predisposició dels presoners a preparar evasions i fugues. En relació amb les fugues que tingueren èxit, queden pendents, des del punt de vista historiogràfic totes les qüestions relatives a la reinserció dels evadits en una societat tant o més vigilada que la mateixa presó.

El que més m'ha cridat l'atenció dels textos de Sixto Agudo és la visió, diríem especialment optimista, que des del meu punt de vista dóna del món penitenciari, explicable només si es té en compte que els textos estan escrits des del record de l'experiència resistencialista d'un militant comunista que mai va perdre la fe ni en el partit, ni en el paper del comunisme –de Rússia en particular–

en el món de la postguerra europea, ni en l'ideal que el mantingué en permanent bel·ligerància. És des d'aquesta òptica, doncs, que s'han de considerar expressions carregades d'una dosi important de romanticisme, cosa que porta l'autor a considerar les presons de postguerra "focos de libertad que irradiaban luz y vida por encima de los muros", "fortines que irradiaban libertad en los momentos más críticos para el régimen franquista", una opinió, per altra part, que aquests dies hem pogut escoltar formulada en temes molts similars per alguns dels presents, al recordar l'impacte que va produir-los la societat que van trobar-se després d'una llarga condemna de presó.

En qualsevol cas, en les dues comunicacions de Sixto Agudo queda clar que a les presons de postguerra els presoners polítics constitueixen un món propi, aquí recreat per l'autor quan ens va recordant la vigència d'un calendari festiu particular, que no coincidia amb l'oficial; l'elaboració d'un pla econòmic; l'organització d'una estructura –"comunes", en deien els homes, i "famílies", les dones- amb secretaries polítiques d'organització, educació, cultura i ajut, amb contacte amb l'exterior a partir sobretot, però no únicament, de les xarxes de partit o familiars, en les quals les dones foren un element clau, que l'autor no s'oblida de recordar. Les *Dones de pres*, com recorda el títol del llibre de Teresa Pàmies, però també les dones de les localitats on hi havia el penal, que per diverses circumstàncies oferien als presoners desinteressadament el seu ajut. Més d'un presoner va conèixer, a partir d'aquestes xarxes externes de relació i ajut, la que després seria la seva esposa. Una qüestió aquesta ben poc coneguda que ofereix, com tantes altres, elements a partir dels quals poder caracteritzar millor l'experiència concentracionària i penitenciària dels homes i de les dones, ben diferent tant per raons que radiquen, com assenyalava Maria Salvo, en la pròpia fisiologia, com psicològiques, com així s'han de considerar les actuacions repressives relacionades, per exemple, amb la maternitat i la cura dels seus infants.

No obstant això, només dues comunicacions s'han ocupat d'explorar aquest univers femení. Neus Samblancat Miranda, amb el text *La lucha por la vida: Predicadores, Torrero y Argeles Sur Mer*, ens ofereix la transcripció d'una entrevista feta al matrimoni format per Carmen Casas y Leandro Saun, ambdós militants comunistes amb experiències d'exili i presó.

El text ens introdueix en unes històries de vida que bé podrien considerar-se individualment i amb molta més profunditat. Tot i això els temes que s'hi apunten són prou interessants i diversos. Carmen Casas recorda les relacions entre les preses polítiques i les comunes, fa esment a la qüestió de la prostitució, un tema punyent en la postguerra, i recorda l'actitud de les dones catòliques, les prèdiques de les dames de la caritat en pro de la resignació, la justícia –"No matar si la justícia no lo pide", diu que els deien -, la paciència o la humilitat.

Mentre Leandro Saun evoca, entre altres qüestions, les cuirasses psicològiques amb què s'equipà davant la condemna a mort. Uns comportaments certament difícils de copsar, com bé ens va recordar Josep Subirats Piñana, condemnat a reclusió perpètua amb dinou anys acabats de complir, company en diverses ocasions de condemnats a mort a la presó de Pilatos mentre romanien en capella. *Pilatos 1939-1941. Prisión de Tarragona* (1993) és el títol del llibre on explica la seva experiència de reclusió.

En relació amb qüestions delicades, però susceptibles de formar part de la historiografia, resulta especialment suggerent la comunicació de Núria Llopis Domingues, *Obrint les cel·les de la galeria de la vida*. L'autora fa una relectura del llibre de memòries *Las cárceles de Soledad Real*, convertit, com dèiem al començament, en una font historiogràfica primària.

El llibre és una aclaparadora història d'una dona de Barcelona, contada a partir de l'entrevista que li va fer Consuelo García a començaments dels anys vuitanta. La història d'una jove de les Joventuts Socialistes Unificades que, tornada de l'exili el 1940, va passar-se setze anys empresonada per diverses presons del país. Publicat l'any 1985, crec que el treball de Núria Llopis representa la redescoberta d'un llibre extraordinari, on es plantejaren, ja fa tant de temps, aspectes sobre la repressió i el món penitenciari de les dones de postguerra que segueixen esperant algú que decideixi historiar-lo. El sentit, per exemple, que per a les dones, sobretot les d'origen humil, va tenir la militància en general, i la militància comunista en particular, en els anys trenta i següents: "el partido para mi ha sido mi pena i mi gloria", diu Soledad Real. O qüestions difícils, per no dir "tabús", en la historiografia sobre aquests anys, com són les relatives a l'afectivitat o a la sexualitat, les altres presons que la mateixa Soledad Real dibuixa i no dubtà a plantejar amb franquesa i llibertat.

Pel que respecta a les fonts no memorialistes, l'historiador del cinema Magí Crusells acudeix un cop més al document cinematogràfic per parlar-nos de les vicissituds patides per un altre col·lectiu de presos, constituït pels brigadistes internacionals. Amb la comunicació *Los prisioneros extranjeros a través de los noticiarios y documentales cinematográficos*, pren en consideració les possibilitats del cinema a l'hora de manipular l'opinió pública. Ho fa a partir d'imatges filmades per les televisions angleses i americanes, i sobretot pel Departamento Nacional de Cinematografia, productor del documental *Prisioneros de Guerra* (1938), produït, segons l'autor, per impulsar l'adhesió a la causa franquista i incitar l'aversion a la causa defensada pels brigadistes, la majoria comunistes, alguns vinguts fins i tot de la llunyana Xina.

Les tres darreres comunicacions que cal comentar es deuen a estudiosos que treballen en els arxius on es troben dipositades les fonts que ens presenten. Josep M. Grau i Pujol, ha titulat el seu text *Entre la pèrdua i la dispersió: els fons documentals de les presons preventives o de partit a la província de Tarragona durant l'època franquista*. L'autor fa una descripció de la documentació relativa a les presons que van funcionar en els diferents partits judicials i que ha estat dipositada a l'Arxiu Històric Provincial. Juntament amb una acurada descripció del que hi ha disponible en l'esmentat arxiu, en el text s'insisteix en la necessitat d'acudir a d'altres fons –AGA, Salamanca, Arxiu de la Capitania General de Barcelona, etc. – amb informació complementària i necessària per fer qualsevol estudi més o menys complet. Una observació encertada de cara als joves historiadors, no sempre amb disposició i recursos per desplaçar-se a contrastar fonts.

Marc-Aureli Berenguer Casulleras ens presenta *El registre d'ingressos i filiacions i els expedients d'interns del fons de la presó Model de Barcelona*, dipositat a l'Arxiu Nacional de Catalunya, mentre Àngels Bernal i Anna Duran *Els llibres d'actes de la presó Model*, que conserva el mateix centre. En el seu text, aquestes autores ofereixen una útil aproximació al contingut global del fons de la presó Model, així com a les possibilitats de recerca que ofereix: cent sèries de documents generats entre 1904 i 1980, algunes incompletes enfront d'altres de més conegudes, com la sèrie relativa als *Expedients d'interns*, a la qual, segons els autors, han acudit tant estudiosos de la repressió franquista com particulars: 200.000 expedients per al període 1936-1975, dels quals els 13.000 que corresponen als anys de la República han estat utilitzats per Pelai Pagès en el seu treball sobre la història de la Model en temps de guerra. La resta, amb informació sobre la vida quotidiana, el sistema penitenciari, la moral o els valors de l'època, resten a l'espera de qui s'anima a explorar-los.

En qualsevol cas, del fons de la presó, especialment del llibre d'actes, beu el treball dirigit per Josep M. Solé i Sabater sobre *La Història de la presó Model de Barcelona* o el de Ricard Vinyes *Irredentas. Las presas políticas y sus hijos en las cárceles franquistas*. No debades és el llibre dels òrgans col·legiats més importants de la presó, com la Junta de Disciplina (Junta de Règim i d'Administració) o la Junta de la Comissió de la Llibertat Vigilada. Per altra part, a partir del seu coneixement es fa més palesa l'oportunitat d'estudiar determinades institucions superiors com el Patronato de Nuestra Señora de la Merced, per a la redempció de penes pel treball, o la Junta de Llibertat Condicional, institucions situades dins d'una estructura orgànica que anava de Madrid i la Dirección General de Prisiones fins a les comissions provincial de llibertat vigilada o les juntes locals, amb documentació no sempre fàcil de localitzar. Per això mateix, comunicacions instrumentals com les que acabem de comentar són sempre metodològicament útils als historiadors.

Per acabar, només afegir que, segurament, disposar d'un bon organigrama sobre els distints organismes generadors de documents que estiguessin interrelacionats – de l'exèrcit al Ministeri de Justícia, la Junta de Disciplina de la presó, la Direcció General de Presons, el Patronato Central de Nuestra Señora de la Mercè, la Comissió Provincial de Llibertat Vigilada o les juntes locals, les associacions catòliques, els hospicis, els centres d'Auxili Social, etc.-, constituïria una eina de treball que permetria avançar entremig d'uns materials que segueixen oferint complexos, però alhora atractius, camps de recerca. Per això mateix, no voldria acabar la meua intervenció sense ressaltar l'esforç meritori dels

que han decidit bregar amb materials com aquests, tot esperant que les meves paraules
hagin respectat el contingut de les seves comunicacions.

Congrés

Els camps de concentració i el món penitenciari a Espanya durant la guerra civil i el franquisme.

Quarta secció

Ponència.

*Arxius i fonts documentals del món
concentracionari i penitenciari espanyol.*

Manel Risques Corbella

UB

Octubre 2002

La renovació dels estudis sobre la repressió i la violència del franquisme ha anat paral·lela, en bona mesura, a l'accés a les noves fonts documentals, en especial les militars respecte de les quals cal distingir, a hores d'ara, entre la documentació aplegada als diversos arxius generals (Madrid, Segovia, Avila, Guadalajara...) i regionals (els de les antigues capitànies generals i dels governs militars), i la conservada als arxius judicials militars. La primera fa referència a l'activitat de l'exèrcit en els seus diversos aspectes i moments, i als seus membres. La segona s'identifica bàsicament amb els procediments sumaríssims i la celebració de consells de guerra des de la guerra civil.

1. Els arxius militars judicials

La seva situació ha experimentat un canvi, lent i desigual segons les zones, a partir de la creació dels Tribunals Militars Territorials¹ per la Llei Orgànica 4/1987 de 15 de juliol (article 44 i següents), promulgada en el marc de les reformes legislatives que ajustaven la justícia militar (fins llavors integrada dins les Capitànies Generals) als preceptes de la Constitució² i al principi de la necessària unitat del Poder Judicial³. En

---

¹ Una valoració sobre la situació que s'havia donat fins aquell moment, a Jesús Antonio del OLMO PASTOR *El acceso a los Archivos Judiciales Militares* dins *Justícia en guerra. Jornadas sobre la administración de justicia durante la guerra civil española: instituciones y fuentes documentales. Salamanca noviembre de 1987*. Ministerio de Cultura, Madrid 1990, p. 583-593

² Títol VI, article 117.5, que redueix l'actuació de la jurisdicció militar a l'àmbit específicament castrense.

³ Altres dues lleis orgàniques van completar la reforma judicial empresa als anys 1985-87: la 13/1985, de 9 de desembre, el Codi Penal Militar i la 12/1985, de 27 de novembre, de Règim Disciplinari de les Forces Armades

funció d'això, es configuren com uns organismes judicials independents dels alts comandaments de les Forces Armades -els quals són desposseïts per primera vegada en la història contemporània de tota atribució judicial- i subjectes a instàncies superiors específicament jurídiques: la Sala 5ena. del Tribunal Suprem i el Consell Superior del Poder Judicial. En conseqüència, aquests nous tribunals s'havien de fer càrrec, a partir de l'1 de maig de 1988, de la custòdia de la documentació judicial tutelada fins llavors per les antigues Capitanies Generals i que, com ja hem senyalat, té el seu gruix en els procediments sumaríssims incoats bàsicament des del 1936-1939.

S'encetava un camí que no tenia un calendari fix i que, de forma palpable, va experimentar un desenvolupament lent ja que la posta en marxa dels susdits Tribunals Militars no va significar l'automàtic accés dels investigadors als documents dels arxius que passaven a tutelar. Ni de bon tros: una cosa fou el nou impuls institucional i, una altre, la regulació de la consulta dels documents i la possibilitat d'accedir-hi. Des llavors i durant anys, la discrecionalitat del president del Tribunal esdevingué en la pràctica, criteri gairebé únic per a autoritzar la consulta dels procediments judicials i això va traduir-se en una pràctica de reiterades negatives a les peticions dels investigadors. L'ocultisme i la por predominants en moltes esferes militars van suposar la continuïtat de les traves a un accés que la Sentència de la Sala 3ª del Tribunal Suprem de 22 de maig de 1986 havia objectivat en fixar que el dret a la privacitat i la intimitat de les persones cedia davant del dret a la publicitat al cap de 50 anys i per tant, i en principi, podien consultar-se lliurement els documents que tinguessin aquella antigüitat. Diem en principi perquè quedaria a mans dels presidents dels tribunals la interpretació concreta, individual, de cada cas a fi d'autoritzar-ne o no la consulta. En funció d'aquest paràmetre, la mentalitat conservadora de les noves autoritats judicials militars esdevingué el criteri que, en definitiva, va afaiçonar una tradició de tancament que tardaria a superar-se.

Tanmateix, l'actitud poc bel.ligerant dels historiadors (llevat d'honroses excepcions com per exemple, la de Mirta Núñez i Antonio Rojas a Madrid⁴) davant les dificultats i la seva escassa confiança en l'ús de vies judicials (amb excepcions com, per exemple, la de Josep Cruanyes a Barcelona) que aboquessin a la presentació de recursos davant el Consell General del Poder Judicial o per la via del contenciós-administratiu, tampoc no ajudaren a superar el context. I determinades actuacions polítiques abocades exclusivament a la reivindicació partidista amb motiu de dates determinades sense altra estratègia que la denúncia puntual, espasmódica i ritual reforçaven les reaccions immobilistes sense generar sortides polítiques. D'aquesta forma les interpretacions restrictives predominaven com a resposta a un increment de peticions fins la segona meitat dels 90

Pel que fa a Barcelona (Tribunal Militar que exten la seva tutela a la documentació de les unitats militars de Catalunya, d'Aragó, de les Balears i de Navarra), fins el 1997 l'autoritat judicial militar posà efectives traves a la consulta dels procediments sumaríssims, incluídes les sol.lituds que s'ajustaven al termini preceptiu dels 50 anys⁵. De fet, fins fa 6 no s'aconseguí la normalització de la consulta, tot coincidint amb el mandat d'un nou president del Tribunal, clarament liberal, que davant la situació creada, optà per fer efectiva la

---

⁴ Vegeu M. NUÑEZ; A. ROJAS, *Consejo de guerra. Los fusilamientos en el Madrid de postguerra (1939-1945)*. Madrid 1997

⁵ A "Entorn del sumari Companys", *L'Avenç* nº 218, octubre de 1997, explico les vicissituds que acompanyaren l'autorització per a la consulta de la Causa 1/39 contra els caps de la Guàrdia Civil de Barcelona, i que suposà l'apertura de l'arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer, Barcelona, el gener de 1997. Vegeu també, Josep BENET, *La mort del president Companys*. Barcelona 1998, p. 437 i ss.

sentència del Tribunal Suprem i, fins i tot, d'una interpretació flexible de la pròpia limitació dels 50 anys⁶.

Des llavors, i superat definitivament el primer gran obstacle, les dificultats van centrar-se en la deficient infraestructura de l'arxiu i del lamentable estat en que es trobaven les causes judicials ammagatzamades sense més cura. A hores d'ara però, s'està en procés de superar aquestes dificultats en haver-se realitzat unes obres d'adequació d'un espai dins l'edifici del Govern Militar com a nou arxiu. Es tracta d'una instal·lació sòbria i modernitzada, amb tots els requisits de seguretat, la posta en funcionament de la qual requereix encara de l'acompliment d'una tasca de neteja i ordenació dels procediments.

Per regla general –per tant no només a Catalunya- la consulta dels arxius judicials militars es formalitza per mitjà de peticions adreçades als presidents dels tribunals, en les que cal consignar el nom i el cognom dels encausats ja que, habitualment aquests arxius només disposen d'un registre de les fitxes de les persones que foren processades: la catalogació professional d'aquests fons, la contractació de personal especialitzat i la modernització dels serveis de reprografia són uns darrers objectiu a assumir en aquesta lenta marxa cap a la plena normalització dels arxius judicials militars.

---

⁶ Vegeu *La història i ...Miguel Angel Bazaco*. Entrevista feta per Manel Risques, "Quadern d'història del Centre d'Història Contemporània de Catalunya", *Avui* 28 de setembre de 2002, p. IV.

Pel que fa al seu contingut, els procediments sumaríssims constitueixen una documentació que té un caràcter *extraordinari* en el sentit que conté una informació imprevisible donat el seu caràcter polític, social i ideològic, extrajurídic en definitiva. Deixant de banda la seva dimensió formal i institucional -i que també obra les portes a l'estudi de l'abast de la implicació militar en la repressió-, la seva excepcionalitat pot permetre el rastreig del pas per camps de concentració de processats que, prèviament hi havien estat internats. I, si això pot suposar una font auxiliar, potser secundària per obrir noves perspectives en l'estudi dels camps, no és així pel que fa a les presons. En aquest cas els procediments sumaríssims són una font de primera magnitud per al coneixement dels camins que porten a la presó, sobretot dels detinguts per activitats antifranquistes així com per a l'estudi de la vida al seu interior, de les dimensions del càstig que patiren els presos o de les activitats resistencials que s'hi desenvoluparen, per citar només alguns dels aspectes.

En darrer lloc, cal tenir en compte que els procediments són desiguals pel que fa al seu interès ja que la quantitat d'informació que apleguen depen molt de la instrucció duta a terme i del temps que s'hi esmerçà, variables que sovint són proporcionals a la categoria dels presoners de guerra i de la importància política dels detinguts per les activitats antifranquistes. En la mesura que creix la seva complexitat major acostuma a ser l'interès de les diligències policials, de les declaracions de particulars, dels informes oficials de la guàrdia

civil, dels serveis d'informació de Falange i de les autoritats locals, de la documentació personal que s'hi pot trobar etc... Basteixen doncs, un camp d'una enorme potencialitat, difícil de valorar a hores d'ara donat l'incipient ús que se n'ha fet des de les perspectives esmentades.

2. Els arxius militars dels camps de concentració.

La documentació bàsica per a l'estudi dels camps de concentració es troba dipositada als arxius militars generals, no judicials. A ells dedicarem l'atenció principal. Tanmateix, i abans d'entrar-hi, cal constatar situacions anòmales que impedeixen una efectiva unitat temàtica d'aquests arxius. Així, per exemple, la que planteja la Fundació Francisco Franco on poden localitzar-se informes com el titolat "*Lista de Campos de concentración y número de prisioneros. Material recuperado a los rojos. Material que está en Francia*", de data 5 d'abril de 1939. I que és només un exemple –hi ha més documents referits als camps i als batallons- de la incoherència que deriva de l'existència de la susdita institució, que afavoreix la dispersió dels fons i controla la documentació del qui va ser cap de l'Estat: com justificar que documents com l'anterior puguin trobar-se dins uns fons privatitzats amb el pretext que són familiars? Des de la perspectiva de la recerca, aquesta entitat no fa sinó posar traves i distorsionar l'estudi de qualsevol problemàtica vinculada amb la dictadura⁷. A més, i com fixen els seus estatuts, està compromesa amb l'apologia del franquisme⁸.

Les fonts oficials, institucionals, on reposa el gruix de la documentació dels camps de concentració, són els Arxius Militars d'Avila i de Guadalajara. I ha estat des de fa pocs anys –tres o quatre: la data és imprecissa-, que s'han començat a consultar. En bona mesura, podem relacionar la seva emergència "pública" amb les peticions fetes pels represaliats polítics durant el franquisme, que han hagut de presentar certificacions del seu pas pels camps i les presons a fi d'aconseguir una indemnització econòmica, que ha assolit la categoria de reconeixement social a la seva lluita a favor de la democràcia. Tanmateix, i pel que fa a Catalunya, la quantitat de sol.licituds presentades (unes 35.000, nmés de

---

⁷ Sobre els arxius d'aquesta Fundació veure l'article d'Andreu MAYAYO, Viatge a l'arxiu del Caudillo, a "*El Periódico de Catalunya*", 20-XI-2002. D'altra banda, cal consignar que la pràctica d'alts càrrecs de l'Estat d'endur-se'n la documentació de l'època que van exercir la gestió pública, sembla una pràctica endèmica: molt recentment Manuel ROS AGUDO, *La guerra secreta de Franco*. Barcelona 2002, ha posat de manifest la inexistència de documentació de Serrano Suñer als arxius del Ministeri de l'Interior-Governació, anys 1938-42, i al Ministeri d'Assumptes Exteriors, anys 1940-42.

⁸ Vegeu el manifest llegit en la sessió de clausura del Congrés.

majors de 65 anys) i les dificultats per certificar-ne la realitat ha comportat la creació d'un equip de becaris de Generalitat de Catalunya, que està verificant les dades aportades a partir dels expedients personals de servei militar i dels camps de concentració i unitats que estan a l'arxiu de Guadalajara. La sortida a la llum pública d'aquesta documentació ha lliscat doncs paral·lela a la recuperació de la memòria històrica dels vençuts en la guerra civil.

L'Arxiu General Militar de Guadalajara (AGMG)

Conté la documentació procedent de la "*Comisión liquidadora de los Campos de Concentración*" on sovint es barreja el que son *camp de concentració* (o "dipòsits temporals" de presoners, o de "desafectos") segons terminologia usada a l'arxiu) amb les *unitats disciplinàries*: batallons de treballadors, Batallons Disciplinaris, Presons Militars i el camp de Miranda de Ebro. El nombre d'expedients personals és indeterminat⁹. Als expedients de les "*Unidades Disciplinarias*" hi consta, bàsicament, la filiació de les persones internades al camp de concentració –bé capturades o bé que es lliuraren a les tropes franquistes- els informes emesos per la guàrdia civil, les comissions gestores/ajuntament i la Falange de la seva localitat, i, finalment el seu destí als batallons. Aquests expedients es localitzen a partir d'uns llistats, ordenats alfabèticament i que, en un altre sentit, posen de relleu les dimensions que assolí l'elaboració d'informació política i el seu caràcter de tasca prioritària dels nous poders estatals i locals¹⁰. D'altra banda, cal considerar els expedients de les persones que, en edat militar, feien el

---

⁹ Segons Oriol Dueñas, becari de la Generalitat que participa en l'equip esmentat, es situa, pel cap baix, a partir dels 120.000.

¹⁰ Així per exemple, Albert ARNAUS i PICAÑOL en la seva comunicació *La Comisión Gestora Municipal: una eina al servei de la informació política (Moià, 1939-1940)*, publicada en les *Actes de les jornades sobre la fi de la guerra civil. 1939 Catalunya*. Olot 2001, fixa en 198 les demandes d'informació que arriben a Moià entre el febrer de 1939 i les darreries de 1940: en priemr lloc hi ha les procedents (85) de l'Auditoria de Guerra i els jutgats militars i, en segon lloc (26) les de les Comissions classificadores de presoners i batallons de treballadors.

servei en la vigilància i custòdia d'aquests camps i unitats: hi consten les seves històries militars individuals on, sovint, hi ha la informació del temps i dels llocs on han prestat el servei militar. Perquè, a més, cal tenir en compte que molts dels que sortien del camps amb avals i estaven en edat militar, eren reincorporats a l'exèrcit franquista.

A partir d'aquesta documentació hom pot constatar la classificació dels tancats als camps, en funció de la qual, poden passar a batallons de treballadors o van a parar a la presó, on seran sotmesos a procediment sumaríssim. Els batallons poden distingir-se, en primer lloc, per la seva data de creació: si va ser durant la guerra o, posteriorment, en acabar el conflicte militar. Aquests darrers van durar, llevat d'algunes excepcions, fins 1942 i sovint van incorporar els qui, com ja hem esmentat, per reemplaç realitzaren el servei militar franquista, afegint aquest temps al que ja havien passat en guerra. En segon lloc, els batallons apareixen dividits qualitativament d'acord amb la rellevància política dels que s'hi incorporaven. Als batallons de **“penats”**, hi anaven a parar els presoners més clarament involucrats amb la República i els partits d'esquerra; i que, segons els vencedors, havien comés petits delictes. I els **“no penats”** acollien la majoria de la gent que havia lluitat al bàndol republicà. Aquests batallons, en definitiva, van ser **batallons de presoners i “desafectos”**, que depenien de l'exèrcit i s'usaren en la construcció d'obres d'infraestructura de guerra: els presos ni cobraven ni redimien pena perquè no estaven tampoc processats¹¹.

---

¹¹ Per a aquestes qüestions d'ordre intern es imprescindible consultar: INSPECCION DE LOS CAMPOS DE CONCENTRACION DE PRISIONEROS DE GUERRA, *Reglamento*

En qualsevol cas sembla que el fons és incomplet i no hi ha la documentació de tots els que passaren pels camps de concentració i les diverses unitats disciplinàries. Una dolorosa constatació d'aquest caràcter incomplet es va posar de manifest en el documental emès per TV3 *“El preu de la memòria”*¹², en recollir diversos testimonis que van desplaçar-se infructuosament fins a Guadalajara (i Avila) sense que enlloc constés el seu pas pels camps de concentració. Actualment s'està procedint a inventariar i catalogar aquests fons per part de personal especialitzat que darrerament a començat a incorporar-se als arxius militars. La tasca va començar a principis de 2002 sense que a hores d'ara, pugui fixar-se una data de finalització. Aquest treball, a més de facilitar la consulta del fons, és ben possible que comporti l'aparició de nou material.

De l'arxiu de Guadalajara, cal comentar encara altres tres components. En primer lloc el fons de **presons militars** que conté lligalls, per exemple, de les presons de Garcia Aldave i El Hacho (Ceuta) però del qual no podem precissar-ne més el contingut ja que també s'està catalogant i no coneixem cap investigador que l'hagi usat.

Provisional para el Régimen interior de los Batallones de Trabajadores, aprovat per “S.E. el Generalísimo en Telegrama Postal nº 21.934, sección 1ª de fecha 23 de Diciembre de 1938. Noviembre del III Año Triunfal” Burgos 1938. Té 60 pàgines i es completa amb els models dels 24 formularis administratius, de funcionament intern del camp. I conté la relació de les 9 disposicions dictades des de la creació de la Inspecció General l'1 de juliol de 1937 fins llavors.

¹² Emès l'any 2001 amb motiu de l'aprovació de les indemnitzacions aprovades per la Generalitat...

En segon lloc **el fons del camp de concentració de Miranda de Ebro**, que acollí en bona mesura els estrangers que passaven a mans de les tropes franquistes. El va començar a estudiar l'octubre del 2000 l'historiador Josep Calvet, de la Universitat de Lleida, fins el gener d'enguany, en que també fou tancat amb motiu d'iniciar-se la seva catalogació, sense que tampoc no se n'estigui prevista la data de finalització. A banda de la previsible documentació sobre la organització del camp, que hi pugui aparèixer, la que fins ara ha assolit un major volum és la que fa referència a les sortides col·lectives de grups d'estrangers, la correspondència amb les ambaixades etc...

Un tercer fons, complementari de l'anterior però diferenciat, és el dels **expedients personals d'estrangers internats a Miranda de Ebro** entre 1940-1947. Fou creat a l'octubre de l'any 1973 i el componen 15.412 expedients ordenats nominalment, que eren els de tots els estrangers relacionats amb aquest camp de concentració i el de Jaraba. El seu contingut és desigual. Tots consten d'una fitxa amb les dades personals de la persona internada i la data d'entrada i sortida del camp. I, en alguns casos, la documentació es fa més completa ja que conté els interrogatorias a que foren sotmesos, la correspondència censurada, els informes de la Guàrdia Civil referents a la vida quotidiana i a les visites que feien els representants diplomàtics etc... Hi ha també altra tipus d'expedients com els de repatriació, visites etc..., que s'estan inventariant. Josep Calvet ha establert que una petita part

d'aquests estrangers eren brigadistes i que, la majoria, eren evadits que creuaren els Pirineus durant la Segona Guerra Mundial de diversa procedència i adscripció: des de fugitius del nazisme que pretenien escapar de la deportació a Alemanya o dels aliats –que no volien ser objecte d'integració forçosa a l'exèrcit aliat del Nord d'Àfrica- fins a aviadors aliats que havien estat abatuts i pretenien arribar a Anglaterra per reincorporar-se a la lluita contra Hitler. A hores d'ara tampoc no és consultable perquè també l'estan catalogant i sembla que estan apareixent nous expedients. Previsiblement, el procés de catalogació s'allargarà fins el mes d'abril.

En darrer lloc, cal senyalar, en concret sobre la situació i del pas dels evadits i refugiats francesos pel camp de Miranda de Ebro etc., l'estudi de Robert Belot, *Aux frontières de la liberté. Vichy-Madrid-Alger-Londres. S'évader de France sous l'Occupation* Es tracta d'una magnífica aportació elaborada a través de documentació inèdita procedent –entre d'altres- d'arxius com el del Ministeri d'Afers Estrangers francès, de la delegació de la Creu Roja francesa a Espanya o dels Arxius Nacionals. A més d'un rastreig impressionant d'arxius familiars i de testimonis orals, que completen perfectament la recerca. Més enllà dels camps, l'obra de Belot recull una notable explicació del món penitenciari franquista i, per exemple, sobre la Presó Model de Barcelona, elaborada a partir de documentació procedent dels arxius anteriorment mencionats¹³.

---

¹³ Fayard, Paris 1998, 793 pp. Hi ha la relació detallada dels arxius i les fonts consultades.

L'Arxiu General Militar d'Avila (AGMA)

A l'Arxiu General Militar d'Avila és on es troba la major part de la documentació oficial sobre els camps de concentració. La seva sortida a la llum pública, ha lliscat també i en certa manera, paral·lela a la voluntat de recuperació de la memòria històrica dels vençuts en la guerra civil, i a la indemnització aprovada pels represaliats polítics del franquisme. Assolí una especial rellevància el programa *“Los campos de concentración de Franco”* que va emetre TV2 la primavera de 1999. Era un programa de recerca endegat per l'equip de “Línea 900”, que suposà el primer contacte del gran públic amb una realitat oculta, molt desconeguda fins llavors, així com la presentació pública del contingut dels arxius militars –sobretot del d'Avila-. D'alguna manera, permetia visualitzar la realitat dels camps i dels batallons de treballadors, i certificava l'abast del fenomen. A més, oferia per primera vegada, imatges oficials, fotografies i fragments de pel·lícules dels camps. Cal incidir en el fet que aquesta documentació gràfica és molt escassa la qual cosa sembla evidenciar una voluntat de no deixar testimoni d'aquesta mena dels camps: encara més, han estat les víctimes qui ha servat un patrimoni més important –tot i que forçosament reduït- en aquest sentit, sobretot pel que fa a les unitats disciplinàres a les que foren destinats.

Gairebé paral·lela a aquesta sortida a la superfície de la problemàtica dels camps, i en l'àmbit més específicament professional dels historiadors, Santos Juliá coordinava la

publicació de *Víctimas de la Guerra Civil* una obra que ha esdevingut punt de referència al respecte i que situava una mena de balanç de fins on havia arribat fins llavors la recerca en aquest àmbit¹⁴. Aquesta publicació coincidia amb les noves perspectives obertes arran la possibilitats d'accés als arxius militars de Guadalajara i Avila, i que marca la recerca empresa per Javier Rodrigo, D. Blasco o Pedro Pascual¹⁵, a més del ja esmentat Josep Calvet.

L'Arxiu Militar d'Avila (AGMA) conté una àmplia documentació que, recentment, ha estat sistematitzada i valorada en el seu contingut general per J. Rodrigo i D. Blasco en l'article "*Fuentes para la historia de la guerra civil: el Archivo General Militar de Avila*"¹⁶. Em remeto a ell en aquest sentit. Tanmateix, pel que fa a la documentació específica dels camps de concentració i batallons de treballadors, cal tenir en compte que la documentació està organitzada pel seu origen. En conseqüència, en dependre els camps franquistes de les diferents unitats tant bèl·liques com administratives, la seva documentació es troba repartida en els tres fons: el "Cuartel

---

¹⁴ Santos JULIA (coord.), Julián CASANOVA, Josep M. SOLÉ i SABATÉ, Joan VILLARROYA, Francisco MORENO, *Víctimas de la Guerra Civil*. Temas de Hoy, Madrid 1999. Entre les publicacions anteriors cal destacar: J.M. SOLÉ i SABATE, *La repressió franquista a Catalunya*. Edicions 62, Barcelona 1985, i José M. SABIN, *Prisión y muerte en la España de postguerra*. Anaya&M. Muchnik, Barcelona 1996.

¹⁵ Javier RODRIGO SANCHEZ, *Los campos de concentración franquistas*. Memoria de Investigación, Instituto Universitario Europeo, Florencia, juny de 2001; "Vae victis!" La función social de los campos de concentración franquistas" a "*Ayer*" 43, 2002, p. 163-188. Pedro PASCUAL, Campos de concentración en España y Batallones de Trabajadores, a "*Historia 16*", febrer de 2002.

¹⁶ Actualment en premsa, a "*Spagna Contemporanea*" n° 21, 2002.

General del Generalíssim” (CGG), la “Zona Nacional” (ZN) i els del “Ministerio del Ejército” (ME). En el del CGG hi ha la paperassa generada per i rebuda en aquesta entitat: ordes, disposicions polítiques, oficis, nomenaments... Aquí hi ha també la referent a la “Inspección General de los Campos de Concentración” i pot consultar-se un índex temàtic d’altres entitats amb les que tenien relació, com l’Estat Major. En el de la “Zona nacional” s’aplega la documentació procedent de les incials Divisions Orgàniques i posteriors Capitanies Generals, dels Exèrcits i dels cossos i divisions. I en el del “Ministerio del Ejército” hi ha la documentació de postguerra, motiu pel qual hi manca la del Ministerio de Defensa Nacional de Dávila des de gener del 1939 (una part de la qual, no tota, és al famós Arxiu de Salamanca).

Finalment, i per tancar el tema dels arxius militars, cal fer referència al de **Segovia** on són dipositats els expedients personals dels caps i oficials de l’exèrcit. Acostumen a ser expedients força complets i que, coneixent el nom d’aquells caps i oficials, pot aportar dades interessants. Entre ells s’hi troben els que van exercir el comandament als camps.

3. - Els camps de treball de la República

Punt i apart mereixen els camps que van construir els republicans. La seva existència havia estat certificada per les memòries dels presos al llarg de la guerra, pels quintacolumnistes detinguts i, en especial, n’apareixien

descripcions en testimonis que documentaven la persecució que fou objecte l'església catòlica a partir del 19 de juliol de 1936 i que donà lloc als anomenats "martiriologis". La "Causa General", dipositada a l'Archivo Histórico Nacional de Madrid constitueix, des d'aquesta perspectiva molt vinculada a la denúncia de la repressió exercida a la rera guarda republicana, una font d'indubtable interès però que no s'esgota, ni de bon tros, en això. Tanmateix, de forma singularitzada els camps republicans no han constituït un objecte historiogràfic fins fa molt poc: el treball de Francesc Badia en constitueix la principal mostra¹⁷. En primer lloc, apareixen com a "camps de treball" producte de la reforma i modernització del sistema penitenciari espanyol, en la perspectiva de la seva humanització, i éssent Ministre de Justícia el dirigent anarcosindicalista Joan Garcia Oliver¹⁸: el primer que es va crear fou el de Totana (Múrcia)¹⁹. Aquests primers camps de treball van tenir un desenvolupament normatiu i reglamentari poc conegut, i que es va allargar fins el maig de 1937²⁰. Cal doncs, resseguir el seu establiment i caracterització a partir de la documentació

---

¹⁷ Francesc BADIA, *Els camps de treball a Catalunya durant la guerra civil (1936-1939)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2001

¹⁸ Foren creats per D. 26.XII.1936, *Gaceta de la República* nº 365, 30 de desembre de 1936.

¹⁹ O. 28.XII.1936 del Ministeri de Justícia, *Gaceta de la República* nº 365, 30 de desembre de 1936.

²⁰ Les ordres i decrets que fixen les normes i reglaments dels camps han estat reproduïts íntegrament a F. BADIA, op. cit, 2001, p. 359-380. Bàsicament són 3: la que crea i regula el Cos de Vigilants de Camps de Treball (11.I.1937, el que regula el sistema penitenciari aplicable als internats en els Camps de Treball (8.V.1937 i el reglament provisional que estableix el règim intern dels camps (15.V.1937)

generada pel mateix Ministeri de Justícia i per la Direcció General de Presons²¹.

En segon lloc, i pel que fa a Catalunya, el govern de la Generalitat s'havia fet amb el Servei de Presons el 12 d'agost de 1936²² i va procedir a l'organització penitenciària que suposà la creació d'una Direcció General de Serveis Correccionals i Readaptació, éssent Pere Bosch i Gimpera el conseller de Justícia²³. Però la construcció de camps de treball no es va plantejar fins que, amb el trasllat a Barcelona del govern Negrín i de la Direcció General de Presons, i, sobretot, arran la creació del Servei d'Intel·ligència Militar (SIM) la Generalitat va veure les seves competències jurídiques i penitenciàries interferides pel govern republicà que les assumí, en la pràctica, i les subordinà a les necessitats de guerra. Això significà la construcció de fortificacions estratègiques, que s'associà a la creació de camps de treball dels presos: Rafael Tasis ha deixat constància molt clara de com es plantejaren aquests camps²⁴. En conseqüència, les necessitats de la guerra en la conjuntura posterior als fets de maig de 1937 liquidaven les perspectives de reforma penitenciàries inicials,

---

²¹ I això situa la "Causa General" –altra vegada- al AHN-Madrid, i la documentació aplegada a l'AHN-Guerra Civil, Salamanca (Justícia i, en Serveis Correccionals), l'Arxiu d'Institucions Penitenciàries de Madrid i la generada per les mateixes presons com els centres bàsics de consulta. D'aquests dos darrers en parlarem en el següent apartat.

²² *Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya*, nº 227, 14.VIII.1936.

²³ Sobre aquesta problemàtica, vegeu Pelai PAGÈS i BLANCH, *La presó Model de Barcelona. Història d'un centre penitenciari en temps de guerra (1936-1939)*. Barcelona 1996

²⁴ Rafael TISIS va exercir el càrrec de Director General de Serveis Correccionals i Readaptació de la Generalitat. Ha deixat memòria del seu exercici a *Les presons dels altres*. Barcelona 1990.

els camps sorgien completament desvinculats de les perspectives reformistes inicials i passaven a ser controlats directament pel S.I.M., assolint una dimensió repressiva plenament política. Els arxius d'aquesta entitat han desaparegut, i amb ells la paperassa generada per les oficines dels camps i centralitzada en la "Jefatura Principal de los Campos de Trabajo" ubicada al Poble Espanyol de Montjuïc (Barcelona)²⁵, veritable centre distribuïdor dels presos pels diferents camps que solcaren la geografia catalana²⁶. Per això l'estudi dels camps de treball s'ha de complementar també amb dels arxius de les presons, tal com fa Pelai Pagès per exemple, en la quantificació dels presos de la Model que hi foren desplaçats, a la documentació de l'ANC²⁷ i de l'AHN, i de les memòries i biografies així com els arxius privats. En aquest sentit, la feina de Badia és modèlica ja que ofereix un reperei extraordinari d'aquestes fonts.

Aquest reconeixement però, queda mediatitzat a nivell teòric i metodològic ja que no sembla plausible la seva tesi d'identificació dels camps republicans (des del 1938) amb el "Gulag" estalinista ni tampoc que sigui acceptable, des d'un

---

²⁵ Segons PASTOR PETIT, els arxius del SIM foren traslladats a París arran l'ocupació de Barcelona i, allà, foren destruïts mesos després.

²⁶ La identificació dels camps l'han dut a terme J.M. SOLÉ-SABATÉ; J. VILLARROYA, *La repressió a la rera guarda de Catalunya*, vol. 1, Barcelona 1989 p. 283-286. P. PAGÉS, op. cit, 1996, p. 79-90. I, finalment, F. BADIA, op. cit, 2001, p. 59-64, que en fa l'organigrama més precís

²⁷ A banda del de Presó Model, i sense la pretensió de fer una relació exhaustiva dels fons, podem consignar el Fons de la Generalitat de Catalunya, II República i el del Conseller Bosch i Gimpera on hi ha dades de diversa índole, des de les més administratives fins als informes on citen denúncies de pagesos que troben presos morts pels boscos a causa del maltractaments dels vigilants, per exemple a la Seu d'Urgell

punt de vista historiogràfic, plantejar-se una recerca sobre la base de la denúncia dels abusos i les arbitrietats que s'hi van cometre a fi d'igualar moralment i políticament la "maldat" dels camps "dels dos bàndols". Reflecteix una actitud prèvia ahistòrica, ja que confon l'anàlisi amb la recerca d'il·lustracions per a justificar la condemna del fenomen concentracionari en els termes que ho fèu el Papa Joan Pau II i que reproduïx el mateix Badia²⁸. D'aquesta forma interfereix l'explicació històrica i redueix la magnífica tasca de recerca empírica realitzada a un nivell descriptiu, que assoleix el valor de font a consultar i a usar per a emprendre posteriors recerques. I això no té res a veure amb que, des d'un punt de vista ètic, el fenomen concentracionari sigui completament rebutjable en qualsevol de les seves expressions.

4. Els arxius de les presons franquistes.

La presó constitueix un món ben diferent al dels camps de concentració. En conseqüència, la documentació que genera és també molt diferent i, en principi, ofereix una gran diversitat de continguts a partir tant de la multiplicitat dels seus àmbits com per la llarga durada del fenomen penitenciari. Una diversitat que va des d'aspectes mèdics i/o psiquiàtrics fins els específicament generats pel funcionament institucional i els político-ideològics de la justificació del treball dels presos, tot

---

²⁸ F. BADIA, op. Cit, 2001, p. 14.

passant per la documentació generada per institucions existents més enllà de les reixes, com la del Patronat de la Mercè, directament vinculades al món penitenciari. Per esmentar només uns exemples. Tot plegat són mostres del seu caràcter complex i excepcional.

La presó forma un món. I això estableix un punt d'arrencada diferent al dels camps de concentració que, en aquest sentit ofereixen una realitat més simple: les investigacions que s'estan portant a terme hauran de dir fins on arriba la realitat d'aquests camps i valorar el seu abast com a univers. La presó ha estat una institució històricament dependent del Ministeri de Justícia (si bé actualment depen del Ministeri de l'Interior) i té com a institució vertebradora la Direcció General d'Institucions Penitenciàries (DGIP), que centralitza tota la informació institucional i orgànica i que, al llarg dels anys, ha produït una excel·lent biblioteca i un important arxiu.

La biblioteca conté uns 5000 volums i destaca per la seva gran especialització, la qual cosa li atorga un valor únic. Destaquen les memòries anuals de la DGIP, les obres d'autoritats del règim al voltant de la presó (com per exemple Eduard Aunós) així com les publicacions impreses al taller penitenciari d'Alcalá de Henares, inclosa la col·lecció de la revista "Redención"²⁹. De fet, aquesta biblioteca ha estat poc utilitzada pels historiadors. L'arxiu recull la documentació generada per l'activitat de la institució fins al present, la qual cosa li atorga la dimensió d'arxiu viu, motiu pel qual té un accés restringit i cal sol·licitar permís a la DGIP. Ben catalogada, conté, per exemple, els expedients personals dels funcionaris de presons, éssent només possible la consulta dels que ja són morts; no la dels vius. Les seves fitxes poden consultar-se a l'edifici central (c/ Alcalá 38/40 on hi ha també la biblioteca) en tant que els altres arxius es troben disseminats en altres edificis.

A partir d'aquest tronc central, i donat el caràcter policèntric del món penitenciari, la documentació concreta generada per cadascuna d'elles té una diferent localització, segons les Comunitats Autònomes, no havent-hi una norma unificadora al respecte. En veurem alguns casos.

Catalunya

Com és sabut, la documentació de les presons de Barcelona es troba a l'**Arxiu Nacional de Catalunya**. La més

---

²⁹ L'altra col·lecció completa de la revista pot consultar-se a l'hemeroteca Municipal de Madrid.

coneguda és la de **la Presó Model de Barcelona**³⁰ i constitueix un documentació molt completa i ben classificada.

En contrast amb l'anterior, la documentació de l'antiga **Presó de Dones de les Corts** no presenta la mateixa situació ja que no és conserva íntegra. Bàsicament hi ha els llibres d'actes, el de la Junta de Disciplina dels anys 1939-40, les fitxes de les preses i alguns expedients, pocs. Aquesta presó fou tancada l'any 1955 i les preses van passar a la Model on va habilitar-se un pavelló especial per acollir-les fins el juliol de 1963 en que s'inaugurà la presó de la Trinitat, la documentació de la qual no hem pogut localitzar. Segons el testimoni de funcionaris que hi havia prestat servei i n'havien recollit la documentació quan les preses foren traslladades a la Presó de Wad Ras i la Trinitat quedà com a presó de menors l'any 1983, la documentació ha desaparegut.

Pel que fa a Girona, Tarragona i Lleida, la documentació de les respectives presons provincials ha estat dipositada als **arxius provincials**, on estan ben conservats i inventariats, si bé la seva catalogació encara no és completa. No tots aquests fons però, tenen el mateix alor i, en alguns casos, es plantegen misteris difícils d'entendre. Així, per exemple, el expedients de les preses de Tarragona que foren traslladades a la presó de

---

³⁰ Sobre la Presó Model: Pelai PAGÈS i BLANCH, *La presó Model de Barcelona. Història d'un centre penitenciari en temps de guerra (1936-1939)*. Barcelona 1996. Josep M. SOLÉ i SABATÉ (dir.), *Història de la presó Model de Barcelona*. Barcelona 2000. Així mateix les comunicacions presentades al Congrés per M.A. BERENGUER, *El registre d'ingressos i filiacions i els expedients d'interns del fons de la presó Model de Barcelona a l'Arxiu Nacional de Catalunya* i per A. BERNAL i A. DURAN, *Els llibres d'actes de la presó Model que conserva l'Arxiu Nacional de Catalunya*.

les Corts de Barcelona, continuen a l'arxiu de Tarragona sense cap raó aparent. En qualsevol cas això ha possibilitat la seva preservació ja que els expedients conservats de Les Corts són escassos.

Fora de Catalunya

Els expedients personals de les presons de Madrid i del seu entorn, incloses les que han desaparegut com Carabanchel, han quedat centralitzats a la de Yeserías, actual "**Centro de Reinserción Social Victoria Kent**". La seva consulta és molt difícil no només per les pèssimes condicions de conservació en que es troben sinó també per la deixadesa que hi plana i la deficient infraestructura sobre la que reposa l'arxiu. Actualment, un escàs nombre de funcionaris intenten ordenar, gairebé sense mitjans, aquesta documentació i, alhora, atendre les peticions de consulta de l'arxiu que es presenten.

A les altres Comunitats Autònomes, la regla general és que cada presó conservi els fons propis, i que les consultes es facin als respectius centres. Sempre cal l'autorització de la DGIP per consultar-los i, també, el vist-i-plau del director de cadascuna d'elles. A aquests requisits imprescindibles cal afegir-hi el que preveu la reglamentació oficial, bàsicament la norma ja esmentada dels 50 anys.

Més enllà d'això, l'estat en que es troba la documentació dels centres penitenciaris presenta grans diferències. Així, hi ha casos com el de Toledo, estudiat per José M. Sabín³¹, Málaga i, sobretot Segovia, que la situació és força satisfactòria. Sovint això depen dels mitjans i de la voluntat dels directors. A d'altres, com Santander o Saragossa (la presó de dones de "Predicadores" i la d'homes de "Torreros") la documentació es conserva malament. En darrer lloc, s'ha d'esmentar les presons que han desaparegut com la de Saturrarán i que amb elles, també ha desaparegut la seva documentació.

---

³¹ José Manuel SABÍN, *Prisión y muerte en la España de postguerra*. Barcelona 1996

*

*

*

La documentació del món penitenciari no queda exhaurida però, en els arxius de les presons i de la DGIP ja que la seva complexitat comporta ramificacions institucionals i privades que assoleixen una importància cabdal. D'acord amb la tesi de Ricard Vinyes, és una indústria de transformació de les persones, que preten doblegar la seva voluntat, en un projecte que va més enllà de la repressió física i política, del vigilar i castigar teoritzat per C. Levi Strauss³². L'ambició del projecte va implicar la vinculació de la presó amb d'altres entitats. Entre aquestes destaca amb nom propi el "Patronato Nuestra Señora de la Merced", creat l'any 1942 en substitució de l'antic "Patronato Central de Redención de Penas por el Trabajo"(1938). El refundat Patronat de la Mercè suposà l'increment de la influència eclesiàtica al sí de la institució penitenciària, element bàsic per a dur a terme l'efectiu control dels presos i les seves famílies. El Patronat encobrí una estreta vinculació amb l'Ésglésia Catòlica i les xarxes de beneficència, per mitjà de les associacions catòliques, més enllà de la funció exercida pels capellans a la presó. Una pràctica il·lustrativa d'aquest tram és el dels nens segrestats de les mares preses i posat sota el tutelatge d'institucions religioses, i que posà en solfa el documental emés per TV3 "*Els nens perduts del franquisme*"³³. La documentació del Patronat permetia comprovar tot el tram institucional d'una problemàtica l'anàlisi de la qual requerí de forma indispensable el concurs dels testimonis orals.

L'eficàcia organitzativa del Patronat reposava en l'existència d'unes "Juntas locals" que, al seu torn estaven vinculades a altres organismes

---

³² Ricard VINYES, Territoris de càstig, a ASSOCIACIÓ CATALANA D'EXPRESOS POLÍTICS, *Notícia de la negra nit*. Barcelona 2001. De forma més amplia, *Irredentas*. Madrid 2002.

³³ Fou relaitzat per Ricard Belis i Monserrat Armengou, i estigué assessorat per Ricard Vinyes. Fou estrenat per TV· a l'hivern de 2002, i ha estat emés en diverses cadenes. Els

com, per exemple, el “Patronat de Protecció a la Dona” o la “Lliga contra la Pública Immoralitat”³⁴. En conseqüència, el descobriment i seguiment d'aquest entramat institucional assoleix un importància cabdal per al coneixement del món penitenciari. Aquestes Juntes locals elaboraven unes memòries anuals d'un gran valor documental, i que servien de base per a l'elaboració de les voluminoses “memòries” anuals del Patronat com a tal, centrades teòricament, en el treball realitzat pels presos a les presons. Aquestes memòries de les juntes locals i la documentació aplegada es troba habitualment als arxius municipals (per exemple, a Sabadell...) i als arxius diocesans, que depenen dels bisbats, i que són de molt difícil accés. Acostumen a tenir un valor extraordinari per analitzar i comprendre les condicions i el sentit que tenia el treball dels presos a l'interior de la presó, i per resequir com s'exercia el seu control, no només a l'interior, sinó de les seves famílies, a l'exterior, a través del constant seguiment que se'n feia (les xarxes de beneficència i les assistencials). A més, i en funció de les problemàtiques que tracten a fi d'establir el control esmentat, poden contenir una valuosa informació sobre la situació social de la localitat. Per exemple, en abordar els avortaments que tenen lloc en el món penitenciari femení i que extenen la seva informació al conjunt de la població. O, també, pel que fa a la religiositat, a l'efectiva “catolització” d'aquesta població.

*

*

*

Pel que fa al treball dels presos a l'exterior de la presó, la documentació generada pel “Patronato” assoleix una importància decisiva. Aquest treball s'enquadrava en els batallons, destacaments i agrupacions de treballadors, formacions organitzades pel “Servicio de

---

seus autors n'han fet una versió en forma de llibre amb el mateix títol *Els nens perduts del franquisme*, en edició en català i en castellà. Barcelona 2002.

³⁴ Una de les activitats d'aquesta Junta fou la de multar les banyistes “provocadores”

Colonias Penitenciarias” que depenia del Patronat³⁵. Precissament, fou la pressió econòmica exercida sobre la institució penitenciària la que provocà la creació del “Servicio” i això, acaba de perfilar el caràcter de gran empresa econòmica del Patronat de la Mercè. La seva documentació, i en especial les seves “memòries” no deixen dubte al respecte i constitueixen una font indispensable. Tanmateix el seu complement són els arxius de les empreses beneficiàries del treball. Cal doncs, entrar a aquests arxius privats o d’institucions “publiques” com les diputacions que actuaren com a empreses: així, per exemple, ho ha posat de relleu Francesc Gràcia en el seu estudi sobre els treballs arqueològics endegats per part de la Diputació de Girona³⁶. O l’obra del “Canal de los Presos”. Ricard Vinyes ha fet el seguiment més exhaustiu –fins ara– d’aquestes empreses a través precisament de la documentació del Patronat de la Mercè³⁷.

Finalment, cal senyalar com altra font d’informació sobre quines eren les empreses beneficiàries d’aquests treballs, els “estadillos” elaborats per les Cambres d’Indústria i Comerç de les empreses que contracten mà d’obra penal. Aquest aspecte, el del treball que redimia penes, tenia una remuneració a càrrec de les empreses bona part de la qual era incautada pel Patronat etc., és el que ha motivat una important atenció pública i mediàtica³⁸. També en aquest cas, la seva emergència

---

³⁵ Recordem que la diferència entre les tres formes d’enquadrament del treball dels penats era fonamentalment quantitativa: la unitat bàsica és el batalló, que tenia més de 100 treballadors. A partir d’aquí hi havia una entitat superior, l’agrupació –que la formaven dos ó més batallons- i una altra d’inferior, el destacament, que era una fracció d’un batalló.

³⁶ Francesc GRACIA, L’ombra d’una absència. La recerca arqueològica a Catalunya durant la postguerra, *L’Avenç* nº 261, p. 16-25.

³⁷ Una primera aproximació a aquestes empreses, i a la relació dels treballs que emprengueren els destacament penals es troba a *Territoris de càstig...*, 2001, i *Irredentas*, Madrid 2002 També Isaias LAFUENTE, *Esclavos por la patria. La explotación de los presos bajo el franquismo*. Madrid 2002, fa una relació de les obres i les empreses, p.327-334

³⁸ Rafael TORRES, *Los esclavos de Franco*. Madrid 2000: va aconseguir 4 edicions (novembre de 2000, febrer, abril i maig de 2001) en 7 mesos. Una obra que no especificava les seves fonts, i que venia a ser un recull de testimonis contrapuntats amb les disposicions legals i fragments del pensament del jesuïta Pérez del Pulgar

pot relacionar-se amb una certa empatia de l'exterior, en concret pel que fa a les indemnitzacions per part d'empreses privades alemanyes a treballadors forçats i posats pel nazisme al seu servei. Treballadors que esdevingueren veritables esclaus. Això obria unes portes a l'estudi del fenomen d'aquest treball "esclau" també durant el règim franquista, fins ara molt poc conegut i encara menys tractat en la seva inserció dins el món de la presó en tota la seva complexitat³⁹. I, no endebades, ambdues obres prenen una clara posició en defensa de la memòria d'aquests "esclaus", els vençuts en la guerra.

La problemàtica "exterior" però, no queda reduïda al treball penitenciari; com la problemàtica "interior" no s'exhaureix en el que hem apuntat anteriorment. La diversitat d'aspectes vinculats a la presó requereixen la consulta d'altres arxius i el recurs a d'altres fonts, en funció dels fils a investigar. Podem senyalar els següents:

1/ **L'àmbit de la salut**, que no només permet l'estudi de les condicions higièniques i sanitàries de la presó, sinó que conté portes d'accés a altres aspectes com poden ser els experiments psiquiàtrics endegats per exemple, per Antonio Vallejo Nájera⁴⁰. El seu seguiment porta a la consulta d'arxius com l'"Archivo General Militar" de Segovia, i a documentació ubicada a la Biblioteca de Catalunya i la de l'Acadèmia de Ciències Mèdiques.

2/ Per a la dimensió més específicament política i també repressiva de la presó, són importants els **arxius de les organitzacions antifranquistes**, que van patir més directament la repressió. Destaca en aquest sentit,

---

seleccionats de la seva obra fundacional de la redempció de penes. Possiblement aquesta sigui ja, a hores d'ara, una via exhaurida. Major envergadura té l'obra d' I. LAFUENTE, op.cit., Madrid 2002: 4 edicions (febrer, març i, dues, a l'abril) en 3 mesos

³⁹ Un cas excepcional en aquest sentit el constiuí el Valle de los Caídos. Ha estat estudiat per Daniel SUEIRO, *La verdadera historia del Valle de los Caídos*. Madrid 1976, a banda de les memòries de presos que hi treballaren com Gila, Miguel Rodríguez, Paco Rabal... així com Nicolás Sánchez Albornoz.

⁴⁰ R.VINYES, op.cit, Madrid 2002

l'arxiu del PCE, ampli, ben conservat i organitzat. El del PSUC, a l'ANC, està en procés de catalogació.

3/ La producció **memorialística i biogràfica**, fins i tot **literària**, difícil de sistematitzar per la seva amplitud⁴¹. Té un valor divers i desigual pel que fa a les presons: n'hi ha de més tractades (per exemple Burgos) davant d'altres que apareixen com a autèntiques ventafocs però, en qualsevol cas, constitueixen un recurs indispensable.⁴²

4/ Les **repercussions internacionals** del que eren les presons de Franco, va motivar la mobilització de determinades entitats preocupades pel que hi succeïa, motiu pel qual aplegaren documentació. Assoleixen una especial rellevància els papers generats per la "Comission International contre le Régime Concentrationnaire", avalada per la ONU, que va publicar l'any 1953 el *Livre Blanc sur le système pénitentiaire espagnol* elaborat pel la amb importants dades quatitatives i qualitatives de la situació penal⁴³. També, des del 1962, els informes d'Amnistia Internacional" i els fulletons i opuscles –que habitualment tenen un caràcter de denúncia- publicats a l'estranger per organitzacions polítiques europees (com el PCI) vinculades amb l'antifranquisme. Tenen un valor desigual, i es troben dispersos en diversos arxius i fons: mostra d'aquesta dispersió són els que poden consultar-se al CEHI⁴⁴.

---

⁴¹ Vegeu les ponències de Maria Campillo, Carles Freixa i Carme Agustí.

⁴² Obra d'obligada referència és la trilogia de Tomasa CUEVAS, Un bon exemple de sistematització de testimonis orals, a Associació Catalana d'Expresos Polítics, *Notícia de la negra nit*. Diputació de Barcelona 2002, pgs., 105-429. No coneixem cap obra de semblants característiques fora de Catalunya, la qual cosa no deixa de ser lamentable.

⁴³ També els *Diversos documentos de trabajo y de información sobre la situación de los presos políticos en España*, publicada per la "Conference d'Europe occidentale pour l'Amnistie aux emprisonnés et exilés et exilés politiques espagnols. Diferent, però indispensable fou també el *Libro Blanco sobre las cárceles franquistas* publicats per Ruedo Ibérico l'any 1976 i elaborat per Angel Suárez i l'Equipo 36

⁴⁴ Per esmentar uns pocs exemples: *España encadenada. Informe sobre las persecuciones políticas en la España de hoy*, editado por los Servicios de Información del Gobierno de la República Española, París 1959, *Spagna in prigione* a cura della Sezione per l'Estero del Partito Comunista Italiano, Roma 1964 (?), *Reflexiones sobre el*

5/ Finalment, no volem deixar de referir-nos a una documentació, a hores d'ara de molt difícil accés, i que pot constituir una font de primer ordre: la de les **ordes religioses** (les mercedàries, les oblates, les “cruzadas”...) que es feien càrrec de “vetllar” per l'esperit dels presos/es. És significatiu de senyalar que mentre l'apertura dels arxius militars s'està produint, continuen tancats a pany i forrellat els eclesiàstics, i sense cap mena de justificació: sembla que hi hagi una veritable por a permetre l'estudi de la implicació de l'Església en el funcionament del gran entremat que va constituir la presó franquista. I això encara és fa més incongruent quan l'ús d'aquestes fonts fora d'Espanya ha permès l'elaboració d'estudis com el de Laura Mariani *Quelle dell'Idea. Storie di detenute politiche. 1927-1948*⁴⁵ en que s'explica qui eren les monges que s'ocupaven de les preses i el seu paper dins la presó.

---

hambre. De los recuerdos de un preso político de Juan Andrade (mecanografiat, a Xile s/d), el de Joan COMORERA, *Denunciem els monstruosos crims que Franco i la Falange cometen a la presó “Model” de Barcelona*, París 1948, o el de Pilar FIDALGO, *Una jeune mère dans les prisons de Franco*. París s/d

⁴⁵ De Donato, Bari 1982.

Congrés Internacional
*Els camps de concentració i el món penitenciari a Espanya
durant la guerra civil i el franquisme.*
Barcelona, octubre 2002

Els discursos autobiogràfics de la presó política

Carles Feixa i Carme Agustí
Universitat de Lleida

1. Quaderns de presó.

“Voglio scriverti ora una serie di pensieri che mi veniva quando ero in carcere: cercavo di rispondere alla domanda ‘chi mi ha condannato al carcere, cioè a fare questa determinata vita in questo determinato modo’”.⁴⁶

El 16 de juny de 1936, poc abans que esclatés la guerra civil espanyola, gairebé al final de la dècada passada a les presons mussolinianes, Antonio Gramsci va escriure una emocionada carta a la seva dona Iulca en la qual reflexionava amargament i serena sobre la dècada passada a la presó i les raons d’haver tingut que viure “aquesta determinada vida d’aquesta determinada forma”. Uns mesos abans, el 25 de novembre de 1935, Gramsci havia escrit una altra carta en la qual evocava “la vostra vida, tants anys (gairebé un quart de la meva existència) separada de la meva”. Això no li feia pas feliç, però calia “resistir, cercar forces”. I acabava preguntant: “Tu que recordes tantes coses del passat, recordes quan et deia que ‘anava a la guerra’”?⁴⁷. Gramsci es dirigia a la seva dona, pero pensava en ell, que ho havia perdut tot (inclosa la salut i al cap de poc temps la vida), però havia pogut conservar el record i la memòria. La guerra era el territori de càstig⁴⁸ on el

---

⁴⁶ Antonio GRAMSCI, *Lettere del Carcere*, Einaudi, Torino, 1971 (orig. 1947), p. 285. Carta a la dona Iulca, del 16 de juny de 1936.

⁴⁷ Ibid., p. 281.

⁴⁸ Per recuperar la feliç expressió de Ricard VINYES, “Territoris de càstig (les presons franquistes, 1939-1959)”, *Notícia de la negra nit*, Diputació de Barcelona, Barcelona, 2001, pp. 41-62.

fiscal de Mussolini l'havia reclòs amb l'objectiu explícit "d'impedir durant vint anys que aquest cervell pugui funcionar".⁴⁹ Però el cervell va funcionar, en condicions extremadament difícils, fins al punt de produir centenars de cartes i trenta-tres quaderns on va plasmar els seus pensaments, la seva autobiografia, la seva memòria. La seva memòria de presó.⁵⁰

El mateix Gramsci, en un dels *Quaderni* redactats entre 1932 i 1935, intitolat "Justificació de les autobiografies", afirma: "És cert que l'autobiografia té un gran valor històric, en tant que mostra la vida en acte i no només com hauria de ser segons les lleis escrites o els principis morals dominants (...) Tanmateix, la història, en les seves línies generals, es fa sobre la llei escrita: quan neixen després fets nous que capgiren la situació es posen preguntes vanes, o manca el document de com s'ha preparat 'mol·lecularment' el mutament abans d'explotar".⁵¹ El pensador italià fou dels primers autors marxistes que van vindicar el gènere biogràfic com un instrument fonamental en la investigació social: l'autobiografia es pot concebre "políticament", perquè malgrat que sigui similar a moltes altres vides, sempre conté sortides diverses, originals: "la importància d'allò particular creix en la mesura que en un poble la realitat és diferent a les aparences, els fets a les paraules, el que fa el poble al que interpreten els intel·lectuals". Només a través de les autobiografies es pot veure el "mecanisme" (dels fets històrics) en acte, encarnat en individus reals. Història i vida són doncs pols complementaris en la construcció d'una mena de *materialisme humanístic* que hauria de permetre entendre no només com funcionen les estructures, sinó també com reaccionen les persones concretes als canvis històrics, o en els termes de l'autor, com aquests canvis es preparen de forma invisible -"mol·lecularment"- abans d'esclatar.⁵²

La memòria de la presó no sempre s'ha traduït en escriptura autobiogràfica, és a dir, en quaderns de presó. Tanmateix, quan hom es desposseït de tot, quan hom perd el control sobre el propi espai i sobre el temps propi, quan hom es reduït a la in-dignitat, només resta la dignitat de la pròpia consciència: només resta la memòria. Això pot explicar l'obsessió per l'escriptura (grafit, tatuatge, carta, diari, quadern) present en moltes experiències penitenciàries (no només les polítiques). I també pot ajudar a comprendre la passió autobiogràfica que va emergir després dels grans conflictes del segle XX (de la guerra civil a Pinochet, passant per la Shoa i el Gulag). Allò distintiu del cas espanyol és el fet que la recuperació

⁴⁹ *Ibid.*, p. XV. Citat en pròleg de Paolo SPRIANO.

⁵⁰ La publicació de les *Lettere*, el 1947, va despertar una passió autobiogràfica a Itàlia que va consolidar la imatge de la presó -l'espai/temps penitenciar- com el territori autobiogràfic per antonomàsia. Sobre el context social i cultural de l'obra de Gramsci, vegeu Carles FEIXA, "Més enllà d'Eboli. Gramsci i l'antropologia italiana", *Nous Horitzons*, Barcelona, 1987, nº 105, pp. 28-41.

⁵¹ Antonio GRAMSCI, *Quaderni del carcere*, Einaudi, Torino, 1975, vol. III, pp. 1718-24

⁵² *Ibid.*, p. 1723. Vegeu Carles FEIXA, "Més enllà d'Eboli. Gramsci i l'antropologia italiana", *Nous Horitzons*, nº 105, 1987, pp. 28-41; "La imaginació autobiogràfica", *L'Avenç*, Barcelona, nº 252, 2000, pp. 16-29.

d'aquesta memòria no és immediata sinó que s'obre pas de forma molt fragmentària i ha d'esperar no només la fi de la dictadura sinó fins i tot la fi de la transició (més de mig segle, tota una vida!) per tal que comencin a superar-se els temps de silenci (i els silencis del temps). Paradoxalment, els primers en parlar obertament de l'experiència penitenciària són més els militants ordinaris que no pas els líders, més les dones que no pas els homes, més les classes populars que no pas els intel·lectuals. Aquesta ponència aspira a reflexionar sobre la imaginació autobiogràfica que sorgeix des de, sobre, gràcies i malgrat la presó, tot evocant la forma i el fons (la veu i el record) d'homes i dones que van passar per l'experiència de la privació de llibertat per motius polítics durant el franquisme, i que van sobreviure per poguer-ho contar.

2. Vides de presó: estat de la qüestió

“Si comprender es imposible, conocer es necesario, porque lo sucedido puede volver a suceder, las coincidencias pueden ser seducidas y obnubiladas de nuevo: las nuestras también”⁵³

Al llarg del segle XX hom ha repetit massa freqüentment la metodologia de la repressió per tal d'imposar a la resta els seus principis, i és seguint aquest camí que arribà a mostrar la cara més cruel i diabòlica de la naturalesa humana, en els camps nazis de l'Holocaust. Les memòries i autobiografies d'aquells que varen sobreviure als més diversos centres de reclusió, concentració i/o extermini establerts arreu d'Europa durant el segle passat, han estat la primera font de referències per als historiadors, molt abans de poder estudiar rigorosament les fonts oficials, d'on, per altra banda, difícilment podríem intuir la complexitat d'uns sistemes implantats per tal d'anihilar l'enemic psicològicament i física. I és que la literatura de ficció i els relats memorístics, escrits o orals, permeten fer accessible una realitat difícilment comprensible, poden exposar uns processos i reflexions que un altre gènere obviaria o suposaria evidents: les més profundes impressions físiques i l'estat d'ànim personal, els ambients intangibles i les imatges inesborrables, com defensa Ronald Fraser.

La literaturització com a eina per plasmar experiències i reflexions, és l'opció que van fer seva diversos autors, com els coneguts Élisabeth Will i Joaquim Amat-Piniella, per al cas dels camps nazis. D'altres com, Primo Levi, Jorge Semprún o Robert Antelme, es decantaren pel relat memorístic i, encara un tercer grup, representat per autors com David Rousset, Charlotte Delbo i Viktor Frankl, optà per la tendència analítica. La seva obra, juntament amb altres noms com Jean Améry, Imre Kertész, Hanna Arendt o Violeta Friedman, elevà a rang de gènere propi el 'gènere de l'Holocaust' dins la literatura europea contemporània; amb uns trets especials caracteritzats pel lligam entre la barbàrie de la deshumanització i el

---

⁵³ Primo LEVI, *Si esto es un hombre*, Proyectos Editoriales, Buenos Aires, p. 208.

compromís, la denúncia, però també la reflexió, la descripció i la proposta d'una recerca existencial, que necessitava la victòria de la llibertat davant l'horror i intentava comprendre o fer comprensible l'Holocaust, de manera que no es tornés a repetir. Aquesta és la visió plantejada també per altres autors, com Elie Weisel o Jankelevitch, i que Primo Levi expressava taxativament: “‘comprender’ una proposición o un comportamiento humano significa incluso (etimológicamente) contenerlo, contener al autor, ponerse en su lugar, identificarse con él. Pero ningún hombre normal podrá jamás identificar-se con Hitler, Himmler, Goebbels, Eichmann e infinitos otros... No podemos comprenderlo; pero podemos y debemos comprender dónde nace, y estar en guardia”⁵⁴.

Aquesta tradició literària europea entorn al fenomen de l'Holocaust, que arrenca ja durant la postguerra (Primo Levi publica *Si això és un home* l'any 1947), no tingué la seva resposta a l'estat espanyol, que restà emmordassat per l'establiment de la dictadura, excepció feta de Jorge Semprún i ben pocs més. Per al cas català, el gènere té una sèrie de referents molt més pròxims en el temps, deixant de banda la magnífica *K.L Reich*. En primer lloc, la monumental i imprescindible obra de reconstrucció d'històries de vida de Montserrat Roig, *Els catalans als camps nazis*, on ens mostrà una completa galeria de personatges i d'experiències concentracionàries, tant de vides conegudes com d'anònimes que anaren a raure en aquells centres d'extermini per raó del seu posicionament polític favorable a la República. Massa modestament, l'autora escrivia que el volum “no és més que la coordinació de totes aquestes veus: totes elles formen una convincent presència col·lectiva”⁵⁵. En segon lloc, s'ha fet palpable que darrerament està prenent una forta embranzida a casa nostra l'interès pel tema de l'Holocaust, no només a través de la literatura o les biografies, sinó també a través de la memòria visual. Pensem, per exemple, en el llibre que Benito Bermejo ha dedicat a Francesc Boix i la recopilació de les imatges que extragué de Mauthausen, en les exposicions que recentment ens han interpellat sobre els camps de concentració i extermini i, com no, en els reportatges televisius d'investigació que han obert noves portes a la recuperació de la memòria històrica. També cal que citem algunes obres més que, defugint el relat novel·lat, se centren en la recuperació oral de les fonts. A *Cartes des dels camps de concentració*, de Pere Vives, s'hi recollen les missives que envià des dels camps abans que fos mort amb una injecció a Mauthausen; el llibre de David Serrano, *Un català a Mauthausen. El testimoni de Francesc Comellas*, estructurat en forma de conversa transcrita, reproduïx els records de Comellas en el mateix camp; l'obra de Rosa Toran, *Vida i mort dels republicans als camps nazis*, que parteix de l'exili de 20 manresans després de la Guerra Civil, reconstrueix fins al mínim detall l'estructura i el sistema que va permetre l'existència dels camps de concentració. També cal citar *Shoah. Una pedagogia de la memòria*, de Carles Torner; *Memòria de l'infern*, de David Bassa i Jordi Ribó i

---

⁵⁴ Primo LEVI, op.cit., p. 208.

⁵⁵ Montserrat ROIG, *Els catalans als camps nazis*, Edicions 62, Barcelona, 2001, p. 15.

la perspectiva de gènere de Neus Català sobre l'experiència d'un grup de dones deportades, majoritàriament a Ravensbrück, *De la resistencia y la deportación. 50 testimonios de mujeres españolas*.

El cas dels relats autobiogràfics o memoristes envers els camps i les presons d'arreu de l'estat espanyol és certament particular per quan, de resultes de l'acció censora del règim, molts textos escrits durant la postguerra no van poder sortir a la llum en el seu moment i, aquells que ho aconseguiren, ho feren de forma mutilada o desvirtuada dels propòsits reals del seu autor. Passats els anys de tàcit oblit imposats per la transició, veiem com es produeix un fort auge en l'aparició de memòries o textos novel·lats que, directament o de forma més implícita, donen a conèixer la cruesa de la vida quotidiana en els camps de concentració i en les presons franquistes, molt especialment durant la primera postguerra. Les raons d'aquesta nova onada de publicacions podrien ser diverses, però de ben segur que hi tenen molt a veure els factors biològics dels autors, arribats a una edat en què potser es fa més perentòria la necessitat de donar a conèixer allò que visqueren, d'erigir-se en testimonis, per tal de dificultar en la mesura del possible l'incansable avenç de l'oblit.

Donada la quantitat ingent de textos que podríem citar, hem escollit apuntar-ne un conjunt que, pel seu contingut, ens mostren un ventall suficientment ampli de la bibliografia referida als presoners i personeres polítics, mostrant les diferències i similituds entre els diferents centres i actituds. Abans, però, no podem deixar d'esmentar l'especificitat que envolta l'univers penal femení i, així mateix, la major atenció que les dones han dedicat al seu internament, per sobre del col·lectiu masculí. Parlem dels textos d'Eva Forest, *Diario y cartas de la cárcel*, de Consuelo García, *Las cárceles de Soledad Real. Una vida*, de Shirley Mangini, *Recuerdos de resistencia. La voz de las mujeres de la guerra civil española*, de les vivències personals i compartides en presons, hospitals penitenciaris i altres de Lidia Falcón, plasmades a *En el infierno: Ser mujer en las cárceles franquistas* - malgrat no centrar-se específicament la presó política - i a *Camino sin retorno*. No podríem oblidar l'aportació de Fernanda Romeu a *Silencio roto. Mujeres contra el franquismo*, i, com no, les obres de Mary Nash, Paloma Aguilar, Encarnación Barranquero, Matilde Eiroa, Paloma Navarro, Mercedes Núñez, Assumpta Roura, i tantes d'altres. Respecte de les obres, imprescindibles per altra banda, de Tomasa Cuevas i Juània Doña, en veurem els detalls més endavant. Per la seva part, la reconstrucció autobiogràfica o els relats que afecten al món masculí, potser es caracteritzen per una heterogeneïtat més marcada. A banda de l'obra de Gregori López Raimundo i Gabriel Riera, que després veurem, podem citar les aportacions de Joan Llarch, *Campos de concentración en la España de Franco*, Bernardo López, *En las cárceles de Franco no vi a Dios*, Juan José Monago, *El campo de concentración de Nanclares de la Oca (1940-1947)*, Eduard Pons Prades, *La guerra de los niños republicanos (1936-1995)*, així com els textos de Josep Subirats, sobre la presó de Tarragona, o el del mateix Jordi Pujol, *Des dels turons a l'altra banda del riu (escrits de presó)*, en forma d'assaig. Per últim, nombrar

també les dues recents aportacions de Pere Carbonell, *Tres Nadals empresonat (1939-1943)*, i *Nadal a la presó Model (1944-1945)*, un recorregut existencial bastat mitjançant les cartes que escrivia a la que seria la seva muller; o l'aportació Lluís Marcó i Dachs, *Llaurant la tristesa. El camp de concentració d'Albatera i la presó de Portaceli*, camp, el d'Albatera que, juntament amb els fets del port d'Alacant, també són descrits en les memòries reeditades del periodista Eduardo de Guzmán, *El año de la Victoria. Testimonio de los campos de concentración franquistas*.

3. Presó i franquisme: una història oral

“...Això de la història oral no te n'has de fiar gaire. La memòria és molt traïcionera. Una vegada em van venir a entrevistar a mi i a una companya que havíem estat a la presó juntes. Em vaig quedar parada de sentir el què deia (la meua companya)! Contava coses increïbles de la presó: que si li passaven permils mentre estava al període cel.lular, que si no sé què... Compta! Vam estar juntes tot aquell temps, sense separar-nos ni un minut, i és que al període cel.lular no podia entrar ni una carta! Clar, es comprén, pateixes molt a la presó... La gent s'inventa coses, i després s'hu creuen de vritat que van passar així!... Són gent que han lluitat, han patit, és normal...” (Imma)⁵⁶

Quan aquesta militant del POUM evoca el caràcter imaginari d'altres relats que ella ha escoltat de companyes de presó, el que fa no és negar la rellevància de la pròpia memòria, sinó suggerir les vinculacions existents entre història i desig: l'adaptació dels esdeveniments reals a l'estructura simbòlica dels propis somnis, uns somnis que el pes inexorable de la derrota i del sofriment van impossibilitar que maduressin com a "realitat objectiva", però que s'han conservat com a reals en la subjectivitat de les persones que els van viure. La memòria de la presó política va tenir una doble fonamentació: per una banda, els discursos de l'autoritat franquista oficialitzats en la memòria escrita de la repressió; per altra banda, els discursos de la militància antifranquista expressats en la memòria oral de la resistència. Poques recerques han abordat fins ara la presència de la institució penitenciària (com a lloc i com a símbol) en el conjunt de la societat. Per això començarem esbossant una història oral de la presó franquista a partir d'alguns relats obtinguts en el marc d'una recerca més general sobre la vida quotidiana dels joves. Els hem agrupat en tres apartats que resumeixen els relats de presó de tres generacions: la presó “terror” de la generació de la guerra; la presó “estigma” de la generació de postguerra; i la presó “emblema” de la generació de la transició.⁵⁷

⁵⁶ Carles FEIXA, *Cultures juvenils, hegemonia i transició social. Una història oral de la joventut a Lleida. (1931-1989)*, Tesi Doctoral, UB, 1990, p. 65.

⁵⁷ No es van fer preguntes directes sobre la presó, sinó que els records van sorgir espontàniament de les històries de vida d'un centenar d'informants de generacions, gèneres, classes i ideologies diverses. Els relats de la generació de la guerra estan publicat a Carles FEIXA, *La ciutat llunyana. Una història oral de la joventut (1931-1945)*, La Mañana, Col·lecció Josep Lladonosa, Lleida, 1992.

3.1. La presó terror

“Vai caure presoner lo dia 15 d'agost del 38, al front de l'Ebro. Això [Lleida] encara estae per lliberar, que dien ells. D'allí cap a Deusto, els camps de concentració. D'allí al camp de classificació de Miranda d'Ebro. Me posen amb un batalló de presos de guerra. [...] D'allí me van portar a la de Tarragona, a Pilats, que potser hi havie 2 o 300 condemnats a pena de mort, tota la sala de baix. I va ser el cas que traslladaen els restos de José Antonio al valle de los Caídos, va durar uns 15 dies. I allò ho van fer servir per repressàlies. Cada dia camions a matar, a matar. Mos mataran a tots! Allò ere el terror més gran del món, lo de les presons! Als últims del 41 vai vindre cap al Semenari, a Lleida. Estae tot ple. Naen fent consells de guerra i naen marxant. Los que demanen pena de mort, ja naen cap a la Provincial. [...] Allí al Semenari hi havie cubos de bassura, i tenies que haver vist tios amb la manteta, arrojant a vere si trobaen algun ós. Ere terrible! I si amb un de casa li portaen una taronja o un plàtano, la pela, allí esperaen, que no la deixaen tocar a terra [...] Se me va fer un consell de guerra. Me se va jutjar molt lluny, al 43. Hi ha hagut un company que em va preguntar: "I com és que et vas salvar?" Ho atribuijo a dos coses: me van jutjar quan ja no se feien consells sumaríssims, sinó ordinaris. I l'altre: em van jutjar com a menor d'edat. [...] Això va variar molt jo crec la meua sort. Les coses de la vida passen així. Al consell de guerra el fiscal em va demanar 20 anys i un dia i em van deixar 15 anys. Me vai apel·lar amb un decret d'aquells de llibertat provisional, i al 15 d'agost del 43 vai sortir. 5 anys justos, dia per dia, vai passar pres! Ves quines casualitats! [...] Vam ser una generació idealista, vam patir d'idealisme” (Pelai).

“L'ordre de detenció es veu que ja venia des de Saragossa. Perquè clar, si jo tinc 20 anys i entro a la presó i fan un consell de guerra i em van demanar pena de mort... Però jo no tenia mèrits per tenir pena de mort! L'acusació... Tota la història va sortir allà: que si era comunista des dels 13 anys, es van posar amb la feina de l'escola. Amb l'escola no s'hi podien ficar perquè des de que vai començar a treballar, per a mi l'ànima del nen ha estat una cosa sagrada. [...] Llavors la patacada va ser forta. Bueno, bueno, pues vai estar presa i ja no en vai sortir més. Vai estar presa a Balaguer, me van jutjar a Balaguer. Después quan me van comunicar la sentència, que va quedar en 30 anys i un dia, pena major, em van traslladar. [...] I d'allà ens van passar a un penal, a Saturraràn. Ens van traslladar en uns vagons de portar porcs. Allà hi havia moltíssima gent. Allà hi vai estar 9 mesos. A Saturraràn hi havia dones de tota Espanya i moltes basques [...] Allí vam arribar amb un abric que portava jo, verd amb coll de pell. I les tres que anàvem ens tapàvem amb aquest abric, però dormint a terra. no teniem res més. Hi vam estar fins al 14 d'abril. Llavors ens van donar un petate. Només un per cada tres. El posàvem de través i hi posàvem los lloms. Allà estàvem incomunicades. Només mos deixaven escriure una targeta postal a pares o a germans. Allí ho vam passar bastant malament, pero no per raons de disciplina [...] Quan vai tornar vai trobar Lleida molt apagada. Quan vai arribar aquí, vai tenir un sentiment de soletat tan profund! [...] Tots los amics me van vindre a veure. Però estava sola. Parlava amb gent que abans teniem una profunda afinitat, i em veia a 100 quilometros. Era una cosa molt trista. Això em costar molt de supera-ho” (Imma).

En les històries de vida de la generació que va viure la guerra, l'univers concentracionari és una realitat omnipresent, resumida en la frase de Pelai (“Allò ere el terror!”) i en la de la Imma (“La patacada va ser forta”). Els relats de l'experiència penitenciària són molt semblants: derrota, fugida, detenció, camp de concentració, presó improvisada, tortura, pelegrinatge per reclusoris, judici, condemna, llibertat (sempre provisional). Els cinc anys (emmarcats en dates ben precises) que el Pelai va passar rera les reixes son un moment de ruptura en la biografia que s'evoca sota el paradigma del càstig que aterroritza. Es tracta del sentiment que els vencedors van voler provocar de manera conscient en els

vençuts, mitjançant la repressió del cos (gana, maltracte, tortura, mort) i de l'esperit (control absolut de l'espai i del temps, voluntat de fer taula rasa amb el passat). Allò que dona sentit a la biografia és tanmateix el fracàs relatiu d'aquest intent terrorista, el manteniment dels ideals anteriors encara que fos en el silenci interior. En sortir els informants es confronten al pitjor dels càstigs: la soledat i el menyspreu. Mentre els vencedors semblen haver fracassat dins les reixes, aconsegueixen fer de la societat un reclusori. Els anys de presó són només un interval, però donen sentit a tota una vida, que s'idealitza en la vellesa com un somni de joventut madurat en el sofriment: "Vam ser una generació idealista".⁵⁸

3.2. La presó estigma

"Mon pare van dir que l'havien vist a França. Nosaltres també vam anar cap allí. Jo tenia cinc anys. Hi vam anar amb camions, amb tren, com vam puguer. A França ens van ficar en un recinte tancat, que ere un col·legit. Allò va ser com un camp de concentració. Allí havie les dones amb una banda, els homes a l'altra. Ens van ficar en unes sales molt grans amb llits, tipo comunal. El minjar ere molt dolent, perque la sopa i tot hi havia un dit de grassa o mantequilla damunt, no t'ho podies minjar. [...] Llavors a França com que el pare no hi ere vam vulguer tornar cap aquí. Això ere l'any 39. [...] Llavors al tornar a la meua mare la van condemnar a la presó, per coses politiques. Resulte de que una veïna de l'escala li tenie molta antipatia, i al tornar de França lo primer que va fer aquesta dona va ser denunciar la meua mare com a roja o republicana, com se deie llavors. [...] I la van condemnar. Quan va surtir de la presó la van desterrar amb un poblet d'Osca, va estar allí un any i pico. Però allavors ja podiem anar a veure-la. [...] I al pare també li van fer un judici. [...] No podie reintegrar-se al magisteri. No hi va haver cap altra solució que buscar una casa i fer repassos, que jo també l'ajudae, des de les 9 del matí fins a les 10 de la nit, a base de turnos, sense parar, que ere molt pesat. Hi havie sempre gent mes dolenta, que el van denunciar. Li van fer tancar l'acadèmia més d'una vegada, perquè ere republicà" (Blai)

"Per les qüestions de la guerra, el meu pare estava en zona republicana i en guanyar els nacionals, va marxar a França. Jo era molt petit, tenia 3 anys quan va passar això. Estàvem aquí a Lleida la meua mare, una germana i jo. [...] I jo veie que la gent naven al cine, naven al futbol, i que jo en aquest aspecte estava molt aïllat. I pensava: "Bueno, algun dia podré ser com els demás" Això em va portar molts problemes sempre. Eres fill d'un roig... [...] Una vegada havia d'entrar de dependent en una botiga. Me sembla que no vai poguer entrar pel fet que el meu pare era a França. [...] Vivíem al carrer Vallcalent, que hi havia el Asilo Borrás. Después de la guerra allò va ser expropiat i es va posar l'Auxili Social. Jo hi havia anat a menjar. Hi havia unes cues! [...] Jo recordo que estavem jugant amb una pilota que ens havíem fet de drap. Jo feia de porter a l'acera, que era molt ampla. "Va tira, tira! Que te la paro!". I va passar un home gran i me va fote una bufetada! Bom! De cul a terra. I diu "Habla en cristiano, perro!". I em vaig quedar mig estabornit a terra, amb una ràbia! Però a callar! Es clar, tot això, que el pare estigués a França, que visquéssim vora la presó, que des del terrat de casa se veiés el pati de la presó i els presos... comportava una sèrie de problemes. De tant en tant venien a registrar el pis. Deien que "éramos rojos" i tal" (Agustí).

⁵⁸ Segons el cens de 1940, a la ciutat de Lleida hi havia 629 joves entre 20 i 29 anys empresonats (619 homes i 10 dones), la qual cosa suposava la quarta part del total de població reclosa i el 11'5 % de població juvenil masculina. Es a dir: segons el cens, un de cada deu joves vivia a la presó.

Aquests testimonis evoquen la memòria d'una generació més jove, que no va viure directament ni la revolució ni la guerra, però que en va sentir les conseqüències. Són els fills dels republicans derrotats, que componen el silenciós batalló de reserva dels "altres vençuts", format també per mares, vídues i esposes dels morts, exiliats o empresonats. Ser "fill de roig" esdevé, durant aquest període, una mena de pecat original que pesa com una llosa sobre els menors, i que cal expiar a força de penitència. La repressió caurà, principalment, sobre els sectors més "significats" amb la legalitat republicana; sobre ells ha centrat la seva atenció la historiografia oficial. Però, d'una manera capil·lar, el control social abastarà sectors més amplis de la població. Es tracta d'un mecanisme subtil, que estén els seus tentacles per diversos racons de la societat. Té una dimensió ideològica fonamental: cal difondre entre la població civil la sospita mútua; cal convèncer els vençuts del seu pecat; cal avergonyir-los de haver estat, de grat o per força, "rojos". Es tracta d'un pecat que depassa el nivell estrictament individual, i que afecta a tota la família. Durant tota la postguerra, "ser fill de roig" serà un estigma a mercè de ser usat quan convingui. L'objectiu serà aconseguir la destrucció del teixit social i associatiu, esmicolar les xarxes de parentiu i veïnatge, dividir els vençuts.

3.3. *La presó emblema*

“El 68 o el 69 vai vindre a estudiar a Lleida. Vaig fer el batxillerat superior. [...] Amb un altre company del poble, vam entrar en contacte amb la Unió de Pagesos, que a llavors s'estava creant. Vam fer un grup de suport estudiantil de UP. I després entrar en contacte amb el PTE i amb el Front Nacional. Això devia ser l'any 70. [...] Diguem la qüestió política la portavem amb gent del Front de Borge i d'Arbeca, que va ser quan vai nar pels pobles a fote pintades... Nosaltres pintàvem damunt dels cartels de la Falange, aquells que hi havia a l'entrada dels pobles.[...] Al COU va ser quan me van denunciar al TOP. La denúncia era d'un particular i no he sabut mai qui la va fer. Però sospito que devia ser el guàrdia de Franco que hi havia al poble. A tots els pobles n'hi havia un o altre, íntim amic de la guàrdia civil. [...] Van agafar 3 o 4 nois de les Borge i 2 o 3 més a part de mi, i posteriorment a la meva detenció,... [...] Vaig anar a parlar amb l'alcalde, li vaig dir si podia parar la denúncia. [...] I em va dir que no, que la justícia faria el que havia de fer. [...] I va ser l'Arana, amic conegut de l'altre company, que va dir: "Ah, no patiu" I el que va fer l'Arana va ser endarrerir el judici tant com va poguer. [...] I poc després de l'indult, l'amnistia. L'acusació la tinc allà penjada: ere de propagandes il·legals i ens acusaven de pintades diverses. [...] Ens demanaven 2 anys de presó. I vam haver de pagar una fiança en llibertat provisional de 30.000 peles” (Ventura).

“Jo la primera vegada que vai nar a la comissaria va ser arrel de la primera vaga de l'autopista. La segona vegada va ser una Assamblea al barri. La tercera vegada va ser quan passaen los Captaires de la Pau. I aquella vegada sí que hi va haver moviment. En van anxampar dos més. I la quarta vegada me van portar a la presó tres dies. Al meu marit quan va estar a la presó pel procés de Burgos, estaen los polítics separats, incomunicats, encara que al pati hi anaen junts, ja cap al 75 [...] La vritat és que sembla que estaem asperant que surtigués un problema per aprofitamos demb'ell. També ere per arregla'l, per a conscienciar a la gent, però els aprofitaem perque un problema es podie transformar en una cosa més important. I claro, aquella gent que estae molt mosquejada, te la posaes a la butxaca volant.” (Rosa).

Per a les generacions del franquisme (els que van viure la seva joventut entre 1945 i 1970) la presó política desapareix dels relats. Se sap que hi ha gent empresonada per les seves idees polítiques, se sap que quan Franco visita la ciutat hi han *razzies* policials, però el discurs que predomina és el del conformisme i la ignorància: “Nedar i guardar la roba”; “Aixantar la mui”. La cosa comença a canviar després de 1968, quan una nova generació que no ha viscut ni la guerra ni la postguerra comença a comprometre’s en la resistència antifranquista, primer en el pla de les activitats cíviques i culturals, després en la militància clandestina. Alguns d’aquests joves arriben a conèixer els centres de detenció i reclusió, que no semblen haver canviat massa, pel que fa a les pràctiques de vigilància, càstig i tortura (encara que la creació del Tribunal d’Ordre Públic pogués haver ampliat el terreny del control polític vers àrees de la vida quotidiana i els costums que fins llavors n’havien quedat relativament al marge). El que sí ha canviat és el clima social que emmarca els discursos biogràfics: ser empresonat per idees polítiques deixa de ser un estigma per a l’individu i el seu entorn familiar i comença a transformar-se en un motiu d’orgull i d’identitat: en un emblema.

4. Memòries de presó: estudis de cas

Els discursos de la presó política han arribat a nosaltres en les seves més diverses formes: història oral, converses, relat novel·lat, autobiografia, etc. No s’ha de menystenir, però, la força que tenen i que, amb el temps pot ser que augmenti, els mitjans audiovisuals i visuals. El poder d’impacte que tenen les imatges, tant fixes com mòbils, i de les paraules, i l’àmplia difusió i repercussió que poden rebre a través dels mitjans de comunicació de masses, fan que hàgim de tenir molt en compte aquest canal per conèixer i donar a conèixer nous discursos autobiogràfics. En aquest apartat hem seleccionat sis tipus de discursos autobiogràfics sobre la presó política, que evoquen diversos llenguatges (orals, escrits, visuals, audiovisuals), diverses estratègies narratives (monològiques, dialògiques, polifòniques), i diversos discursos sociopolítics (militants, quotidians, masculins, femenins, etc).⁵⁹

4.1. La memòria militant: Primera clandestinitat.

“...deixo per una altra ocasió relatar-te les brutalitats i les vexacions sofertes a la presó, especialment a Ocaña, ja que gràcies a la campanya a favor nostre, darrerament no se’ns dona un tracte tan despòtic”⁶⁰

⁵⁹ Naturalment, la selecció no és exhaustiva, ni pretén tenir cap caràcter representatiu.

⁶⁰ Gregori LÓPEZ RAIMUNDO, *Escrits. Cinquanta ys d’acció, 1937-1988*, Nous Horitzons, Barcelona, 1988, p. 33.

De tots és conegut el tarannà i la militància fermament mantinguda per Gregori López Raimundo al llarg de tota la seva vida. Dirigent destacat del PSUC a l'exili, el 1947 tornà a Barcelona, on destacà en l'organització de la "vaga dels tramvies" de 1951, arran de la qual fou empresonat. El 1954 fou alliberat, després d'una intensa campanya de solidaritat, i expulsat de l'estat. El 1960 retornà i es converteix en un 'mite de la clandestinitat'. El 1965 era elegit secretari general del partit i el 1977 n'era nomenat president. Posteriorment fou diputat en més d'una ocasió i formà part del Consell d'Europa. És per totes les experiències, intrínsecament lligades a l'acció política, que les seves memòries són una molt bona font per tal de veure com interioritzà el període carcerari. *Escrits. Cinquanta anys d'acció, 1937-1988*, es tracta d'una seqüència d'articles que es podrien anomenar de 'combat', unes memòries de pensament i d'acció, partint d'escrits, informes i discursos que complementen l'altre volum publicat per l'autor, *Primera clandestinitat*⁶¹.

A aquest text, imbuït d'un compromís, hem volgut contraposar-hi el que recull les memòries d'un altre jove membre de les JSU, en Gabriel Riera, com a mostra dels diferents discursos susceptibles d'utilitzar-se a l'hora de plasmar el record de la presó política a nivell formal. El llibre, *Crònica d'un presoner mallorquí als camps de concentració (1936-1942)*, es tracta d'un relat senzill, planer i transparent, sense més objectius que donar a conèixer l'experiència viscuda, emplaçant a tots aquells que qualifica de 'fonts vives' a fer públic el seu testimoni. Com a memòria personal, aporta la magnitud del conflicte restringida a l'individu i la capacitat d'adaptació a situacions insòlites. És una història de vida representativa dels militants de base del moviment obrer, que no s'havien destacat per les seves activitats, però que pagaren cara la seva afiliació. David Ginard, en la presentació, reivindica la democratització de la producció històrica, és a dir, donar el relleu que li correspon al que ell anomena "història popular". Es tracta, doncs, de dos textos, no oposats, però amb escassos punts de contacte discursiu, dues mostres extremadament allunyades de quina manera, amb quina forma i amb quin fons, es pot anar desgranant l'experiència viscuda. Així doncs, entre un i altre model, hi ha tot un món de possibilitats explicatives. Pel que fa a Gregori López, la seva és una forma particular d'interioritzar l'empresonament, basada en el sacrifici i en el manteniment d'una moral a prova de qualsevol tortura, que, al seu torn, pretenen ser un exemple per a la resta de militants, una mostra de l'actitud a seguir. Partint de la seva pròpia experiència, fa explícit quin és el comportament que ha de mantenir tot bon comunista, i també els seus familiars, des de la detenció fins un cop finalitzat el judici. Demuestra conèixer detalladament la metodologia repressiva utilitzada pel règim, i dóna les claus per superar-la. En definitiva, diu, "la seva actitud durant l'interrogatori marcarà el desenvolupament del judici i, per tant, la pena (...) Com la dona del Cèsar, els comunistes que passen per la policia

---

⁶¹ Gregori LÓPEZ RAIMUNDO, *Primera clandestinitat*, Antártida/Empúries, Barcelona, 1995.

no sols han de ser honrats sinó semblar-ho⁶². L'objectiu final era fer servir els judicis o consells de guerra com a camp de batalla contra el règim. Qualsevol acció havia de ser una mínima contribució a l'enderrocament del franquisme.

Al seu torn, Gabriel Riera, enfila la narració de la seva memòria des de la infància. La seva afiliació a les JSU, als 17 anys, es produí segurament influenciat per l'activitat sindicalista del seu pare, president del sindicat metal·lúrgic de Sóller. Emigrats a Palma desenvolupà activitats de caire bàsicament lúdic i cultural fins que, el 18 de juliol el seu pare és detingut i a ell poc després. Aquí començarà el llarg períple d'internament, que el portarà al Marroc, a la presó europea de Tetuán, a una companyia de càstig de Sierra Carbonera i al camp del Cerro Murciano, on li arriba l'ordre de llibertat el 1942, després de 6 anys de captiveri. Les impressions que n'extragué eren prou clares: “Procuraré explicar-me: quan entrava a un camp o a una presó, on ja hi havia presos, sabia d'antuvi que eren simpatitzants d'esquerres. Sempre hi havia qualque conegut i sinó era igual. El corrent de simpatia era el mateix. Els qui eren allà estaven sempre disposats a ajudar el qui acabava d'ingressar. Existia la solidaritat i la companyonia entre nosaltres. Mentre que allà tots aquells homes havien lluitat contra la República, jo era l'únic derrotat moralment que es trobava entre ells”⁶³. Un dels valors d'aquesta obra rau en què confirma les notícies que es tenien sobre alguns centres pels quals passà a Mallorca, Nord d'Àfrica i la península, a la vegada que mostra els seus pensaments i impressions més íntimes durant l'estada en els camps; en cap moment cau en el pessimisme, però tampoc s'esplaia en mostrar els sentiments de solidaritat o amiatat que poguessin nàixer en els camps. Sorpren que no comenti la possible existència de xarxes organitzades que agrupessin els diferents posicionaments ideològics. Pel que fa al seu pensament particular, el fet de ser antifranquista era motiu suficient per considerar als que l'envoltaven companys. Contràriament, López Raimundo, narra pocs detalls respecte del seu temps d'empresonament. Una de les poques concessions que es permet és un símbol de la seva militància comunista: “Durant els primers dies de la meva detenció, els policies franquistes, exasperats perquè no podien arrencar-me ni una sola paraula que els ajudés en la seva infame escomesa contra el nostre PSU, em deien entre fuetada i fuetada ‘fill de la Passionària’. Amb això, que ells creien un insult, jo sentia un profund i gran orgull que m'ajudava a aguantar les fuetades”⁶⁴.

---

⁶² Gregori LÓPEZ RAIMUNDO, op. cit., p. 52.

⁶³ Gabriel RIERA, Op. cit., p. 81.

⁶⁴ Gregori LÓPEZ RAIMUNDO, op. cit., p. 33.

4.2. La memòria quotidiana: Carcel de Mujeres

“... havia toda una gama de mujeres condenadas a muerte, expectantes a cada ruido a cada gesto de quien se acercase a aquella cancela...”⁶⁵

La memòria militant, en el cas femení, té una sèrie d'especificitats molt concretes, i que li són particulars. Dos molt bones mostres del que significà per a les dones el confinament són el llibre de Juana Doña, *Desde la noche y la niebla* i els tres volums publicats per Tomasa Cuevas, dels qual hem elegit el primer: *Mujeres en las cárceles franquistas, I*. La raó d'aquestes dues mostres és ben senzilla, i és que ofereixen una diversitat de formes que aporten els millors aspectes de cadascuna, els novel·la testimonial i els de la història oral. Aquestes testimonis, militants comunistes, que mostren l'impacte i conseqüències de la guerra civil en les seves vides, han estat possiblement la font d'informació més important per conèixer el paper de les dones en la història contemporània de l'estat espanyol. Com diu Francisco Candel en el pròleg al tercer volum de la trilogia de Tomasa Cuevas, l'any 1986: “Hasta ahora eran sólo los hombres los que habían luchado contra el franquismo, los que habían sufrido, los que habían padecido persecución, cárcel y martirio por la causa democrática. Al menos así constaba en los anales de la memoria colectiva, incluso en la de los partidos a los que estas mujeres pertenecían”⁶⁶.

Basant-se sempre en l'experiència autobiogràfica, la novel·la de Juana Doña inclou episodis certament viscuts amb d'altres imaginaris o històrics - com el viscut al port d'Alacant - que serveixen a l'autora per desfigurar la seva pròpia identitat i també la dels fets relatats, ja que l'escrigué en la clandestinitat. Tomasa Cuevas, per la seva banda, emprugué la seva tasca d'elaboració de *Mujeres en las cárceles franquistas I*, partint d'una sèrie d'entrevistes, divuit en total, entre les quals va intercalant fragments de la seva pròpia memòria, amb un llenguatge directe i desproveït de giragonses literàries, un “primitivisme” que ja adverteix Teresa Pàmies en el pròleg. Podríem dir que és una crònica de combat, escrita quan tot just s'iniciava la democràcia, on part de les entrevistades mostren les seves retinències, la seva por en definitiva, a donar a conèixer el seu record. L'argument literari presentat per Juana Doña planteja les peripècies d'una jove militant comunista, casada i amb un fill quasi recent nascut, des d'abans del final de la guerra i un cop acabada aquesta, en plena clandestinitat, de casa en casa, fins que és capturada i passa vint anys en camps i presons, després d'ésser-li commutada la pena de mort; anys caracteritzats per sofriments, tortures i violacions macabres, els cabells rapats, la reeducació dels seus fills i les presons religioses, i tota una sèrie d'humiliacions constants dirigides a executar la seva absoluta desposseïó. Per contra, Tomasa Cuevas segueix un esquema discursiu senzill, encadenant les entrevistes, de manera que les converses es presenten amb

---

⁶⁵ Juana DOÑA, *Desde la noche y la niebla*, Editorial de La Torre, Madrid, 1978, p. 141.

⁶⁶ Tomasa CUEVAS, *Mujeres de la resistencia*, Sirocco, Barcelona, 1996, p. 9.

tota la seva cruesa i emotivitat. Commou, perquè també té un toc, en ocasions, entre cru i novel·lesc quan les entrevistades comenten algunes de les seves experiències: les condicions dels penals espanyols, la penositat en la ‘Cárcel de Madres Lactantes’, la correlació de casos diferents però amb similituds a l’hora, de dones heroïques, de les que se salvaren i de les que no, tot condimentat amb un diàleg viu. Vist en comparació amb el relat literari de Juana Doña, temàticament no hi ha pas grans diferències, aquestes apareixen especialment en les formes diferenciades d’assimilar allò que les envoltà. En últim terme, el seu objectiu parteix de la mateixa base, en paraules d’una de les entrevistades: “No recordamos esto con ánimo de venganza no, pero sí porque es una parte muy importante de nuestra Historia para el superviviente vencido, que sólo deseamos la reconciliación y que jamás conozca nuestra España el terror fascista”⁶⁷.

Sense plantejaments feministes, Doña es vol limitar a testimoniar uns fets, però inevitablement ha de mostrar ítems o reivindicació de gènere. De tots és conegut que les dones hagueren de patir un sofriment particular: la culpabilitat imposada de ser esposa, vídua o mare de “vençut” i, a partir del moment de la detenció, els abusos sexuals i les violacions. Tomasa Cuevas adverteix, encara, un altre element diferenciador, i és que el sistema negava la condició de presoneres polítiques a les dones, cosa que no va fer amb els homes. La resposta famenina a tots els sofriments, és comuna – i en cert aspecte possibilista – en els dos textos: el manteniment d’una altíssima moral, que era el seu puntal, juntament amb l’acció contínua per assegurar el bé de la col·lectivitat i canviar en la mesura del possible tot allò que no acceptaven. De totes maneres, aquesta organització, que girava entorn dels grupuscles polítics, no era pas generalitzada en tots els presidis, segons objecta només Cuevas: “En algunos testimonios se habla de la buena marcha orgánica del Partido en los penales. Lo siento, difiero de ellas, sobre todo por los tres que yo pasé, yo ví al Partido organizado únicamente en Ventas”⁶⁸. Tot i la divergència de discursos, hi ha una sèrie de constants – tractades amb més o menys profunditat - en les dues obres: la continuada persecució religiosa exercida dins la presó, les causes de les detencions, majoritàriament per denúncies de persones conegudes, la pèrdua dels seus marits en tortures i execucions, el difícil manteniment del lligam amb els fills, la perversió total del sistema judicial, des de la detenció, passant per l’acusació de càrrecs inaudits, als mesos i mesos d’espera de judicis i, fins i tot, a l’encarcerament i excarceració de dones sense càrrecs, o les condemnades majors de 80 anys. Amb l’excusa literària, Doña ens dibuixa les condicions de vida en una gran varietat de centres: Segovia, Guadalajara, Amorebieta, Alcalá de Henares, Saturrarán, etc., que les entrevistades de Cuevas també rememoren. Però, com remarquen molt especialment les protagonistes descrites per Doña, pel que havien hagut de presenciar i per la negació tàcita que acceptaren dels sentimentalismes particulars, aquelles dones no es podien permetre

---

⁶⁷ Tomasa CUEVAS, op. cit., p. 87.

⁶⁸ Tomasa CUEVAS, op. cit., 253.

actituds de debilitat, perquè haurien mostrat la seva “falta de entereza comunista”. El llibre de Cuevas, segurament a causa de l’oralitat a través de la qual s’articula, resulta d’un caire més reivindicatiu. Pretén ser un homenatge a totes les dones represaliades, a les veus silenciades: “la vergüenza, la impotencia y el dolor me consumían más aún porque ya no era una mordaza, era una imponente losa que pesaba sobre nosotros, que parecía imposible de levantar, que esta losa pudiera ser la llamada ‘estrategia política’ y, en otras una especie de vergüenza colectiva –que posiblemente había nacido de tantos años de deformación histórica”⁶⁹.

4.3. *La memòria dialògica*: El soldat de Pandora

“Creix em mira, estem tots dos sols en un depatx massa quiet, fora del món (...) No poden situar-me en cap responsabilitat, inútil a cap informació de valor i no ho creuen, però van perduts encara avui després de tants dies d’humiliació i tortures a mi i als que estan amb mi en els laberints d’aquest edifici en el qual cada pedra conta cent històries de crueltat buida de sentit, dolor absurd, vexacions calculades per destruir qualsevol rastre de dignitat humana...”⁷⁰

“Me preguntaban que quién fue el que mató a éste, quién hizo esto y de los cargos que uno tuviera. Yo me encerré en decir no, y no, y no, y no. Y no firmé nada (...) Dos horas dándome palos (con voz muy baja). Muerto (...) Que dempués decía yo: “Y ¿cómo pude aguantar yo todo eso?”. No me lo explicaba yo, se me creía que aquello era un ensueño, una pesadilla que yo tenía. Pero si, fue una realidad”⁷¹.

Les obres analitzades fins ara es basen en un discurs autobiogràfic monològic, fruit d’un diàleg amb el propi passat individual o col·lectiu. Dues obres publicades els darrers anys suposen, en canvi, contribucions a una memòria fruit del diàleg amb un investigador més jove que no ha viscut directament els fets: a una memòria dialògica. Ens referim a *El soldat de pandora* (de Ricard Vinyes) i *Un hombre* (de Joan Frigolé). Les vides dels protagonistes d’ambdós relats (el militant comunista català Sebastià Piera i el camperol socialista murcià Juan de P.) presenten nombroses convergències. Tots dos van néixer a principis de segle en el món rural; van viure amb enorme esperança l’arribada de la II República i es van comprometre activament en la seva defensa, un cop esclatà el conflicte bèl·lic; van patir la repressió franquista, bo i experimentant en carn pròpia les dures condicions de vida a les presons de postguerra, la repressió i la tortura (el record d’aquesta experiència ocupa un lloc central en ambdós relats). També hi han, és clar, nombroses divergències: mentre els pares de Juan eren uns treballadors agrícoles sense terres, Piera provenia d’una família de mestres de classe mitja; mentre Juan va passar la major part de la seva vida al seu poble de naixement, excepte en l’interval bèl·lic i durant la immediata postguerra (que va passar entre reixes),

---

⁶⁹ Tomasa CUEVAS, op. cit, p. 191.

⁷⁰ Ricard VINYES, *El soldat de pandora. Una biografia del segle XX*, Proa, Barcelona, 1998, p. 130.

⁷¹ Joan FRIGOLÉ, *Un hombre*, Mucknick, Barcelona, 1997, p. 291.

Piera va dur a terme un llarg pelegrinatge cosmopolita; mentre Juan va haver d'abandonar la seva militància política, en romandre a l'Espanya franquista, Piera la va mantenir a l'exili, a desgrat de traïcions i desenganys. Més que la condició social dels actors, allò que uneix ambdues biografies és, sobretot, el fonament ètic del compromís polític que els va moure. Mentre Frigolé subratlla que el relat de Juan no és “una reflexión abstracta sobre ética y política” sino “una respuesta moral y política a los peligros que acechan la supervivencia física, social y moral de él y de los suyos”, Vinyes recorda que Piera “resultava històric en sentit moral, és a dir, pels actes, no pels fets; era la seva actitud davant el context històric, no el seu protagonisme en el desenvolupament d'un context el que interessava al meu propòsit”. El record dels interrogatoris que van patir, el rostre i la veu del torturador, la seva insistència en no delatar els companys, se situa en ambdós relats a cavall entre el malson i la realitat, però s'evoca com un episodi que reafirmà la seva dignitat com a persones.⁷²

Malgrat les coincidències de les històries de vida i del mètode utilitzat per construir-les (basat en un alt grau de confiança entre l'observador i l'observat, i en una recerca complementària per posar de relleu el context històric i cultural de la biografia), ambdós autors utilitzen formes d'escriptura autobiogràfica ben diferents. Frigolé opta per una narració en gran mesura lineal, l'eix articulador de la qual és el relat oral del protagonista, que transcriu amb gran fidelitat i precisió, atenent tant a les formes verbals com als continguts (amb notable atenció pel llenguatge dialectal). Frigolé assumeix plenament la seva coautoria, sense renunciar a intervenir en la relaboració del text si cal, car l'important és ser fidel a la persona que parla, més que no pas a la cinta en que s'enregistrà la seva veu: “es un orden construido, impuesto a sus recuerdos, adoptando un criterio parecido al del orden vital”. El resultat final reforça la impressió d'una narració naturalista molt propera als fets. El més original és l'opció per utilitzar les notes al peu de pàgina per documentar el context històric i etnogràfic del relat, bo i fent referència a altres materials provinents del treball de camp (fragments del diari de camp, entrevistes a altres informants, fonts bibliogràfiques i documentals complementàries, etc) que ajuden a documentar, matisar, datar i explicar millor el contingut del relat: “este esbozo de instituciones, conceptos y valores básicos de la cultura del protagonista, más las notas etnográficas e históricas a pie de página, constituyen el contexto general del relato”. L'estratègia narrativa de Vinyes és ben diferent: l'oralitat queda submergida en l'escriptura. Els vint capítols del relat no estan ordenats només sota una perspectiva cronològica, sinó que la narració (amb constans *feed-backs*, salts endavant i enrera i associacions metafòriques), es basa en “el desplaçament pel passat a través de l'eina històrica i cognitiva que és la memòria, que opera de manera discontinua, amb associacions ràpides, aparentment desordenades però significatives”. El relat de Piera constitueix l'eix vertebrador, però es combina amb mirades complementàries sobre la seva vida: els testimonis

---

⁷² Joan FRIGOLÉ, op.cit, pp. 14-5; Ricard VINYES, op.cit., p. 11.

d'una companya russa de la guerrilla i de la seva dona, la sentència del seu judici, les fotografies i notícies de premsa que il·lustren el seu itinerari, i sobretot les interpretacions que Vinyes va apuntant al llarg del text. Es tracta d'un retaule dialògic influït, com el mateix autor reconeix, per *La canción de Rachel*. El text no se separa del seu context (que no apareix a peu de pàgina, sino que va emergint al llarg del relat, mitjançant la descripció poètica de paisatges físics i morals). No hi ha punts i a part, ni gairebé cap data (el lector ha d'anar ordenant al seu cap, com en una novel·la, les escenes del relat): "L'historiador no es fonamenta en la faula, però tanmateix organitza els elements reals i utilitza –conscientment o no– procediments retòrics destinats a produir efectes de realitat, a mostrar que encara que nosaltres no hi érem, les coses van anar, efectivament, tal com ho estem explicant".⁷³

4.4. *La memòria polifònica*: Notícia de la negra nit

"Hem optat per mantenir fragments que podrien semblar marginals o fins i tot obscurs per falta de referències al seu entorn i al seu *tempo* històric. Creiem que al llarg de la lectura –i com si es tractés d'un psicodrama o d'un relat psicoanalític– el mosaic anirà adquirint la seva grandesa i, al mateix temps, la seva duresa inhumana"⁷⁴.

Els discursos evocats fins ara, recollits i publicats durant el franquisme i els primers anys de la transició, tenen un origen militant i una naturalesa individualitzada (és a dir, de recuperació de la memòria a partir del record propi, del diàleg amb els propis records o bé amb els records del propi grup –partit, companys, amics, família). Ens els darrers anys s'han començat a publicar, tanmateix, una mena de memòries biogràfiques que tenen una naturalesa més coral i polifònica. Després del precedent citat de Montserrat Roig, l'obra més representativa d'aquesta èpica és el llibre col·lectiu *Notícia de la negra nit*, promogut per l'Associació Catalana d'Expresos Polítics. El subtítol (*Vides i veus a les presons franquistes*) deixar clar que es tracta d'una obra que preten recuperar les vides (les biografies dels expresos) a través de les veues (de la memòria oral). Aquest caràcter coral està subratllat pel fet singular que, a diferència de les investigacions acadèmiques, el què és anònim no són els informants (que sempre apareixen amb noms, cognoms i sovint també amb fotos) sinó els entrevistadors (ocults rera les sigles ACEP: l'Associació Catalana d'Expresos Polítics).⁷⁵ La metàfora del mosaic, citada en la introducció, respon tant a l'objectiu (anar omplint amb la minuciositat de l'arqueòleg els forats d'una memòria històrica

⁷³ Joan FRIGOLÉ, op.cit., pp. 21-2; 52; Ricard VINYES, op.cit., pp. 14; 13. Vegeu Carles FEIXA. "La imaginació autobiogràfica", *L'Avenç*, Barcelona, n° 252, 2000, pp. 16-29.

⁷⁴ ASSOCIACIÓ CATALANA D'EXPRESOS POLÍTICS, *Notícia de la negra nit. Vides i veus a les presons franquistes*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 2001, p. 10.

⁷⁵ En la introducció s'aclareix, tanmateix, que la major part de les entrevistes van ser realitzades per Joan Garcia Tristany i Enric Pubill, que són dos dels 23 testimonis (6 dones i 17 homes) que apareixen al llibre: op.cit., p. 9.

manllevada) com al mètode (confrontar veus que juntes van composant una imatge cada cop més precisa i plural). Però tal vegada sigui més fecunda la metàfora del psicodrama (o de la psicoanàlisi): es tracta de teatralitzar en públic (mitjançant el llibre i els actes que el precedeixen i se'n desprenen) l'autoanàlisi col·lectiva d'uns fets dolorosos, els efectes psicològics dels quals només es poden atenuar mitjançant el recurs a la confessió, encara se hom surti a escena –o bé hom s'estiri al sofà- gairebé mig segle després que els fets traumàtics s'hagin produït.

El volum està estructura en dues parts que pretenen donar-li un tarannà seriós: en la primera part, més acadèmica, cinc especialistes dibuixen la situació social i política de les presons franquistes: el marc legal (Marc Carrillo); el marc penitenciari (Ricard Vinyes), el marc repressiu (Manuel Risques) i el marc social (Carme Molinero i Pere Ysàs). Malgrat que es tracta d'una síntesi molt valuosa, l'aportació central del llibre es troba en la segona part, on es reproduïxen els testimonis d'expresos polítics (tots ells membres de l'ACEP). Després unes notes biogràfiques elaborades segons el model de l'enciclopèdia catalana (centrades en la biografia política dels informants, en general militants anònims), la part més extensa es titula significativament "Fragments de memòria", i reproduïx les peces del mosaic ordenats a partir de nou moments o aspectes dels records de presó: detenció, interrogatori, judici, organització, formació, violència, relacions amb l'exterior, destrucció familiar i conseqüències socials i polítiques. No totes les veus del cor canten al mateix ritme ni amb el mateix to: en uns casos es tracta de monòlegs que presenten poques diferències amb els discursos autobiogràfics escrits que hem vist fins ara; en altres casos es reproduïxen relats extrets directament de publicacions escrites; alguns són fruit d'una entrevista entre un entrevistador i el testimoni solitari; hi ha també entrevistes de parella, en les quals el marit i l'esposa evoquen records complementaris o contraposats; i finalment hi ha també autèntics diàlegs en que el caos de la conversa plural ordena el record polifònic.

Pot sorprendre que la darrera peça del mosaic –la que evoca les conseqüències socials i polítiques de l'empresonament- sigui la més breu (a penes 15 pàgines) però els testimonis que l'obren són els més emotius, perquè evoquen el moment més feliç i alhora més dur de la presó: el retorn a la vida civil. Més feliç perquè implica escapar dels territoris de càstig i tornar a veure els éssers estimats i a la lluita democràtica. Més dur perquè, a diferència de molts altres casos d'empresonament, no coincideix amb l'alliberament, la fi de la dictadura o l'amnistia, sinó que implica confrontar-se a una altra presó, sense murs ni horaris ni cellers, però tal vegada molt més insufrible. Diu Laia Berenguer: "Et juro que jo estava més tranquil·la a la presó que al poble, on em van fer la vida completament impossible". I diu Maria Salvo: "Només diré que llavors vaig adonar-me que del temps que havia passat. Era un altre món, al qual m'havia d'adaptar: era una forma de vida molt estranya per a mi". Una forma de vida tan estranya que encara va durar fins el 1975.

4.5. *La des-memòria*: Els nens perduts del franquisme.

“No, no s’ha donat veu a ningú (...). Però quan algú vol que la memòria perduri, (...) només ha de preguntar. Jo estic parlant. Tinc 62 anys, és la primera vegada que parlo, és la primera vegada que em pregunten”.

Emès en dues parts els dies 20 i 27 de gener de 2002, *Els nens perduts del franquisme* ens acosta la reconstrucció de la trajectòria vital d’unes dones i uns homes, nens en el moment de produir-se els fets, a través del llenguatge audiovisual, impactant i dinàmic, i utilitzant un mitjà de comunicació de masses. Aquests dos fets, fan que el relat biogràfic que hem vist fins ara, en forma de memòria o novel·la, prengui en aquest cas unes característiques especials i diferenciades, marcades pel temps concret d’un espai televisiu, l’ampli ventall de persones a qui va dirigit i la immediatesa de les seves reaccions. No en va, la seva emissió provocà una sèrie d’aconteixements que només un mitjà com aquest pot desencadenar, que anaren molt més enllà del món acadèmic i científic, repercutint en els més diversos àmbits sociopolítics. El reportatge, estructurat narrativament en dos capítols i realitzat per Montse Armengou i Ricard Belis, amb l’assessorament de Ricard Vinyes, analitza la repressió exercida sobre les dones republicanes vençudes pel franquisme i sobre els seus fills, sota l’aval de les teories d’Antonio Vallejo-Nájera, Cap del Servei de Psiquiatria de l’Exèrcit. La repressió de gènere, agreujada per l’internament de les dones amb els seus infants, la connivència de les institucions eclesiàstiques i l’execució directa de les del règim respecte del nou modelatge ideològic de les criatures i, en molts altres casos, la seva separació irreversible de les famílies, pretenien assolir la desposseïció absoluta dels vençuts, arribant a l’obsessió, com mostra l’activitat desenvolupada per l’organisme exterior de Falange, encarregat de retornar, a qualsevol preu, els infants al seu país d’origen.

Bona part de l’excelsitud del documental rau, a banda de la informació desconeguda que aporta, en què s’hi fa pública la memòria dels que no havien tingut la paraula abans, o no havien trobat la manera de fer públic el seu record. És la memòria dels anònims, també en aquest cas polifònica, amb la virtut afegida de fer parlar a generacions diferents, a aquells –com exemplificavem al principi – que varen viure la guerra i la més dura postguerra i aquells altres que també n’han sofert les conseqüències tota la vida, marcats per l’estigma de ser fill d’un ‘roig’. I tot, sense perdre de vista que el llenguatge oral i coral directe que s’utilitza en el documental que, en comparació als testimonis escrits, és molt més impactant, ja que no deixa marge a informacions supèrflues – com ocorre en qualsevol memòria escrita – i exposa només l’escència d’allò que digué l’informant. La seva emissió fou, sens dubte, un revulsiu per posar sobre la taula una sèrie de temàtiques que, resseguint la premsa dels dies i mesos següents, reclamaven l’atenció de la societat o, si més no, una revisió. En l’àmbit privat, provocà que persones que havien passat pel mateix reconeguessin en aquest moment una experiència llargament callada: “Moltes famílies que busquen els fills desapareguts i molts fills que volien

investigar qui eren els seus pares biològics”⁷⁶. I, en el camp públic, posà de nou sobre la taula la necessitat de recordar i de debatre, de treure a la llum “la memoria hurtada por lo políticamente correcto de la transición española”⁷⁷. Així és com s’ha produït el descobriment de les atrocitats que passaren aquí mateix, a persones pròximes, assimilables, quan sempre s’han vist llunyans els països on els produïen atrocitats similars: “Y nos muestra espeluznantes retazos de realidad policíaca, penal y concentracionaria de la posguerra, tan parecida a la del nazismo entonces triunfante”⁷⁸.

La repercussió indiscutible que tingué l’emissió del documental, va generar la necessitat de plantejar un debat televisiu envers la conveniència o no revisar els fets ocorreguts durant el franquisme. Veus reconegudes objectaren que no es tractava de recordar o oblidar, sinó de conèixer: “Es ya inexcusable que el conocimiento del franquismo y del antifranquismo nos sea facilitado por las instituciones democráticas, por ejemplo, con una política de la memoria, útil además para fortalecer una cultura cívica democrática”⁷⁹. No és gratuït afirmar que “vint-i-cinc anys després de la mort del dictador, hi ha una àmplia consciència en la societat catalana que el franquisme encara en sabem ben poques coses i exercicis com aquests són imprescindibles, ja que la memòria oral de testimonis directes cada dia serà més difícil de recuperar”⁸⁰. És necessari, doncs, respondre a uns interrogants que, en bona mesura, només poden explicar els testimonis directes, per quan la documentació, quan és accessible, no pot donar resposta a molts dels aspectes de la quotidianitat repressiva del franquisme. Aquesta petició per conèixer i per saber, doncs, s’ha fet més que pública i pantent: “la demanda de saber y entender se ha manifestado en índices de audiencia, asistencia a exposiciones o presencia del tema en la prensa escrita”⁸¹. El poder multiplicador dels mitjans de comunicació, en aquesta ocasió, ha aconseguit que la reconstrucció autobiogràfica feta pública, a més de difondre una informació per a molts desconeguda, un generalitzat desvetllament de la consciència social; resultats molt més difícils d’aconseguir a través dels canals que tradicionalment s’han utilitzat per explicar el record personal.⁸²

---

⁷⁶ *Avui*, 27-01-02.

⁷⁷ *El Mundo*, 28-2-02.

⁷⁸ Joan B. CULLA, “La historia, ese viejo estorbo”, *El País*, 1-02-02.

⁷⁹ Carme MOLINERO, Pere YSÀS, “Memoria del franquismo y medios de comunicación”, *El País*, 17-4-02.

⁸⁰ Agustí ALCOBERRO, “Memòria popular”, *Avui*, 03-02-02.

⁸¹ Ricard VINYES, “Franquismo. ¿olvidar o recordar?”, *El País*, 15-04-02.

⁸² S’acaba de publicar un llibre que recull el reportatge i el debat posterior: *Els nens perduts del franquisme*, Proa, Barcelona, 2002; *Los niños perdidos del franquismo*, Plaza & Janés, Barcelona, 2002.

4.6. La memòria fetitxe: L'univers de l'horror.

“...Totes les possibilitats s'entreseguien sense cap forma, obeint només l'arbitrarietat d'una naturalesa que s'aliava amb la Mort en l'aixafament dels febles i malaurats. Les vides s'anaven apagant al ritme d'un rellotge insensible, i cada mort era un galó que la durada deixava sobre el seu camí infinit”⁸³

L'univers concentracionari nazi, més enllà del que significà com a genocidi del poble jueu, afectà a les més diverses nacionalitats, entre elles l'espanyola i la catalana. En un intent d'apropar quins són els discursos utilitzats per explicar aquest fet, en la línia de l'aparell repressiu institucionalitzat pel franquisme, hem cregut convenient plantejar algunes de les formes bàsiques que s'han utilitzat per tal d'explicar el món dels camps de concentració nazis, totes elles des del punt de vista creació: la literaturitzada, la biogràfica i la visual. A través d'aquests camins diferents, van apareixent molts punts de contacte amb els camps i presons franquistes, especialment respecte del què significà i com varen plasmar les seves experiències aquells que després ho han explicat.

És indiscutible que la millor reflexió en forma literària que s'ha fet envers el fenomen concentracionari nazi a casa nostra és el llibre de Joaquim Amat-Piniella, *K. L. Reich*, en la seva edició de 2001, que inclou tots els textos originals de 1946⁸⁴. Montserrat Roig qualificà *K. L. Reich* com una 'quasi-autobiografia', un 'llibre-reportatge', on Amat-Piniella “trobà el punt just entre l'esperança i l'escepticisme derrotat”⁸⁵. No creiem exagerat afirmar que *K.L. Reich* encetà aquí l'anomenat 'realisme històric', essent un dels representants 'gènere de l'Holocaust'. Joaquim Amat-Piniella elegí molt conscientment reflectir la seva experiència a través de la literaturització, prenent la ficció com a eina per comprendre i fer comprendre l'Holocaust o, com a mínim, donar-lo a conèixer en una obra perfectament construïda, tancada i circular. Amat-Piniella, militant d'Esquerra Republicana, un cop acabat el conflicte civil passà pels camps de refugiats francesos, fins que fou deportat a Mauthausen. Des del primer moment, com ell mateix escriu, es va imposar “l'objectivitat de l'observador”⁸⁶ mirant al seu voltant com si allò no formés part de la seva nova trajectòria vital, com un

---

⁸³ Joaquim AMAT-PINIELLA, *K.L. Reich*, Edicions 62, Barcelona, p. 211.

⁸⁴ El prologuista, David Serrano, és un veritable especialista en *K. L. Reich* i l'univers concentracionari nazi i fou qui impulsà la publicació d'un recull de poemes del mateix Joaquim Amat-Piniella escrits durant el seu exili i, sobretot, durant el seu pas pel camp de concentració de Mauthausen: Joaquim AMAT-PINIELLA, *Les Ilunyanies. Poemes d'exili (1940-1946)*, Columna, Barcelona, 1999. A la vegada, és l'autor del llibre basat en les memòries de Francesc Comellas a Mauthausen: David SERRANO, *Un català a Mauthausen. El testimoni de Francesc Comellas*, Pòrtic, Barcelona, 2001. Caldria citar també l'altra gran obra de la literatura concentracionària catalana, *Crist dels 200.000 braços* d'Agustí Bartra, que el mateix Serrano analitza lúcidament en la comunicació presentada en aquest congrés.

⁸⁵ Montserrat ROIG, *Els catalans als camps nazis*, Edicions 62, Barcelona, 2001, p. 13.

⁸⁶ Joaquim AMAT-PINIELLA, op. cit, p. 334.

ésser extern. Però topà des de bon principi amb la tortura, el saqueig dels elements més íntims, les diverses eines de terror psicològic, l'odi que provoca el continu amuntegament de cossos, els casos de canibalisme, les enveges personals, la misèria moral més profunda, la inexistència de tabús si la finalitat és salvar la vida, etc. I tot, a través dels ulls dels protagonistes, una extensa galeria de personatges que van des de l'alter ego de l'autor, Emili, un dibuixant negatiu i marcat pels pitjors pressentiments des que arriba al camp, fins al seu company, en Francesc, que n'és l'antítesi, positiu fins arribar a semblar extremadament ingenu, i tants d'altres que van desfilant per les seves pàgines: August, el cap del grup espanyol que es guanya la confiança alemanya per poder fer i desfer al seu gust; els capitosts ideològics, en Rubio i en Castro; Ernest, el narcisista que exemplifica la inexistència absoluta d'ètica; en Vicenç, incapaç de dominar els instints físics; o en Hans Grupper, el comandant del camp i, per tant, símbol del poder destructor alemany i, finalment, de la derrota de 'l'Esperit del Camp'.

Tant els arquetipus protagonistes com els secundaris, parteixen inicialment de personatges reals recordats per l'autor, que són modelats per mostrar dues variables evolutives: com l'esperit del camp, el dia a dia, pot acabar amb els més optimistes, i, per contra, com els més escèptics acaben aportant una llum d'esperança. A mesura que avança el relat, s'ens fa conscients de l'evolució que sofreix l'actitud del protagonista durant els quatre anys llargs de reclusió: de la passivitat i renunciament que li sobrevingué amb la pèrdua dels amics a les ànsies per recuperar la llibertat, mentre que es nega contínuament a aclimatar-se a aquell món, perquè això hauria estat el mateix que perdre la condició humana. Comparteix amb el Primo Levi de *Si això és un home*, una anàlisi reflexiva de la dignitat humana inserida en un entorn de pur i simple extermini, amb l'objectiu de descobrir la 'veritat íntima' i de com, finalment, l'Home guanya al Camp. També com Levi reconeix que els salvats finalment no són pas els millors ni els pitjors, ni els més forts ni els més febles, simplement els reconeix com a "predestinats". Així mateix, en la línia de Robert Antelme, planteja la dificultat que li suposa inicialment explicar l'experiència viscuda mitjançant un llenguatge que li sembla insuficient per mostrar la crueltat extrema del seu entorn: "Un camp era un refinament de crueltat (...). A l'enemic se l'afusella si cal, però no és admissible que se'l mati a pessics. La mentalitat alemanya l'ultrapassava"⁸⁷. Per aquesta raó s'erigeix en veu requisitòria, oferint el relat a aquells que van deixar-hi la vida.

Potser també amb una intenció d'erigir-se en veu requisitòria *a posteriori*, Francesc Boix preservà la memòria visual del camp de Mauthausen; les proves crues i irrefutables del què els supervivents han contat de paraula. Benito Bermejo, al seu torn, ha reconstruït la biografia d'aquest fotògraf, lligada intrínsecament a les imatges que preservà del camp. Un intens treball de recerca biogràfica – que ja havia apuntat Montserrat Roig – que es tradueix en un discurs textual desenvolupat seguint l'ordre cronològic: des de la seva joventut al Poble-Sec de Barcelona, la

---

⁸⁷ Joaquim AMAT-PINIELLA, op. cit, p. 72.

primera militància, la Guerra Civil, l'exili, els camps de refugiats francesos i l'ingrés en la Companyia de Treballadors Estrangers, el camí i la llarga estada a Mauthausen, les peripècies per organitzar l'operació d'evasió de negatius, l'alliberament llargament esperat, el retorn a París i la seva mort prematura el 1951. Però el gran valor de l'obra, almenys el que nosaltres volem remarcar, rau en el fet que recupera una mostra d'unes imatges que, per sí mateixes, són ja un discurs de memòria repressiva clar i contundent, sense matisos i difícilment descriptibles amb la parula.

El recorregut visual que ens ofereix es podria descriure mitjançant tres apartats: el primer, format per imatges que pertanyen al servei d'identificació, on s'hi reflecteixen amb tota la seva duresa les morts no naturals, execucions, intents de fuga, la construcció del camp i un ampli ventall de presoners de diverses nacionalitats, així com reportatges de les visites dels alts comandaments nazis. El segon correspondria a les que féu directament Francesc Boix, on es mostra l'alliberament del camp, l'arribada de les forces nordamericanes, l'estat en què havien quedat les instal·lacions del camp, etc. L'últim grup seria aquell on es recullen les fotografies del propi protagonista durant la seva infància, joventut i durant els reportatges que realitzà. Es tracta d'un total de 240 fotografies, un document excepcional sobre l'holocaust, tot i que sabem que no fou Boix l'únic que aconseguí extreure imatges dels camps. Tanmateix, el volum i les circumstàncies del conjunt de Boix fan que sigui un cas molt més rellevant. No en va, el valor de les imatges féu que se sol·licités la seva declaració en els tribunals de Nuremberg i Dachau. En últim terme, Bermejo no pretenia fer una història del camp o dels seus presoners espanyols, sinó una història de les col·leccions fotogràfiques relacionades amb Boix, objectiu per al qual li fou necessari enfil·lar un relat que connectés els documents visuals, com a mostra eterna i inesborrable de les majors baixeses humanes. L'obra recupera la figura del biografat, intentant de donar-li forma humana a força de recompondre dades i referències vàries. El text i les imatges es donen així la mà per oferir un acurat quadre sobre l'univers concentracionari nazi; la duresa visual de les imatges complementa la narració, que no perd protagonisme davant les primeres, igualant-se en importància narrativa dels dos elements que conformen el discurs.

Les imatges de Francesc Boix, malauradament, no varen poder formar part de l'exposició *Memòria dels camps. Fotografies dels camps de concentració i d'extermini nazis (1933-1999)*. Les exposicions conformen una tercera tipologia de memòria, que es tradueix en un llenguatge molt concret i directe amb l'observador, i que es dirigeix a un públic més heterogeni. Organitzada pel Patrimoni fotogràfic de París en col·laboració amb altres institucions, entre elles el Museu Nacional d'Art de Catalunya, si hi ha una cosa que caracteritza aquesta exposició és el rigorós procés de documentació del qual foren objecte les imatges, que implicà el sacrifici d'una part d'elles. L'objectiu d'aquesta nova exposició, ha estat fer-ne una mostra iconogràfica, que permetés la reflexió i que fós el primer pas cap a una anàlisi específica i transversal de les imatges que deixà l'Holocaust,

com s'ha fet amb altres formes d'expressió com la pintura o el cinema. El recorregut es divideix en tres períodes. El primer, de 1933 a 1945, anomenat *El període dels camps*, mostra la diversitat en la tipologia de camps, de situacions, i de vida que s'hi feia, així com la varietat d'internats, els diferents usos que el sistema nazi donava a les imatges; sense perdre de vista aquelles que foren preses de manera clandestina pels propis internats. L'interval 1944-1945, *L'hora de l'alliberament*, ens apareix en forma d'imatges obtingudes tant pels propis membres dels exèrcits nouvinguts com per la premsa (Margaret Bourke, George Rodger, Lee Miller, etc.), on els protagonistes són els alliberats i la seva actitud per enfrontar-se a allò que han passat. Per últim, en *El temps de la memòria*, de 1945 a 1999, els protagonistes són els treballs realitzats per fotògrafs contemporanis sobre la memòria dels camps. Totes elles creen una relació molt especial espectador-imatge, envers el valor d'aquestes i la seva influència en la nostra memòria. La visió de l'exposició, que d'entrada ens sacseja i ens interpel·la, no es fàcil, però és millor mostrar la barbàrie que no pas el perill de l'oblit. També ens mostra variants de comportament antropològic, com ara les normes i pautes seguides, acceptades i institucionalitzades en els camps o l'escala de valors que s'ha d'utilitzar dins el camp que, com deia Primo Levi, no té res a veure amb el que regeix a l'ésser humà fora d'aquest. És un món dins d'un altre, amb el qual no hi ha pràcticament punts de connexió, on tot el que s'havia après, dins el camp es deforma per donar pas a un nou coneixement⁸⁸.

5. Epíleg: Paraules de presó.

“Les ruses de l'oubli sont encore faciles à démasquer au plan où les institutions de l'oubli, dont l'amnistie constitue le paradigme, donnent force aux abus de l'oubli qui font pendant aux abus de la mémoire”.⁸⁹

Els discursos orals, escrits i visuals que hem evocat en aquest assaig constitueixen distintes variants de les paraules de presó que donen sentit a les històries de vida política. L'heterogeneïtat dels formats, dels mètodes de recollida i de les motivacions que els alimenten posen de manifest els usos i abusos del silenci i la memòria. La recent emergència de la passió autobiogràfica

---

⁸⁸ Una línia similtar impulsà una altra exposició realitzada anteriorment, *Mauthausen. L'univers de l'horror*, creada pel Museu d'Història de Catalunya i Amical Mauthausen de Barcelona. Comprèn diversos períodes i temàtiques, diferents de l'anterior exposició comentada, començant per l'interval 1931-1939, amb l'adveniment de la República, la Guerra Civil i el projecte de dominació de Hitler; 1939-1945, exili i persecució dels republicans i les agressions nazis a Europa, on comença la part de l'univers concentracionari, dividit en epígrafs: l'organització dels camps, els camps dels espanyols, el trasllat i l'arribada, el treball, la subsistència, els experiments mèdics, la mort, la solidaritat i la resistència, l'alliberament i el destí dels botxins. L'epíleg és ben expressiu 'El món de l'home lliure'.

⁸⁹ Paul RICOEUR, *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, Seuil, Paris, 2000, p. 650.

ha tingut el mèrit enorme de desemmascarar les institucions de l'oblit que el franquisme va saber imposar primer mitjançant el terror i després mitjançant la censura i que la transició va perllongar en equiparar simbòlicament amnistia i amnèsia. Però cal també assenyalar alguns dèficits d'aquesta passió que una historiografia crítica hauria d'abordar: l'obsessió per l'acumulació i difusió de dades i testimonis per damunt de la sistematització i comparació; el predomini de la descripció sobre la interpretació; la manca de diàleg entre les fonts orals i altres fonts documentals; l'absència de testimonis autobiogràfics dels gestors de la institució penitenciària; les escasses interrelacions entre el dins i el fora del reclusori (com va afectar la presó a l'entorn familiar i social del pres, com va condicionar el curs de la biografia posterior); la concentració dels records en els primers anys del franquisme i les discontinuïtat amb períodes posteriors (on altres generacions, menys marcades per la guerra, van seguir omplint la presó política); la inexistència de lectures transdisciplinàries i hermenèutiques dels materials orals; etc. Es tracta, en definitiva, de superar l'actual estadi arxivístic i passar a un estadi més analític, que permeti avançar en la comprensió de les estratègies de resistència, però també de les formes de domini. Encara que no van ser pronunciades durant l'empresonament, sinó sovint molts anys després, les paraules de presó ens confronten a tres tipus de dilemes -la memòria o l'oblit, la paraula o el text, l'escriptura o la vida- que ens serviran per cloure aquest assaig⁹⁰.

La memòria o l'oblit. L'escriptura autobiogràfica té sovint una funció curativa, encara que sigui amb gairebé mig segle de retard. El problema no rau tant en la dificultat de fer públics uns records dolorosos, sinó en la manca d'atenció i d'interès en conèixer; agreujada per un procés de transició on es pagà el peatge tàcit de l'oblit. Les veus que han ressorgit ens demostren aquesta metamorfosi curativa que significa poder reivindicar la pròpia memòria, la tossudesesa en negar-se a l'oblit, augmentada per les dècades de silenci suportades. Però el record és selectiu i el silenci és part de la memòria: "la gent s'inventa coses, i després s'ho creuen de veritat". L'objecte d'estudi d'una historiografia de la presó franquista no pot limitar-se als fets que succeïren rere les reixes i als objectes que els evoquen, sinó que ha de rastrejar el seu impacte en els imaginaris, les creences i els desigs de les persones que els van viure. Doncs ja havia afirmat un dels pares del mètode biogràfic (W.I. Thomas) que allò que la gent creu, encara que sigui fals, té conseqüències reals.

La paraula o el text. Els discursos autobiogràfics de la presó política segueixen un itinerari que va del fons a la forma (de la paraula al text): la finalitat de transmetre un missatge condiciona les estratègies narratives. Els primers testimonis publicats –i aquells que recullen la vida dels militants i líders polítics-

---

⁹⁰ Moltes de les comunicacions presentades en el congrés *Els camps de concentració i el món penitenciari a Espanya durant la guerra civil i el franquisme* es basen en fonts orals o en documents personals, i algunes són valuosos intents en la direcció que hem assenyalat.

van escollir la forma del memorialisme escrit que tendia a silenciar la quotidianitat de la vida a la presó i els aspectes menys heroics de la lluita. Van ser les dones – sobretot Tomasa Cuevas, però també altres com Juana Doña- les que es van encarregar de vindicar la memòria oral del terror com a estratègia per recuperar la dignitat perduda i per restituir el passat. Els darrers anys han vist la proliferació d'altres formats autobiogràfics, entre els quals destaquen els visuals i els televisius, que amb l'objectiu de fer una obra divulgativa han aconseguit despertar el desig de conèixer (per a les generacions que no van viure aquests fets) i el desig de contar (per als que van callar durant tant de temps).

L'escriptura o la vida. Posar el records per escrit, sigui directament o per mediació d'una persona que pregunta, escolta i transcriu, és una forma d'exorcitzar la por del passat. Però no s'ha de confondre l'escriptura amb la vida (el relat de vida amb la història de vida). Els primers testimonis publicats van ser els de militants polítics que volien compartir l'heroisme de la primera clandestinitat (però la quotidianitat dels milions de presoners anònims va quedar sovint oculta, amb notables excepcions com els relat corals de Tomasa Cuevas i l'ACEP). Els darrers anys hem assistit a una autèntica renaixença de la passió autobiogràfica, protagonitzada pels darrers testimonis vius (però seguim tenint molts pocs relats dels presos comuns, i tampoc dels botxins, carcellers, còmplices i delators que configuren les altres memòries de presó: la dels vencedors, que haurien de formar part de l'univers penitenciari).

Es d'aquesta memòria –però també d'aquests oblits- que tracten els discursos autobiogràfics de joves milicians, homes polítics, dones compromeses, militants anònims, fotògrafs internats i mares manllevades dels seus fills, que van passar una part de la seva vida en les presons franquistes o als camps nazis i van poguer sobreviure per contar-ho i perque nosaltres ho poguem escoltar, llegir i tornar-ho a contar, molts anys després.

Bibliografia

- Amat-Piniella, J. *K.L. Reich*, Club Editor, Barcelona, 1963.
- Arendt, H. *Eichmann en Jerusalem. Un estudio sobre la banalidad del mal*, Lumen, Barcelona, 1999.
- Associació Catalana d'Expresos Polítics, *Notícia de la negra nit. Vides i veus a les presons franquistes (1939-1959)*, Diputació de Barcelona, Barcelona, 2001.
- Bacca Dowden, M. *Acusada d'espia a la Barcelona franquista 1939/1943*, Pòrtic, Barcelona, 1994.
- Bartra, A. *Crist dels 200.000 braços*, Proa, Barcelona, 1974.
- Bassa, D. i Ribó, J. *Memòria de l'infern*, Edicions 62, Barcelona, 2002.
- Bermejo, B. *Francesc Boix, el fotógrafo de Mathausen*, RBA, Barcelona, 2002 (La Magrana, Barcelona, 2002).
- Bourdieu, P. "La ilusión biográfica", *Historia y Fuente Oral*, 2, 1989, pp. 27-33.
- Carbonell Fita, P. *Tres Nadals empresonats (1939, 1943)*, Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999.

- Carbonell Fita, P. *Nadal a la presó Model (1944-1945)*, Abadia de Montserrat, Barcelona, 2000.
- Català, N. *De la resistència y la deportación. Cincuenta testimonios de mijeres españolas*, Península, Barcelona, 2000 (*Ces femmes espagnoles de la Résistance et la Déportation. Témoignages vivants de Barcelone à Ravensbrück*, Éditions Tirésias, Paris, 1994).
- Comisión Nacional sobre Desaparición de Personas. *Nunca más. Informe de la Comisión Nacional sobre desaparición de personas*, Seix Barral/Eudeba, Barcelona, 1985.
- Commission internationale contre le régime concentrationnaire. *Livre blanc sur le systeme penitentiaire espagnol*. Paris, 1953.
- Cuevas Gutiérrez, T. *Cárcel de mujeres*, Sirocco, Barcelona, 1985.
- Cuevas Gutiérrez, T. *Mujeres de la resistencia*, Sirocco, Barcelona, 1986.
- Cuevas Gutiérrez, T. *Mujeres en las cárceles franquistas*, I, Casa de Campo, Madrid, SD [1979].
- Deví, P. *Jo, Phoolan Devi, reina dels bandits*. Columna, Barcelona, 1996.
- Doña, J. *Desde la noche y la niebla*, Editorial de La Torre, Madrid, 1978.
- Falcón, L. *En el infierno. Ser mujer en las cárceles de Franco*. Barcelona, 1977.
- Feixa, C. "Més enllà d'Eboli. Gramsci i l'antropologia italiana", *Nous Horitzons*, Barcelona, 1987, 105: 28-41.
- Feixa, C. *Cultures juvenils, hegemonia i transició social. Una història oral de la joventut a Lleida, 1936-1989*, Tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 1990.
- Feixa, C., "La imaginació autobiogràfica", *L'Avenç*, Barcelona, nº 252, 2000, pp. 16-29
- Ferrarotti, F. *Storia e storie di vita*, Laterza, Bari, 1981.
- Forest, E. *Diario y cartas de la cárcel*, Argitaletxe Hiru, Estella, 1995.
- Foucault, M. *Vigilar y castigar. Nacimiento de la prisión*, Siglo XXI, Madrid, 1994.
- Fraser, R. *Mijas: República, guerra y franquismo en un pueblo andaluz*, Antoni Bosch Barcelona, 1985.
- Fraser, R. *Recuérdalo tú y recuérdalo a otros. Historia oral de la guerra civil española*, Crítica, Barcelona, 1979.
- Frigolé, J. *Un hombre. Género, clase y cultura en el relato de un trabajador*, Barcelona, Muchnik, 1997.
- García, C. *Las cárceles de Soledad Real: Una vida*. Alfaguara, Madrid, 1982.
- Gramsci, A. *Quaderni del carcere*, Einaudi, Torino, 1975.
- Guzmán, E. de, *El Año de la Victoria*, Vosa, Madrid, 2001.
- Jackson, G. *Soledad brother. Cartas de prisión*, Barral, Barcelona, 1971.
- Juliá, S. et al. *Víctimas de la guerra civil*, Temas de hoy, Madrid, 1999.
- Juliá, S. et al. *Violencia política en la España del siglo XX*, Taurus, Madrid, 2000.
- Kertész, I. *Un instante de silencio en el paredón. El holocausto como cultura*. Herder, Barcelona, 1999.
- Levi, P. *La Tregua*, Muchnik, Barcelona, 1988.
- Levi, P. *Los hundidos y los salvados*, Muchnik, Barcelona, 1989.
- Levi, P. *Si això és un home*, Ed. 62, Barcelona, 1999.
- López García, B. *En las cárceles de Franco no vi a Dios*, Ketrés, Barcelona, 1992.
- López Raimundo, G. *Escritos. 50 anys d'acció, 1937-1988*, Nous Horitzons, Barcelona, 1988.
- López Raimundo, G. *Primera clandestinitat*, Antártida/Empúries, Barcelona, 1995.
- Llarch, J. *Campos de concentración en la España de Franco*, Producciones Editoriales, Barcelona, 1978.
- Madelénat, D. *La biographie*. PUF, Paris, 1984.
- Maestre Alfonso J. *Testimonio de un rebelde*, Edicusa, Madrid, 1976.

- Malonda, Á. *Aquello sucedió así*. Asociación de cooperativas farmaceuticas, Madrid, 1983.
- Mangini, S. *Recuerdos de la resistencia. La voz de las mujeres de la guerra civil española*. Península, Barcelona, 1997.
- Marcó Dachs, Ll. *Llaurant la tristesa. El camp de concentració d'Albatera i la presó de Portaceli*, Editorial Mediterrania, Barcelona, 1998.
- Mariani, L. *Quelle dell'idea. Storia di detenute politiche 1927-1948*. De Donato, Bari, 1982.
- Marinas, J.M.; Santamaría, C. (eds). *La historia oral. Métodos y experiencias*, Debate, Madrid, 1993.
- Mir, C. *Vivir es sobrevivir*, Pagès, Lleida, 2001.
- Mir, C.; Corretgé, F.; Farré, J.; Sagués, J. *Repressió econòmica i franquisme*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997.
- Molinero, Carme; Ysàs, Pere, "Una immensa presó. Misèria, explotació i silenci sota el primer franquisme", dins Associació Catalana d'Expresos Polítics, *Notícia de la negra nit*, Diputació de Barcelona, Barcelona, 2001, pp. 63-104.
- Monago Escobedo, J.J. *El campo de concentración de Nanclares de la Oca 1940-1947*, Gobierno Vasco. Departamento de Justicia, Economía, Trabajo y Seguridad Social. Vitoria, 1998.
- Núñez, M.; Rojas, A. *Consejo de guerra. Los fusilamientos en el Madrid de la posguerra (1939-1945)*, Compañía literaria, Madrid, 1997.
- Núñez, M. *Cárcel de Ventas*, Colección Ebro, París, 1967.
- Pagès, P. *La presó Model de Barcelona*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1996.
- Passerini, L. (ed). *Storia orale. Vita quotidiana e cultura materiale delle classi subalterne*, Rosenberg e Sellier, Torino, 1978.
- Pons Prades, E. *Las guerras de los niños republicanos*, Compañía literaria, Madrid, 1977.
- Portelli, A. *Biografia di una città, Terni, storia e racconto. 1830-1985*, Einaudi, Torino, 1985.
- Pujol, J. *Des dels turons a l'altra banda del riu, Pòrtic*, Barcelona, 1978.
- Quintero, J. *Cuerda de presos*, Planeta, Barcelona, 1997.
- Richards, M. *Un tiempo de silencio. La guerra civil y la cultura de la represión en la España de Franco. 1936-1945*.
- Riera Sorell, G. *Crònica d'un presoner mallorquí als camps de concentració (1936-1942)*, El Tall, Palma de Mallorca, 1991.
- Roig, M. *Els catalans als camps nazis*, Ed. 62, Barcelona, 1977.
- Roldán, H. *Historia de la prisión en España*, Publicaciones del Instituto de criminología de Barcelona, Barcelona, 1988.
- Romeu, F. *Silencio roto. Mujeres contra el franquismo*, Summa, Oviedo, 1994.
- Roura, A. *Mujeres para después de una guerra*, Flor del Viento, Barcelona, 1998.
- Rousset, D. *L'univers concentrationnaire*. Éditions du Pavois, Paris, 1946.
- Sabín, J.M. *Prisión y muerte en la España de postguerra*. Anaya & Mario Muchnik, Madrid, 1996.
- Semprún, J., *La escritura o la vida*, Tusquets, Barcelona, 1995.
- Serrano, D. *Un català a Mauthausen. El testimoni de Francesc Comellas*, Pòrtic, Barcelona, 2001.
- Suárez, A.; Colectivo 36. *Libro Blanco sobre las cárceles franquistas*. Ruedo Ibérico, Chatillon-sous-Bagneux, 1976.
- Subirats, J. *Pilatós, 1939-1941. Prisión de Tarragona*, Fundación Pablo Iglesias, Madrid.
- Tasis, R. *Les presons dels altres. Records d'un escarceller d'ocasió*. Pòrtic, Barcelona, 1990.
- Toran, R. *Vida i mort dels republicans als camps nazis*, Proa, Barcelona, 2002.
- Torner, C. *Shoah. Una pedagogia de la memòria*, Proa, Barcelona, 2002.
- Vallejo Nágera, A. *Divagaciones intrascendentes*. Talleres Tipográficos Cuesta, Valladolid, 1938.

- Vilanova, F. Risques, M. Vinyes, R. *Les ruptures de l'any 1939*, Publicacions de l'abadia de Montserrat, Barcelona, 2000.
- Vinyes, R. “‘Nada os pertenece...’ Las presas de Barcelona, 1939-1945”, *Historia Social*, nº 39, 2001, pp. 49-66.
- Vinyes, R. “Territoris de càstig (les presons franquistes, 1939-1959)”, dins Associació Catalana d'Expresos Polítics, *Notícia de la negra nit*, Diputació de Barcelona, Barcelona, 2001, pp. 41-62.
- Vinyes, R. *El soldat de pandora. Una biografia del segle XX*, Proa, Barcelona, 1998.
- Vives, P. *Cartes dels dels camps de concentració*, Edicions 62, Barcelona, 1972.

COMUNICADO SOBRE LOS CAMPOS DE CONCENTRACION FRANQUISTA

Sixto Agudo González

La celebración del Congreso sobre los campos de concentración y el mundo penitenciario durante la Guerra Civil y el Franquismo, organizado por El Museo de Historia de Cataluña y por el Grupo de Investigación sobre la Época Franquista del Departamento de Historia Moderna y Contemporánea de la Universidad Autónoma de Barcelona, considero que va a dar un gran paso para resolver la separación que ha habido hasta hoy entre la vida y la actuación de la emigración española de 1939 y la vida y la lucha de los españoles contra el franquismo en el interior de España.

Porque se ha escrito mucho sobre los campos de concentración y de la lucha de los españoles en la Resistencia Francesa contra el fascismo, cuya últimas contribuciones han sido los congresos sobre la España Exiliada de 1939 coordinados por Manuel Aznar al frente del Grupo de Estudios sobre el Exilio de la Universidad Autónoma de Barcelona. Pero se hablado y escrito poco sobre la relación existente entre la emigración exiliada de 1939 y la lucha antifranquista en el interior de España.

Sin embargo, en mi libro de memorias “En la Resistencia Francesa”, yo afirmaba: en torno a la participación de los españoles en la Resistencia de Francia existen diversas versiones en cuanto a su iniciación y también en cuanto al grado de participación. La verdad es que los españoles desde que pasamos por la derrota de la Republica España, por la ignominia de Austria y Checoslovaquia y por las vergüenza de la “Drole de Guerre” de 1939-1940, no dejamos de luchar contra el fascismo dentro y fuera de España.

Está fuera de dudas que los españoles en Francia al mismo tiempo que luchábamos al lado del pueblo francés contra Hitler y Mussolini, luchábamos por liberar España de la dictadura franquista.

Si en España no se ha hablado de los campos ni de las prisiones franquistas hasta hace muy poco ha sido debido a la guerra fría, a los 40 años de dictadura y a la ruptura pactada.

A mí me sorprendió el fin de la Guerra Civil en el frente de Teruel. Aquí conocí el Golpe de Estado de Casado y Besteiro, cuando organizaba una nueva división del Ejército de la República, que precipitó los acontecimientos y malogró con la traición, la prolongación de la Resistencia.

De nada sirvieron los esfuerzos de la dirección del PCE para terminar la lucha fratricida en Madrid y para restablecer la unidad rota. El gobierno del doctor Negrín y los mando militares y políticos que volvieron a España para continuar la lucha, se vieron obligados a salir del país para no ser detenidos, y yo con otros 18.000 españoles, viví la tragedia del puerto de Alicante y los tres últimos días de la República hasta que fuimos hechos prisioneros de la División Littorio.

El plazo dado por los italianos para rendirnos expiró. La muchedumbre de vencidos comenzó a rendirse a la puesta del sol. Silenciosos, cabizbajos, pero grandes en la desgracia como lo fueron en los combates, los españoles salimos lentamente del puerto entre filas de "Littorios".

Era el 1º de abril de 1939 la República sucumbió, el lacónico parte de guerra del Cuartel General de Franco concluía: "la guerra ha terminado". Pero para los vencidos la represión comenzaba y, con ella, se iniciaba también la larga, la indomable, la tenaz lucha por la libertad y la democracia. Aquella noche hubo jefes militares y políticos que todavía la pasaron en el puerto. Por la mañana temprano salíamos los grupos que habíamos pasado la última como hombres libres. El último grupo lo formábamos el coronel Ibarrola, Etelvino Vega, el teniente coronel Gallo, el diputado Florencio Sosa, la dirigente del País Valenciano Pilar Soler y yo mismo. Avanzábamos silenciosos y pensativos por el ancho pasillo que formaban las filas vigilantes de los soldados italianos. Más adelante a la izquierda de la carretera, quedaban las inclinadas pendientes del mote en cuya cima se alza el castillo de Santa Bárbara y a la derecha se veía el recinto amurallado de Serragrosa, En las alturas vigilaban soldados con las ametralladoras emplazadas, otros soldados en mayor número lo hacían en la carretera, desde la que se veía un gran espacio de almendros, que aproximadamente debía tener 3 Km. de largo por 500m. de ancho, hoy transformado en construcciones de viviendas modernas que conservan en sus espacios verdes pequeñas plantaciones de la misma especie.

El Campo de los Almendros

En este amplio terreno fuimos internados para una primera selección. Los prisioneros le bautizamos con el nombre de "campo de los almendros", entre otras razones, porque los almendros fueron, aunque nadie lo pensase al entrar en él, casi el único alimento durante los seis días que permanecimos allí. Aquí fueron a parar, además de nosotros, hombres detenidos en la ciudad, en los pueblos vecinos y todos los que circulaban por la carretera, militares y civiles, que formaban parte del éxodo general por el final de la guerra.

En el nuevo campo no había lugar reservado para nadie ni la menor señal de que los fascistas pensasen tenernos muchos días encerrados en él, nuestro grupo muy reducido lo formábamos Florencio Sosa, Jacinto Naranjo, mi hermano Jerónimo y yo. Como equipaje sólo teníamos dos buenas mantas de lana que recogimos abandonadas en el puerto. A primeras horas de la noche la lluvia empapó nuestros cuerpos y las mantas que nos protegían. Al anochecer dormimos apretados unos contra otros. Nos despertó muy temprano el toque de diana. Grupos de soldados anunciaban que todo el mundo tenía que ponerse en pie. En efecto la amenaza la cumplieron al pie de la letra. Cuando pasaban por algún sitio y encontraban a alguno tumbado lo molían a culatazos, patadas o vergazos. Nos llamó la atención la actitud de un sargento muy próximo al lugar donde estábamos que aporreaba a un prisionero, pero el cuerpo de este permanecía inmóvil y el sargento enfurecido le azotaba cada vez más fuerte. De repente uno de los prisioneros le cogió el brazo y con ademán enérgico detuvo el vergazo gritando ¡Este hombre está muerto!

Luego entraron en acción los italianos acompañados de "cameramen". Comenzaron a arrojar panes en medio de la multitud que llevaba seis días sin probar bocado. Trataban de filmar la escena, pero no lo lograron porque nadie se prestó a tan degradante escena, aunque se soñaba con la comida, hasta tal punto que las almendras y las hojas habían desaparecido de los árboles.

Al fin aparecieron dos camiones en la entrada del campo con víveres. Que comenzaron a repartir una lata de sardinas de 100 gramos para dos y un chusco de pan para cinco y feliz el que tuvo suerte de alcanzarlo.

Sometidos al hambre y a la sed, a la humillación sistemática y a las visitas de falangistas y policías, bastantes de los allí concentrados enloquecían o perecían víctimas de un régimen tan inhumano. Por otro lado, la ley de fugas era una constante y los fusilamientos se sucedían dentro y fuera del recinto. A lo largo de una semana de pasión.

La primera criba

El mando franquista procedió a una primera criba. Selecciono para la prisión militar a los mandos republicanos más conocidos: Burillo, Ibarrola, Etelvino Vega, Ortega, etc. Ibarrola, altiva la postura, con el brazo en cabestrillo, resumió en seis palabras toda la angustia de militar y católico auténtico: Hubiera querido morir sin ver esto.

Sucesivamente los prisioneros fueron conducidos a la Plaza de Toros 8.000, al Castillo de Santa Bárbara 3.500, al Castillo de San Fernando 3000, a la Prisión provincial 2000 más 5000 mujeres y niños que fueron concentrados en salas de cine de Alicante. Nuestro grupo se disperso. Florencio Sosa no quiso esperarse hasta el final y salió en la expedición del Castillo de Santa Bárbara. Mi hermano y Naranjo marcharon con Sosa y yo me quede esperando a la última expedición.

El día 7 por la mañana nos formaron. Estuvimos esperando más de una hora hasta la hora de salida. La expedición va a ponerse en marcha anuncio un oficial franquista. Que nadie se aparte de la formación. Si alguno intenta fugarse, los soldados dispararan los fusiles contra el. Al llegar a la estación de Alicante nos embarcaron en vagones como el ganado.. Y el tren inicio la marcha hasta llegar a la estación de Albaterra-Catral

El Campo de Albaterra

La última expedición del Campo de los Almendros llegaba a su meta. Y un teniente, al frente de una sección de soldados abrió las puertas de los vagones gritando: ¡A formar! Los alrededores estaban tomados por soldados fusil al brazo. En los puntos estratégicos se veían emplazamientos de ametralladoras.

Emprendimos la marcha hasta llegar a un campo cerrado por una doble valla de alambradas y torres metálicas desde las cuales montaban guardia con fusiles y ametralladoras soldados del Regimiento de Arapiles, de la 13 División de Infantería, mandada por el celebre coronel Pimentel, que fue durante la II Guerra Mundial segundo jefe de la División Azul.

En este campo fueron internados unos 12.000 prisioneros. Entre esta multitud recuerdo a dirigentes políticos y militares del PCE como Jesús Larrañaga, Casto García Rozas, Ramón Ormazabal, Navarro Ballesteros, Jesús Bayon, Luis Espinosa, el aragonés Cuevas, Ángel Martínez, Nilamon Toral, Recalde, Marquina, LUIS Sendín, Recatero y de la JSU Tuñón de Lara, Manolo Gimeno, Juanillo y Sinovas.

Entre socialistas, a Rodríguez Vega, Rafael Henche, Carlos Rubiera, José Díaz Alor, Gómez Osorio, Gómez Egido, Francisco de Toro, Antonio Pérez, Sola y Sócrates Gómez.

Entre los anarquistas y cenetistas a David Antona, Julián Fernández, Amiel, Eduardo de Guzmán, José Penido.

Una vez formados desde el altavoz se anuncio:

¡Silencio! Va a hablaros el Comandante Jefe del Campo

Sois prisioneros y os halláis en un campo de concentración, donde rige la más severa disciplina. Los intentos de fuga serán castigados con la pena de muerte y la menor protesta será aplastada sin contemplaciones. Nadie podrá acercarse a las alambradas, pues los centinelas tienen la orden de disparar contra los que lo intenten. Tendréis que formar dos veces al día como mínimo. Tanto las formaciones como las canciones nacionales se consideran actos de servicio y quienes pretendan

eludirlos sufrirán en el acto el castigo merecido. Ningún prisionero podrá tener armas ni objetos punzantes.

Esperábamos que empezase el registro de personas y equipajes, pero no fue así.. Por el altavoz se dio la orden de romper filas. Y cada uno se desperdigo por el campo buscando amistades o lugar donde poder instalarse.

Lluvias, hambre y sed

Nuestra primera noche en Albaterra fue un pequeño anticipo de lo que nos esperaba allí. No podíamos dormir ni descansar. El campo era grande, pero faltaba sitio para contener a las 12.000 personas. Con cierta holgura cabíamos de pie, pero no tumbados. Cuando lo hacíamos, las piernas de unos tropezaban con las cabezas de los otros.

Al sonar la diana a las siete de la mañana, hacia cuatro horas que llovía sin interrupción. Pocos se levantaron para formar, pero los altavoces daban la orden de hacerlo y los grupos de soldados con vergajos y las culatas de los fusiles obligaban a levantarse, profiriendo insultos y repartiendo palos a diestro y siniestro.

La lluvia se prolongo durante una semana. Las mantas y capotes que servían de protección se habían mojado y los cuerpos estaban calados. Había que defenderse como se podía. Los prisioneros formaban pequeños grupos uniendo sus ropas y sus cuerpos. Además la lluvia producía molestias, enfriamientos y algunas congestiones pulmonares. Entre los internados había médicos excelentes: Peset, Recatero, Luna, Catalina, Celamor, etc. pero poco o nada podían hacer porque no disponían ni de aspirinas y los intentos para organizar la enfermería no habían dado ningún resultado.

Tampoco se podía hacer nada contra el hambre, que crecía a medida que pasaban las horas y se sucedían los días en ayunas. Hasta el 14 de abril no comenzamos a recibir una lata de sardinas de 200 gramos para dos y un chusco de pan de 250 gramos para cinco. Es difícil imaginar lo que esto significa para quien no haya pasado por este trance. Los que lo sufrimos apreciábamos diariamente los cambios físicos y materiales que se producían: adelgazamiento, hundimiento de los ojos, inflamación y dolores de las articulaciones, disminución de fuerzas hasta el punto de no poder levantarse. Cuando mirábamos a nuestro alrededor, daba la sensación de que habíamos en poco tiempo varios años. Agravaban nuestro aspecto la barba y la suciedad.

La sed hacia mas estragos que el hambre. Llevábamos tiempo esperando el agua para beber. El jefe del campo lo había prometido abundante, pero no llegaba. Y cuando por fin llego, fue muy escasa, solo para saciar la sed y nada para asearse un poco. Además la ausencia de organización impedía que el turno se respetase y los internos mas conscientes tenían tanta sed como los que mas, pero no queríamos ser la diversión del enemigo.

Al hambre y a la sed se unían los vergajazos que repartían a su paso, sin ton ni son, los afeminados oficiales falangistas y los brutos sargentos cargados de medallas.. También las palizas mataban hombres. Los franquistas no hacían distinciones, fuesen comunistas, socialistas, anarquistas, republicanos, ugetistas, cenetistas o no adscritos a ninguna formación política o sindical.

Partidarios y enemigos del gobierno Negrín

Lamentablemente en el campo estábamos los partidarios y los enemigos del Gobierno Negrín y tanto unos como otros sentíamos y continuaríamos sintiendo en nuestras carnes durante largos años lo que significaba la "Paz Honrosa" prometida por la traición de Casado y Besteiro: Unidad del pueblo y del ejercito rotas, la ola de terror desencadenada en toda España, las cárceles, campos de concentración, campos de

fútbol, plazas de toros, escuelas, conventos y castillos llenos de prisioneros. Los fascistas sin ley llenaban de luto y dolor a centenares de miles de hogares españoles.

Una mañana, me tropecé con José Sola, que fue nuestro primer comisario político del Regimiento Dimitroff de Toledo, miembro de la JSU y de la Agrupación Socialista Madrileña. Siempre nos había unido una gran amistad. Iba acompañado de Sócrates Gómez y de otros jóvenes socialistas que habían provocado la escisión de la JSU. Después de saludarle, le dije: Me alegra mucho verte Sola. Nuevamente volvemos a estar juntos, esta vez sufriendo las consecuencias de la “paz honrosa” que creo tu has apoyado.

Si, lo he hecho para impedir el golpe comunista que preparaba el Gobierno Negrín.

¡Ya esta bien! Este eslogan inventado por los casadistas para justificar el crimen cometido contra la Republica puede confundir a la gente desinformada, pero no a los que como tu conocen a los que han seguido una trayectoria clara, honesta y firme en defensa de la Republica y de la política del gobierno legitimo de España.

Otro día vino a pasar un rato con nosotros Isabelo López, padre de Álvaro, teniente de alcalde de nuestro barrio por el PSOE. Comentando las noticias que corrían fuera del campo, Isabelo manifestó: “Hay que tener confianza en los gobiernos de Inglaterra y Francia. Los acontecimientos internacionales van a precipitarse a favor de estas potencias y Franco sé verá obligado a tenerlo en cuenta. No va a ocurrir nada, ya lo veréis. A lo sumo, fusilarán a unos cuantos.

Esto parece un cuento de hadas, Isabelo. Conoces las atrocidades de Andalucía, de Badajoz, de Toledo y en toda la zona ocupada por Franco. Conoces lo que Hitler esta realizando en Austria, Checoslovaquia y Alemania. Has visto la actitud de Franco a las propuestas de Casado. Lo que estamos viendo en este campo y lo que ocurre en todo el país desmiente tu falsa esperanza”.

Pero como Isabelo pensaban dirigentes como Carlos Rubiera, que pensaban ser ministros en septiembre.. La realidad fue otra. Los que pensaban como Rubiera fueron juzgados y fusilados, como lo fueron centenares de miles de republicanos.

Actitudes ante la situación

La jefatura del campo aun no había tomado ninguna medida organizativa. No conocía el numero de prisioneros y menos quienes éramos. La primera medida que adopto para iniciar la selección y la represión fue una llamada por los altavoces: ¡Los jefes, oficiales y comisarios que formen inmediatamente en la puerta! Y como un solo hombre nos agolpamos todos. Éramos tantos, que la Comisión de Depuración desistió de esta primera selección, pero comenzó la verdadera. Nos organizaron en centurias y nombraron un cabo en cada una de ellas, a quienes dieron la orden expresa de entregar la relación nominal de los componentes de cada centuria, entregándoles tiendas de campaña italianas para guarecernos.

La dirección clandestina del PCE en el campo, encabezada por Jesús Larrañaga y Casto García Rozas, tomó medidas para sacar de las alambradas al mayor numero posible de camaradas. Algunos jefes de unidades republicanas llevaban consigo papel timbrado y sellos de las mismas, lo que iba a facilitar su tarea. La Comisión Depuradora abrió oportunidades porque a los que presentaban documentación civil o militar que acreditaba su personalidad, le entregaban un salvoconducto para trasladarse a su lugar de origen. Así salieron del campo Larrañaga, Casto García Rozas, Asarta, Marquina, Manolo Gimeno, Juanillo y otros. Que pudieron continuar la lucha.

Otra actitud muy diferente, era la de los dirigente socialistas que, en general, facilitaban la misión de la comisión depuradora.

Desde entonces las formaciones y el control fueron mucho más rigurosos.

El muro de los tormentos

Uno de los mayores peligros para la salud era la inexistencia de retretes y letrinas. Los existentes eran los adecuados para 400 internos del anterior campo de trabajo. Las consecuencias de este hecho era, que las heces y los orines encharcaban una parte de la superficie del campo con las consiguientes amenazas para la salud. Eso teniendo la barriga vacía.

Algunos no habíamos defecado desde el Campo de los Almendros. Sentíamos cada día más trastornos intestinales. Los médicos prisioneros estaban alarmados, no tanto por el estreñimiento si no por lo que ocurría cuando este cesara. Algunos prisioneros empezaban a recibir paquetes de su familia. Y hacían sus necesidades con normalidad, pero sin tener un lugar para hacerlo. Para solucionar el problema, la jefatura del campo autorizo hacer dos largas letrinas.

Durante un mes la cosa no tuvo nada de particular, pero a partir de entonces se convirtió en la peor amenaza porque no se podía expulsar los excrementos, sufriendo dolores intensos y prolongados. Al fin, con grandes esfuerzos se lograba que los excrementos bajaran hasta el esfínter, pero este se cerraba y la deyección se cerraba por lo que se tenía que recurrir a las llaves de abrir las latas de sardinas para deshacer las duras bolas del excremento y conseguir su evacuación. Tan trágico espectáculo fue bautizado por los propios prisioneros como “el muro de los tormentos”.

Por recomendación de los médicos prisioneros se instalo en el campo un puesto de frutas donde se vendían naranjas y uvas. Poco a poco fue desapareciendo el estreñimiento, que fue dando paso a las diarreas, mucho más peligrosas que el estreñimiento, pero afortunadamente no hubo brotes de cólera, pero si abundaban casos de paludismo y sarna, además de la abundancia de piojos.

Para atajar los peligros, los médicos prisioneros pidieron a la jefatura del campo desinfección, desinsectación, menos hacinamiento, y vacunación masiva, pero nada se consiguió. Lo único que se consiguió fue que un centenar saliésemos a bañarnos a una balsa que había fuera de las alambradas escoltados por soldados.

El discurso de Jiménez Caballero

A primeros de mayo circulaban por el campo bulos sobre una posible amnistía relacionada sobre la gravedad de la situación internacional y la propaganda difundida por la propaganda inglesa. Pero, de improviso, una tarde los altavoces llamaron a formar. Y seguidamente anunciaron: “El Consejero Nacional de Falange, Ernesto Jiménez Caballero, va a dirigirse a los prisioneros.

Con lenguaje grandilocuente y demagógico cantó loas a la Victoria, al Caudillo y a las excelencias humanas y cristianas del nuevo régimen nacional sindicalista. Hablo de los Reyes Católicos, del Imperio hacia Dios y de la unidad indestructible de la España eterna. Fustigo a las democracias decadentes al tiempo que ensalzo las virtudes de los regímenes de Hitler y Mussolini. Por ultimo se refirió a la magnanimidad del Caudillo, afirmando: “Los que no tengan las manos manchadas de sangre nada tienen que temer; pero para los comunistas y comisarios no habrá perdón. Sobre ellos caerá todo el peso de la justicia”. Finalizado el discurso, los comentarios en el campo se referían a las consecuencias de la gravedad de la situación internacional. Comentándolas con Luis Espinosa y Luis Sendin, el primero opinaba que una coalición de los gobiernos ingles y francés con la Unión Soviética seria la solución para frenar la expansión hitleriana e impedir la guerra. Y también para ganarla- afirmó Sendin-, pero daros cuenta que los equipos de Chamberlain y de Daladier no cambian su política de capitulación porque ponen por encima de los intereses generales de la paz y del progreso sus intereses de clase dominante.

Represión sangrienta

A partir del discurso de Jiménez Caballero toda clase de provocaciones e insultos contra los prisioneros. Los que más peligrábamos evitábamos el encuentro con los sargentos y oficiales franquistas. Durante las noches se buscaba a los prisioneros. La caza del hombre se realizaba diariamente. Delegaciones de policías y falangistas pasaban revista delante de los grupos debidamente formados buscando sus presas codiciadas. A mediados de junio, en hora de las formaciones, aparecieron altas jerarquías madrileñas, acompañadas de Amor Buitrago, dirigente de las Juventudes Libertarias, que fue descubriendo a cuantos conocía de las direcciones del PSOE y del Movimiento Libertario, que inmediatamente fueron trasladados a Madrid en la expedición de los 101.

El enemigo estrechaba el cerco y otro día, Velasco, jefe de la 3ª Brigada de Carabineros fue descubriendo y entregando a los dirigentes y jefes militares comunistas que conocía, hasta que Ramón Ormazabal le denunció al jefe del campo como que fue destacado falangista que fue descubierto y detenido por la policía republicana y que se salvó porque denunció a sus compañeros. Ormazabal logró lo que perseguía. Velasco desapareció del campo. Fue detenido, procesado y juzgado y en las cárceles arrastró una vida miserable.

Pero las fugas se sucedían alcanzando cifras considerables, lo que dio motivo a la presencia en el campo del coronel Pimentel, que en su visita sentenció: Por cada uno que se escape fusilare a diez. Al día siguiente redoblo la guardia e hizo poner en los postes de las alambradas el siguiente anuncio: El que use nombre supuesto y sea descubierto será sometido a Consejo de Guerra Sumarísimo y ejecutado.

El terror más sanguinario se abatió sobre todos. Un día era el teniente Escamilla, que probaba las ametralladoras en el cuerpo de los prisioneros. Otro era la caza a tiros de los que se acercaban a las alambradas. Una noche corrió por el campo el rumor de que un grupo que se había evadido días antes había sido detenido y reintegrado al mismo. La noticia desgraciadamente se confirmó.

Se trataba de Ramón Navarro, capitán del XIV Cuerpo de Guerrilleros, de su hermano y de un médico, los tres comunistas. Aquella misma noche se celebró Consejo de Guerra que les condenó a la pena de muerte y al amanecer el altavoz del campo llamó a formar y nos alinearon en la parte norte del recinto. En medio de un silencio sepulcral aparecieron las tres figuras guerrilleras erguidas, con la cabeza bien alta. Avanzaban entre bayonetas para encontrarse con la muerte.

De pronto la voz recia de Ramón Navarro retumbó: ¡Camaradas, manteneros serenos, no caigáis en la provocación. Están dispuestos a hacer una matanza! Encuadrados por el piquete, se les situó de espaldas a nosotros con los ojos vendados. En rápido movimiento los tres dieron la cara y se quitaron el vendaje, querían morir de frente. Casi simultáneamente una voz de mando ordenó: ¡Monten armas!, al mismo tiempo resonó la voz de Ramón Navarro: ¡Camaradas, vamos a morir, pero os decimos: seguir luchando! ¡Viva la unidad! ¡Viva la República! ¡Viva el PCE!

La indignación y la rabia conmovieron a los millares de corazones, que tuvimos que hacer esfuerzos para contenernos. Pero si con los fusilamientos públicos el coronel Pimentel quería escarmentar a los prisioneros, el resultado fue diametralmente opuesto. Las fugas continuaron los últimos días de mayo y todo el mes de junio.

Durante este corto periodo, asistimos al fusilamiento de cuatro anarquistas y también al de un hombre enfermo que padecía de agudas diarreas y que al ir a las letrinas el centinela moro le dio el alto y le denunció como que se quería escapar. De nada sirvieron sus argumentos.

La solidaridad de la Vega del Segura

Cuando empezaban a clarear las filas de los prisioneros, el Campo de Albaterra recibió nuevos refuerzos. Millares de antifranquistas de los pueblos de la Vega, previamente seleccionados, fueron internados, uniéndose a los veteranos del campo. El nuevo redil suponía para ellos un alivio de su calvario en las prisiones de los pueblos. Para nosotros significó una cierta salvación, producto de una significativa solidaridad de los habitantes de la Vega, que nos hicieron llegar en abundancia los productos de sus tierras.

La Comisión Depuradora llega a su fin

A principio de agosto, la clasificación de prisioneros llegaba a su fin. Pero coincidía con las negociaciones de Inglaterra y Francia con la Unión Soviética. Renacieron las viejas discusiones. El conjunto de los prisioneros, confiaban en un acuerdo entre estas tres potencias. Sendin, los tanquistas los comunistas mejor informados manifestaban que eso sería lo mejor, pero los gobiernos de París y Londres no deseaban un tratado de paz con la Unión Soviética, sino un acuerdo con los alemanes.

El 21 de agosto, cuando entre en la tienda de campaña que acogía a Sendin, este leía un diario. Al saludarme me dijo. Fíjate lo que dice la prensa. El 20 de agosto, fracasadas las conversaciones de las misiones militares, el gobierno alemán a pedido a su ministro de Asuntos Exteriores que entre en relación con el gobierno de Moscú.

No será extraño que en pocos días nos hallemos ante un pacto de no agresión entre Alemania y la Unión Soviética, aunque parezca imposible. Efectivamente, el día 24 la prensa anunciaba en grandes titulares la firma de dicho pacto.

Liquidación del Campo de Albaterra

Esta liquidación coincidía con las reacciones de todo tipo suscitadas por la firma del Pacto germano-soviético. En pleno debate, la prensa del 2 de septiembre publicaba la declaración de las II Guerra Mundial, que coincidía con la disolución del Campo de Albaterra

El Campo de Portacoeli

Formados y llevados a la estación de Albaterra, nos hicieron subir a un tren de mercancías uno a uno, 60 por vagón y entre vagón y vagón de mercancías, uno para la escolta de viajeros. Al llegar a la estación de Betera era de noche. No habíamos comido ni bebido en todo el trayecto ni sabíamos cual sería la nueva meta.

Abiertos los vagones y apeados de los mismos, en grupos de 30 nos subieron a los camiones que nos esperaban, fuertemente escoltados por guardias civiles. No llevábamos quince minutos de trayecto, que a nuestros ojos apareció un edificio parecido a un hospital. ¡Abajo todo el mundo! ¡A formar!

Un valenciano que estaba a mi lado exclamó: Este edificio es el sanatorio antituberculoso a punto de terminar, situado en las estribaciones de la Sierra de Portacoeli. De ahí su nombre. Una vez formados, nos condujeron al interior del edificio. Conmigo se situaron en una habitación Virgilio Carretero y Manolo Ávila de Toledo; Manuel Rodríguez Calvo y los hermanos Berlanga, de Almoradi y otros siete. Y nos dieron una lata de sardinas y medio chusco de pan, que devoramos. Poco después dormíamos como un lirón.

Encuentro con compañeros de Luch

Nos levantamos al toque de diana. Después de asearnos un poco, tocaron a formar en una extensa explanada. Unos 3.000 internos constituíamos su población. Al romper filas pude situarme geográficamente. Era un sitio ideal apropiado para el sanatorio cuya inauguración impidió la guerra.

En el paseo obligado me encontré con caras conocidas del Campo de Albaterra: Luis Sendin, Luis Espinosa, Manuel Tuñón de Lara, Sinovas, Salvador Pomata, Blanco de Córdoba, Fernando Barros, Julián Vázquez, Calixto Pérez y otros. Entre los veteranos del campo tuve la alegría de abrazar a José Manero y a Ortega, comandantes de batallón de mi brigada y a varios oficiales hechos prisioneros en Libros, procedentes de la Plaza de Toros de Teruel.

Comparado con el Campo de Albaterra, notamos un cambio sensible. Existía una mejor organización. La comida era caliente, a base de café de malta por las mañanas, rancho con garbanzos a medio día y verduras por la tarde. También existía un pequeño botiquín, asistido por médicos prisioneros. El régimen de internamiento había superado el periodo de represión que se impuso desde el 1º de abril especialmente a los concentrados en el Puerto de Alicante. De este campo ya habían salido diversas expediciones para prisiones o batallones de trabajo.

Con la dirección clandestina del PCE

En cuanto llegamos, la organización del PCE del campo dio señales de vida, preocupándose de los recién llegados. Vino a verme el camarada Herraiz, que fue Comisario de la 9ª División de Aranjuez, era responsable de la dirección clandestina del PCE en el campo. Herraiz celebro una reunión con Sendin, Espinosa y conmigo para tratar de garantizar la salida en batallones de trabajo de los camaradas que peligraban sus vidas ya que se preparaban tres expediciones de prisioneros no reclamados por juzgados militares para enviarlos a batallones de trabajo.

En las dos primeras expediciones salieron Espinosa, Sendin, Julián Vázquez, Calixto Pérez y otros muchos. Se organizaba la tercera expedición y los camaradas que trabajaban en las oficinas del campo tenían dificultades para incluirnos a Virgilio Carretero y a mi. El que poseía nuestra solución era Benito García, capitán del Ejercito de Extremadura, miembro de la JSU y del PCE, que hacia de secretario del jefe del campo y era el único que podía acceder al archivo secreto.

Hable con Tuñón de Lara, que había sido responsable de la JSU del Ejercito de Extremadura por si li conocía. Si, le conozco muy bien. Es un camarada de toda confianza. Le explique el caso y Tuñón le planteo la posible solución. Benito acepto sin titubear la solución. Precisamente porque estoy dispuesto a hacer lo que me propones y mas es por lo que he adoptada una actitud para conservar este puesto para servir desde el al PCE. En honor a la verdad no quedamos tranquilos hasta el momento de salir del campo. Aunque Benito había roto los expedientes que traíamos de Albaterra y elaboro otros nuevos.

Nos quedamos tranquilos cuando llamaron a formar y nombraron por orden alfabético y mi nombre Luis Aguado González, fue el primero.

El Centro de Clasificación de prisioneros Miguel Unamuno

La expedición de Portacoeli llegó a la estación de Delicias. En el andén, nos esperaban las fuerzas de vigilancia y la escolta del Centro de Clasificación. Nos formaron y andando nos condujeron hasta el mismo. Todavía estaba el letrado que lo acreditaba durante el periodo republicano como Grupo Escolar Miguel de Unamuno, que Franco, para

descrédito del gran filósofo y filólogo, catedrático de Lengua y Literatura, rector de la Universidad de Salamanca y presidente del Consejo de Instrucción Pública, transformó en centro de represión. La actividad que allí reinaba era intensa. Al siguiente día de llegar fuimos incorporados al Batallón de Prisioneros afectado a las obras de construcción de casas baratas en el celebre Campo de Comillas, lugar donde se celebró la concentración de unas 500.000 personas para escuchar a Manuel Azaña en vísperas de las elecciones del 16 de febrero de 1936.

Una sorpresa desagradable

Nuestra primera sorpresa al llegar a las obras fue la visión de este gran letrado: CONSTRUCCIONES GUTIERREZ. Paseo de la Estación. Toledo.

Este contratista era muy conocido en Toledo por el seudónimo de "El Monje". Tanto Carretero como yo pensamos que con él trabajarían muchos obreros toledanos, como así fue. De encargado general de las obras tenía a un individuo exdirigente del Sindicato de la Construcción, que en 1933 se pasó a la Falange. También había algunos obreros libres y unos 200 obreros de la construcción presos en las distintas cárceles de Madrid, traídos y llevados en camiones custodiados por falangistas.

Me pusieron de peón con un albañil que dio la casualidad que fue oficial de mi brigada. Me reconoció enseguida y se alegró mucho de encontrarme con vida, asegurándome de que no comentaría este fortuito encuentro con nadie, poniéndome en antecedentes de la terrible represión que se cernía sobre la capital. Diariamente se fusilaba en masa, las cárceles estaban llenas y los que no estaban encerrados tenían que presentarse en las comisarías o en los cuarteles de la Guardia Civil.

Estas circunstancias hacían que nuestra situación fuese poco segura. Nos era urgente hacer gestiones para buscar un refugio donde esconderse, pues evadirse era fácil. Enseguida se presento a comunicar con él la esposa de su hermano que estaba condenado a muerte. Virgilio Carretero le propuso que explorara las condiciones para esconderse primero y buscar una solución después. Y haz un viaje a Toledo para conocer la situación de allí.

Cuatro días después volvió a comunicar con Virgilio. No había posibilidad alguna en Madrid debido al temor de graves represalias, como diariamente ocurría. La situación de Toledo era terrorífica. Los sitiados en el Alcázar, al salir, detuvieron a todos los sospechosos y los asesinaron en calles y plazas. El Campo de San Bernardo, lleno de miles de prisioneros, estaba sometido a un régimen como el de Albaterra, muchos morían de hambre. En las tres prisiones de la capital había permanentemente unos 9.000 presos. El 90% estaban condenados a muerte, de los que la mitad fueron conmutados, entre ellos mi padre y mi hermano. Las "sacas" de condenados a muerte eran diarias. A nosotros se nos buscaba por todas partes.

Yo hice también varias gestiones en Madrid con los mismos resultados negativos. Los días que trabajé en las obras de Comillas, a la hora de comer lo hacía en compañía de Carretero, Fernando Barros y Tuñón de Lara. Casi todos los días nos acompañaban sus esposas, obsequiándonos con agradables momentos de conversación y de animo.

Una luz de esperanza

Estando de cuartelero, una mañana escuche un gran movimiento en el patio. Era una nueva expedición de prisioneros. Se trataba de unos 500 oficiales del Ejército de la República, la mayoría de Madrid, condenados en Alcalá de Henares a seis meses y medio de prisión a cumplir en campos de trabajo. Me sorprendió ver entre ellos a Mariano Bonneville, jefe de servicios del E.M. de la 28 Brigada. Cerciorado de cuan firmes eran sus convicciones políticas, hice por encontrarme con él. Su alegría fue tan

grande como la mía. Le explique la odisea vivida desde que nos separamos en el frente de Teruel y con mucho interés me insinuó: a los que trabajamos en las oficinas nos dejan salir los fines de semana para pasarlos con la familia. En casa tengo un pasaporte portugués valido de mi padre, que puedo arreglarlo para que salgas de España. No esta mal la idea, pero veremos a ver lo que pasa los próximos días.

En efecto, dos días después se anuncio que se organizaban dos expediciones para Marruecos y para Mallorca. Algunos de los llegados de Alcalá hacían gestiones para quedarse en Madrid. Consulte con Bonneville la posibilidad de permutarnos con los madrileños y este lo hizo con el jefe del centro que no puso ningún inconveniente. Tres internos aceptamos ir a Mallorca: Virgilio Carretero, Mariano Aviño y yo. Para realizar la permuta, Bonneville nos acompaño hasta las oficinas con los madrileños. Ante el Jefe del Centro, este preguntó a los madrileños:

¿Por que no quieren ir a Mallorca? Es muy lógico, porque tenemos la familia aquí y todo lo que suponga alejarnos de ellos supone un grave trastorno.

El Jefe tercio:

Si los otros tres están de acuerdo, haga la permuta en las listas respectivas y en los ficheros.

El batallón de trabajo de La Puebla (Mallorca)

El 31 de diciembre de 1939 nos llevaron hasta la Estación de Atocha, donde nos subieron al tren expreso de Barcelona, que llego a la ciudad condal a las 8 de la mañana del día 1º de enero de 1940. Por la noche, nos embarcaron en el barco correo de Mallorca. La escolta estaba compuesta de soldados, cuyo trato era completamente diferente al de anteriores expediciones. La travesía la hicimos en la bodega del barco.

Por la mañana, a eso de las ocho, entramos en la bahía de Palma. En el muelle nos esperaba la escolta y los camiones del batallón, que nos encaminaron hasta el nuevo campamento.

Nos hicieron formar en la explanada del recinto para pasar lista. Terminado el tramite, el comandante del batallón ordeno: Todos aquellos que estén en condiciones de trabajar en las oficinas que den un paso al frente. Salimos los tres, como habíamos concebido. Pero solo nos seleccionaron a los dos mas jóvenes. A Mariano para el servicio de intendencia y a mí para la plana mayor. Los compañeros de la plana mayor me asignaron llevar los libros de petición de informes y el de llegada de los mismos. Nuestra única salida de Mallorca era la de poder falsificar los informes, cosa nada difícil porque la licencia del batallón la daban cuando los informes del Alcalde y de la Guardia Civil eran buenos. Yo falsifique los sellos del Ayuntamiento y la Guardia Civil y Aviño redactaba los informes.

Así logre registrar y poner los informes en los expedientes personales de Carretero y Aviño y comenzamos a preparar los míos. Pero el caso siguiente traería cola. Yo ayudaba al teniente juez del batallón a tomar declaración de los que recibían malos informes. Y un día estando solos tomando declaración a dos jóvenes extremeños se presento el Comandante del Batallón ¿Adonde esta el teniente? ¿Que haces tu aquí solo? Me interrogó. Ha salido hace un momento, le conteste. Marchó en su encuentro y le encontró en la cama ¿Es así como hace la Revolución Nacional-Sindicalista?

De regreso a la oficina, el Comandante se encargó conmigo: ¿Por qué estas haciendo este trabajo? Porque el teniente me lo ha ordenado, le contesté. Esta bien, tu no eres culpable. Pero este tipo de trabajos son delicados y no conozco tus antecedentes ¿Han llegado tus informes? Creo que no. Pues entonces me voy a interesar personalmente.

La fuga

Mi situación tomó otro cariz. No me quedaba otra solución que la fuga y pasar los Pirineos. Todo salió a la perfección. El domingo día 27 salía del batallón con mi documentación de licenciado. Cogí el tren en La Puebla para coger el primer tren con dirección a Palma de Mallorca. En la estación tomé precauciones para no ser reconocido por ningún militar del batallón. El tren arrancó y sin darme cuenta me encontré en la Ciutat. Procure hacer tiempo hasta la caída de la tarde que era la hora de salida del barco correo de Barcelona. Lo demás fue mas sencillo. Mallorca-Barcelona-Lérida-Tardienta-Huesca y Canfran y desde aquí andando por el monte hasta Forges de Abel de Francia sorteando muchos peligros.

Desde entonces comenzó otra etapa de luchas y de sacrificios.

COMUNICADO DE SIXTO AGUDO SOBRE LAS PRISIONES FRANQUISTAS

Sixto Agudo González

A los cuatro años de lucha por la liberación de Francia en la organización de la Escuela Política para dirigentes comunistas que regresaban a España y, después, en los comités del PCE de la zona pirenaica y la zona sur, el 23 de noviembre de 1943 fui designado por la Delegación del Comité Central del PCE de Francia para volver a España. Llegué a Madrid el día 1 de enero de 1944 tras un difícil paso de los Pirineos completamente nevados con guías experimentados. Al llegar a Ripoll, me llevaron a una casa que servía de punto de apoyo, adonde descansase, pude asearme y vestirme para coger el tren hacia Barcelona y desde aquí hasta Madrid.

En el lugar convenido me recogió mi paisano Apolinario Pobeda que me llevo a la casa de una veterana comunista. La Delegación del PCE en Madrid me asignó la misión de llevar la relación en nombre de la Dirección del Partido con el Comité Regional del Centro y con el representante del PCE en la JSUN. Tuve el primer contacto con Eustaquio L. Madroño, secretario general del Comité Regional y con "Cantos", representante del PCE en la JSUN, pero no pude continuar porque en mis salidas era frecuente encontrarme con gente de Madrid y de Toledo, peligrando mi seguridad.

Examinada la cuestión por la Delegación, esta me propuso trasladarme a Sevilla con la misión de ayudar al Comité Regional, tener relación con Jiménez Fernández, miembro de la JSUN, con el Aparato Especial de Málaga y con Celestino Domínguez desde Argelia.

Manuel Castro, Secretario General del Comité Regional de Andalucía, me informo de la situación del PCE en Andalucía y preparo una reunión con el Comité Provincial de Sevilla, que dirigía una amplia organización basada en las principales fabricas de la localidad. También me puso en relación con la familia de "Parrita" encargada de ponerme en relación con Jiménez Fernández y con Manuel González Castellanos, recién llegada de Madrid para hacerse Cargo de la secretaria de organización. Con este llegó Antonio Rodríguez "El Chato" enviado a Málaga para organizar la guerrilla.

Por las características de este trabajo y la existencia del Aparato Especial de Málaga, le pregunte por las características de Rodríguez y me dijo que le conoció en la prisión de Yserías cuando estaba condenado a muerte. Durante mucho tiempo se hizo pasar por ciego hasta que salió en libertad en relación con el PCE. Era hermano de Rodríguez. Jefe de la 11 División.

Advertí a González que Gutiérrez observase medidas de seguridad extremas y que sus únicas relaciones fuesen con el secretario de organización del comité provincial de Málaga

Ya tenia preparada la primera cita con Jiménez Fernández para el día 26 en casa de un sobrino suyo y con Simón Sánchez Montero que acababa de yeguar a Sevilla para

incorporarse al Comité Regional. Pero el día 23 recibí una comunicación de Madrid para que Castro marchara a esta capital y para notificarme que se preparaba la llegada a Málaga desde Argelia de Celestino Domínguez.

El día siguiente yo salía para Málaga con el fin de comprobar la seguridad de tan importantes aparatos. En el lugar indicado me esperaba "Moreno", pero mi sorpresa fue muy grande porque junto a "Moreno" estaba el "Chato". Y en los contactos que tuve pude comprobar que no existían medidas de seguridad y que todos conocían todo.. Esa misma noche comunicaba a Madrid el peligro que corrían el Aparato y la organización del PCE de Málaga. Para que evitaran posibles peligros hacia arriba.

Tuve, una profunda conversación con el "Chato" Por sus preocupaciones y sugerencias saque la conclusión de que era un agente de la policía y así se lo hice ver a Moreno y a José Cerezo, responsable del Comité Provincial de Málaga. Y regrese a Sevilla con toda clase de precauciones, bajándome en marcha en el apeadero antes de la estación de Sevilla. No conocía la detención de González Castellanos y de José Palma y al acudir a la cita que tenía con los dos al día siguiente en los Jardines de Murillo, fui acometido por dos policías pistola en mano. Al no inmutarme, creyeron equivocarse, por lo que preguntaron a una persona oculta en el bar de enfrente: ¡Es él, seguro!afirmó.

Seguidamente me condujeron a la Comisaría de la Policía Política y Social situada en el mismo Jardín de Murillo.

En el corto trayecto trate de escaparme ¡Quieres que te matememos de un tiro ¿no? Iras vivo a Comisaría y allí nos veremos las caras!

Ya en Comisaría, el Jefe me espetó: ¡Ponte en ese rincón, cara a la pared!. Así estuve mas de dos horas, escuchando lo que hablaba por teléfono: mándame dos guardias de plena confianza para trasladar a Jefatura a un comunista peligroso que ha tratado escaparse, porque la furgoneta no marcha por falta de gasolina.. En efecto, rápidamente se presentaron dos cabos de la Policía Armada. El comisario les puso en antecedentes de mi intento de fuga. ¿Verdad que serás buen chico? Me preguntó un cabo.

Me esposaron con las manos atrás, echándome el abrigo por encima de los hombros. Eran dos guardias jóvenes y muy altos. No iban a cuerpo. Vestían dos abrigos largos que les impedía correr. Cuando apareció la Puerta de la Carne que yo conocía bien, di un salto, echándoles encima el abrigo y comencé a correr sacándoles mas de cien metros de distancia, pero me metí en una calle sin salida y al regresar me tope con los guardias que me seguían.

Uno de ellos la emprendió a golpes conmigo hasta que caí al suelo sin sentido. Al recuperarme me encontré rodeado de numerosos policías de la Brigada Político-Social y de numeroso público que salía de la Pirotecnia. Ahora eran los policías quienes daban los golpes e insultaban. La llegada del comisario de lo Político-social los paralizó a gritos: ¡Brutos! ¿Qué hacéis? Están logrando lo que querían, toda Sevilla se va a enterar de su detención.

Conducido a la jefatura de policía, ante el inspector de servicio, los guardias y policías la emprendieron de nuevo contra mí. En cuanto me tomaron los datos me condujeron a un calabozo completamente aislado. Al día siguiente, fui trasladado a una comisaría de distrito donde instruían las diligencia la Social de Madrid. Me condujeron a un calabozo húmedo. Por cama el suelo. Permanentemente esposado y además tenía que soportar un ruido continuo de locura. Así permanecí 18 días.

Por mí físico y por el traje azul marino que llevaba me confundieron con Manuel Gimeno, que se les había escapado de Madrid. El primer interrogatorio estuvo relacionado con él, hasta que conseguí convencerles de que no tenía nada que ver con él. Negué la casa donde vivía aunque nada de comprometido guardaba. La localizaron investigando si faltaba alguien en las casas de huéspedes del barrio de la Ciudad Jardín. Negué también la relación orgánica con Madrid afirmando que había llegado directamente de Francia. Me carearon con José Palma. Negué conocerle y, por mi actitud, rectifico la declaración

que había hecho. Por ella me enteré de que Manuel González Castellanos estaba detenido. Ambos fueron sorprendidos el día 25 en la cita que tenían frente al cine de la Puerta de la Carne. Me carearon con González Castellano. No identifiqué mi personalidad, asumí la de mi cuñado José Blanco Brualla refugiado en Francia.

Toda esta investigación la llevó a cabo el inspector de la Brigada Especial de Madrid, el célebre Gilabert de la manera más sanguinaria durante 18 días. Actuaba de madrugada, harto de juerga y borracho perdido. Abría el calabozo me enrollaba una cuerda por todo el cuerpo y me subía al cuarto de interrogatorios donde cada día y durante horas se ensañaba golpeando las rodillas y la parte trasera con un vergajo y otras veces me ponía junto a la pared, me golpeaba el esternón con la punta de un secador de tinta..

Una de las últimas noches se incorporó otro célebre de la Social, Morales, quién al verme esposado y con la cuerda alrededor del cuerpo le dijo: ¿No te da vergüenza tener a este hombre de tal manera? ¿Tanto miedo le tienes? . Si no lo hago así, este es capaz de romperme la cabeza con esta máquina de escribir.

El último día me llevaron ante todo el grupo de la Social. Unos preguntaban, otros amenazaban y no faltaban los que te propiciaban fuertes golpes por detrás. Pero el comisario afirmó con énfasis que daban por liquidada la investigación, anunciando que al día siguiente Manuel González Castellanos y yo seríamos conducidos a la Dirección General de Seguridad de Madrid. Allí me las pagarás todas me sentenció Gilabert.

El día 13 de febrero por la mañana entrábamos en la Dirección General de Seguridad. Me bajaron a unos lúgubres sótanos, donde efectuado el correspondiente cacheo me despojaron del cinturón, del reloj y de la documentación. Realizados estos trámites, me instalaron en un calabozo situado en el ala derecha del sótano.

La primera sorpresa fue que en el calabozo situado frente al mío apareció por el ventanillo la cabeza de Enrique Alegre, que muy sorprendido al verme explicó que en la celda de al lado suyo se encontraban también detenidos los componentes del aparato especial de Málaga. Y en el calabozo donde tu estás ahora pusieron a Antonio Rodríguez "El Chato". Es de mi barrio y nos conocíamos mucho por las actividades en la JSU, pero en Francia le denunciaron porque en Figueras se puso al servicio de la policía. Es él quien ha entregado a los componentes del aparato especial y a otros camaradas de Málaga y Granada la policía le sacó de aquí y no hemos vuelto a verle. Un rato después apareció en la ventanilla de su celda "Moreno" quien se asombró al verme. Creíamos que te habías salvado, me dijo. Nosotros no pudimos hacer nada a pesar de tus advertencias. No comprendemos como pueden introducirse bichos como este.

Estuvo un mes sin que se acordaran de mí, hasta que un buen día me subieron a la sala de interrogatorios para carearme con el estafeta de la calle de la Princesa nº 1. En su declaración había dado mis señas, afirmando que era el sustituto de Manolo Gimeno. Al negarlo, me gane otra soberana paliza. Al día siguiente, me carearon con Eustaquio Madroño quien me identificó con el que había tenido una entrevista con él, sin saber que yo estaba detenido. Al día siguiente me llevaron a la celda general, lo cual suponía el traslado a la prisión.

En la prisión de Carabanchel

En cuanto llegamos vino a abrazarme en nombre de la dirección del PCE de la prisión mi paisano y amigo Cecilio Martín Borja, militante de la JSU De Toledo. A pesar de todo, me dijo después de abrazarnos, vas a tener suerte. Dentro de pocos días recobrarás la libertad. Estamos terminando un plan de fuga y te hemos incluido en los que deben escaparse.

Pero nuestro gozo en un pozo. Una madrugada nos despertó la irrupción de la plantilla de funcionarios hacia los cuartos de aseo. Se había descubierto la fuga. He

inmediatamente comenzaba el “baile”. Toda la “brigada del amanecer”, de malas maneras fue llamando a todos los presos situados cerca de los cuartos de aseo, conduciéndoles al servicio de vigilancia de la prisión transformado en lugar de interrogatorios. Cuando me bajaron a mí vi a varios presos de cara a la pared. En la puerta de la habitación de interrogatorios se hallaba mi paisano Blanco de Menasalvas completamente destrozado por las torturas que había sufrido para que delatara a los que habían taladrado el muro. Así pasaron el interrogatorio uno tras otro de los seleccionados. También a mí me llegó el turno. Situado de cara a la pared. Oí pasos que se acercaban. Sentí golpes en el hombro derecho, volví la cabeza y vi que era el Jefe de Servicios conocido por “el Bolita”. Hizo señas para que me fuera con el pero en vez de llevarme al cuarto me hizo dar un paseo por el patio y me dijo: Me tienes que decir quienes son los que trabajaban abriendo el hueco del muro para fugarse, pues tu duermes cerca y seguramente los habrás visto. No he visto nada le replique. Hace sólo dos días que he llegado de la Dirección General de Seguridad, puedes comprobarlo en las oficinas. Después de insistir me dejó por imposible, librándome de las palizas de turno.

Con motivo de este intento de fuga el Director de la prisión Faustino Rivero fue trasladado y Batista con su plantilla volvió por sus fueros. Los recuentos duraban horas, obligando a los internos a aguantarlos de pie y firmes, cualquier pequeñez se castigaba duramente. A menudo se practicaban cacheos por sorpresa a altas obras de la madrugada haciendo bajar a los presos completamente desnudos al patio. Mientras se registraban las prendas de vestir, se rasgaban los petates, rompían libros y se tiraban los alimentos por el suelo. Un verdadero caos.

A pesar de todo los presos nos manteníamos firmes. Redoblábamos el interés en la defensa jurídica de los expedientes y organizamos un plan de educación política e ideológica bajo la dirección de una comisión formada por Jesús Carreras, Alberto Puente y yo. Está actividad implicaba muchos riesgos, pero no faltaba coraje.

La vigilancia era enorme porque allí donde veían un grupo los guardianes se echaban encima e interrogaban. La represión franquista coincidía con el espectacular avance de los ejércitos soviéticos en el Este. Con ellos crecía la esperanza de los demócratas españolas y las cárceles se transformaban en focos de libertad que irradiaban luz y vida por encima de los muros.

En esta situación el palacio de las Salesas donde se celebraban los consejos de guerra, no era el mejor escenario para continuar los actos criminales sin que tuvieran una gran repercusión política, en consecuencia el gobierno y la Dirección General de Prisiones decidieron trasladar los presos políticos posteriores a la prisión de Alcalá de Henares, población mayoritariamente compuesta por menestrales, clérigos y militares. Esta decisión se cumplió en el mes de junio de 1944.

La prisión de Alcalá de Henares

La Prisión de Alcalá de Henares fue desde entonces la morada de quienes tenían el honor de ser los continuadores de la heroica lucha del PCE después de la guerra civil, morada donde se fundía la experiencia de los camaradas encarcelados en las prisiones de España con la que traían los que regresaban de los frentes de lucha de Francia.

De esta fusión nació la primera dirección del PCE de la prisión encabezada por José Blanco Brualla (Sixto Agudo), Telesforo Torres, Juan Soler y Agapito del Olmo.

La tarea mas urgente que teníamos que resolver era la defensa de los expedientes que iban a ser juzgados. Al mismo tiempo se estudiaba las posibilidades de salvar a los que cuya vida peligraba. También consideramos importante y urgente la defensa de nuestra dignidad de presos políticos.

Los objetivos previstos para esta fase los conseguimos con el ejemplo homogéneo y ejemplar de todos los presos y también por la actitud positiva de la madre superiora Sor Josefa Regentaba, de gran cultura y de respeto por toda la plantilla de funcionarios de la prisión. Sobre ella recaía la administración de los servicios de cocina, economato, sanidad, peluquería y limpieza. Para garantizar el buen funcionamiento de los mismos, se selecciono a los camaradas mas competentes y con mejor carácter, Antonio Pérez, profesor mercantil para la oficina de la administración de los servicios y Lorenzo Humanes para la cocina. El trato amable y humano de estos comunistas ejemplares, ganaron la simpatía de Sor Josefa. Y esta empleo todo su empeño en mejora la comida y todos los servicios empleando al cien por cien las asignaciones económicas que recibía para cubrir los mismos. Esta actitud significó una mejora notable en relación con los servicios que habíamos tenido en otras prisiones. Pero donde más resalto su ayuda fue en el aspecto cultural. Su ascendiente con el director fue decisivo para llevar a cabo un plan de actividades culturales. Ella había comprobado en este corto periodo de tiempo que nosotros no éramos forajidos como les habían inculcado, sino personas con un alto nivel cultural, social y humano.

Las actividades culturales corrían a cargo de Luis Alberto Quesada, José Luis Gallego, Poyatos y Alfaro, en un escenario que se levanto en el patio de la prisión. En el se llevaron a cabo recitales de García Lorca y otros clásicos, estampas vascas, gallegas, andaluzas, catalanas, valencianas, aragonesas, asturianas y castellanas, acompañadas por intermedios de los cómicos Alex, Toni y Gutiérrez.

Pero esta situación comenzó a deteriorarse cuando comenzaron los consejos de guerra y las ejecuciones. Los ordenanzas de celdas nos contaron las escenas desarrolladas en la primera saca de once camaradas. Fueron llamando de uno a uno. Los gritos de ¡Viva la Republica! ¡Viva el PCE! se sucedían. Ya en capilla se sucedían las canciones revolucionarias. Cuando el capellán de la prisión Nicasio Martín (Palo Largo) entro en el recinto a ofrecer sus servicios, los que estaban a punto de morir, conociendo su negra historia contra los presos, le contestaron con mucha educación: No necesitamos sus servicios. Si Vd. quiere hablar con nosotros, como hombre, no tenemos ningún inconveniente en hacerlo. Aquella madrugada, murieron en el Cementerio de Alcalá de Henares, Fuentes, Blanco, Criado, Sornis, Maderuelo, Gil Izturiz, Paquillo, Juanjo, Chercoles y Baldomero.

Se presento la ocasión de realizar una fuga perfecta por iniciativa de Nieto, miembro del Comité Provincial de Madrid del PCE, que se encontraba preso en los talleres penitenciarios, junto a nuestra prisión. Nieto tenia relación con Rogelio, García. Funcionario de nuestra prisión. Este se le ofreció para facilitar la fuga de un numero determinado de presos y Nieto lo puso en conocimiento de Luis Espinosa. La dirección del PCE en la prisión se reunió para examinar la propuesta. Mi posición fue llevar a termino una fuga limitada, pero segura, si se realizaba con el máximo secreto Pero Espinosa era partidario de ampliarla a varios camaradas más. Se consulto al Partido del exterior y acepto un proyecto donde se incluyera a unos 15 camaradas, poniendo a nuestra disposición una furgoneta.. La fuga debía producirse cuando Rogelio estuviese de guardia en el rastrillo. Aprovechando el festival que se realizaba en el patio con la presencia de los que estaban en celdas.

Lamentablemente Espinosa no guardó el secreto y el proyecto llegó a conocimiento de los 33 condenados. La dirección del PCE de la prisión renunció a este proyecto y manteniendo el reducido a cinco o seis persona.

Los procesos y los consejos de guerra continuaron y el Coronel Aimar llamó a diligencias a Manuel Castro y a mí. Cuando me llegó el turno, Aimar, de entrada y haciéndose el bondadoso, me comunico que los informes recogidos en Alcampell por su brigadilla de información decían: Procede de una familia afecta al Frente Popular, pero de conducta personal y social inmejorable, muy estimada por la población. Siendo así ¿Por qué se marchó a Francia? La información dice la verdad, pero lo que no dice es que mi abuelo, Sebastián Brualla Bria fue asesinado el día 8 de abril, junto a otros seis vecinos por los

militares que ocuparon Alcampell. Si pase a Francia fue porque el régimen impuesto por la fuerza a los españoles es la negación de los derechos humanos. El juez no esperaba esta respuesta. Salió del despacho lanzando sentencias. De vuelta, ya calmado volvía a preguntarme ¿Prefieres ser juzgado en Madrid o en Sevilla?. El juez de esta plaza lo ha reclamado. Lo pondremos a disposición del juez militar de Sevilla.

Mis camaradas esperaban impacientes en el patio. Informados de los negros designios del coronel Aimar, nos reunimos con los médicos presos para que me ingresaran en la enfermería, provocándome altas fiebres a fin de retrasar mi traslado.

Como habíamos previsto a los pocos días se presentó la guardia civil con la orden de traslado. Se llevaron a Manuel Castro pero no a mí. El medico oficial me reconoció en la enfermería, certificando que no podía viajar porque tenía 41 grados de fiebre. Mi traslado no pudo realizarse hasta pasado un mes.

El proyecto de fuga se mantenía, pero no llegaba el momento. Los médicos no pudieron retrasar más mi traslado. Estuve de traslado varios días en la prisión provincial de Madrid, aquí me enteré de que siete días después de dejar la prisión de Alcalá se produjo la fuga de Luis Espinosa, Calixto Pérez, Cecilio Martín Borja y Cesar.

En la prision provincial de Sevilla

A principios de octubre de 1944 llegué a la prisión provincial de Sevilla. Tras los correspondientes trámites burocráticos me introdujeron en una celda, incomunicado por orden del juez, el comandante Fructuoso delgado. Dos días después me condujeron al locutorio de jueces en presencia del juez. ¿Porque ha tardado tanto tiempo?, fue su saludo. A lo que contesté: soy un detenido y no puedo disponer de mis movimientos, pregunte a los que lo saben. Bueno es lo mismo, me replicó, pero dentro de dos meses estarás criando malvas.

Así las cosas la oposición democrática se movilizaba en nuestro favor y el profesor Jiménez Fernández movía los muchos peones que tenía en la Auditoria de Capitanía General para paralizar la instrucción del proceso.

Después de 15 días de incomunicación, salí a hacer vida común en la galería de presos comunistas posteriores. En ella convivían los expedientes de la centena de 1941, José Ríos, José Muñoz, Murillo Carretero, Salvador Galiana y Faustino García de Sevilla, Miguel Sánchez de Málaga, Francisco García Maroto y José Merino de Córdoba y otros de Jaén; los de la caída de 1942 Isidoro Hernández, Francisco Agudo Aspiazu, José Murillo Blanco, José Neira y Coronado; los de la caída de enero de 1944 Tomás Cerezo, Luna y Guerra; los de la caída de marzo de 1944 Pedrero, González y otros dos de la Línea de la Concepción, Zapata y Vizcaíno de Huelva y Parrondo y César del campo de Gibraltar.

Tomas Cerezo, nos explicó, que el Comité Provincial de Málaga fue entregado a al policía por Antonio Rodríguez "El Chato" y sus miembros principales José Cerezo, Soler y Tirado fueron condenados y ejecutados el día 8 de agosto de 1944.

Pasada la terrible represión de Queipo de Llano el nº de presos de guerra existentes en la prisión ascendía a más de 500, la mitad comunistas, el resto socialistas y cenetistas. La moral era en general muy alta debido al desarrollo de la guerra mundial, pero la opinión estaba dividida unos a favor y otros en contra de la política de unión nacional.

Asistí a una primera reunión con el Comité del Partido en la prisión, compuesto por Isidoro Hernández, Francisco Agudo y Miguel Sánchez. No tenían muy claro que el éxito de la política de Unión Nacional dependía de la fuerza de la unidad de los trabajadores y demócratas como base para ampliarla a las fuerzas del otro campo que empezaban a oponerse al régimen franquista y lo que correspondía en la prisión era no malgastar el tiempo en disquisiciones abstractas, sino crear las condiciones para lograr la unidad de los presos anti-franquistas en la defensa de la dignidad de los presos políticos y la lucha

por reconquistar las libertades políticas de acuerdo con las orientaciones del partido. Acordaron que me hiciera cargo de la Secretaría Política.

El avance del ejército soviético y de los aliados cerrando cada vez más el cerco sobre Berlín acrecentaba la moral de los presos que favorecía la realización de la justa política de unidad realizada por los comunistas y el resto de la población reclusa y que se empezara a crear problemas a la dirección de la cárcel, en relación con la mejora del rancho, los servicios de limpieza y la enfermería, también se impulsó el movimiento de solidaridad. Yo tenía relación directa con el Comité Regional del PCE. a través de Rosalito "Parrita" comunicaba con ella dos veces por semana o cuando era necesario, porque su novio José Paradas estaba preso y a través de él la avisábamos en una de mis primeras comunicaciones, me pasó una nota cifrada. Era de Fluís Espinosa, uno de los fugados de Alcalá de Henares, me comunicaba que se había hecho cargo de la dirección política del PCE De Andalucía por decisión de la delegación del comité central en Madrid. Desde entonces mantuvimos una relación muy estrecha beneficiosa para su trabajo y para nuestras actividades en la prisión.

En marzo de 1945 fueron detenidos algunos miembros del Comité Regional, el malagueño Antonio Ramón y los sevillanos Juan García Dana, Bernardino del Cerro y otros militantes. Desde la prisión ayudamos para evitar las detenciones en las fabricas pero en mayo arrestaron a Naranjo, Sevilla, Ruiz Soler, León, Orellana, Anselmo y Rojas.

Por estas detenciones y las pésimas condiciones del rancho los presos apoyados por sus familias y compañeros de trabajo manifestaron abiertamente sus protestas. Una mañana los cocineros nos avisaron de que la comida tenía gusanos. Cambiamos opiniones con las brigadas y se llegó al acuerdo de que si era cierta la información no se cogiera la comida, como así fue. Formados por brigadas a la cabeza de cada formación nos pusimos los más responsables y cuando el funcionario dio la orden de comenzar el reparto, desfilamos delante de la gaveta sin coger la comida. El funcionario llamó al Jefe de Servicios, quien acudió rápidamente. Este dirigiéndose al corneta le ordeno tocar a formar. Y una vez formados, ordenó a los presos coger la comida con el mismo resultado. Así hasta tres veces. Hasta los presos comunes se sumaron al plante... Fracasado su intento nos incomunicó en las brigadas. La inspección abrió expediente, pero todos los presos declararon lo mismo: La comida es peor que la que dan a los animales. Nos arrestaron un mes, aislados en las brigadas.

En esta situación viví un hecho de los que han marcado mas mi vida. La visita de mi amada mujer, Ángeles Blanco y de nuestro hijo Luis de 14 meses, el día 14 de abril de 1945. No sabía nada de ellos desde que nos separemos en la estación de Toulouse de Francia. Conocieron mi situación por mi hermana Feli, que se desplazó a Alcampell para enterarles de lo que me había sucedido.

Costo mucho trabajo para que el Director nos diera una comunicación. Fue decisiva la intervención de su secretario, don Paulino, abogado de Jaén y destacado miembro del PSOE y partidario de la unidad con los comunistas. El Director al fin, nos dio comunicación ¡Solo una vez!

El locutorio estaba a cargo de un funcionario de mucha edad, pero el que hacía y deshacía en el locutorio era un camarada del PCE. No te preocupes, me dijo, Vas a comunicar por una reja todo el tiempo que yo quiera. Cuando se abrió la puerta y vi entrar corriendo a mis dos seres queridos la emoción y la alegría inundaron todo mi ser. Nuestras miradas lo decían todo, reflejaban con claridad la confianza mutua de que el amor y la vida triunfarían sobre la muerte. Me relato las peripecias del paso clandestino por los Pirineos con el niño acuestas, con tan mala fortuna que los detuvo la guardia civil y los internaron a los dos y a otros dos matrimonios jóvenes en el Castillo de Figueras, de la que salieron en libertad las mujeres y los niños gracias a la intervención del hermano de uno de los maridos que presento una carta del arzobispado de Barcelona.. La estancia de Ángeles se prolongo diez días que nos comunicamos por carta que las introducía el preso destinado en el locutorio y en el servicio de paquetes. En las cartas también me contó como pudo llegar a Alcampell y las dificultades económicas que

sufrían las familias de los rojos. Como medio de resolver el suyo le aconseje que compañeros de prisión bien preparados culturalmente se ganaban bien la vida dando clases particulares. Prueba tú a hacerlo en tu pueblo. Así lo hizo con los resultados que vertemos mas adelante.

No repuesto de estas emociones, y alegrías, nos llegó una gran noticia: Los soldados soviéticos han puesto la bandera roja sobre la cúpula del Reichstag. Era el 5 de mayo de 1945. La guerra había terminado y la libertad triunfaba sobre la barbarie fascista, Los presos llenos de entusiasmo celebraron este acontecimiento histórico con un mitin en el patio central de la prisión. Los funcionarios no se explicaban lo que veían. Atónitos, no hicieron nada por impedirlo. Estaban desmoralizados. Hasta el juez militar, Fructuoso Delgado, afirmaba ante nuestro expediente en la ultima diligencia: La situación va a cambiar. Pero algunos no lo verán.

En esta situación aceleraba los tramites para llevarnos ante un consejo de guerra. Tenia grandes dificultades porque nadie quería hacerse cargo de nuestra defensa y la auditoria de guerra de Capitanía Militar ponían obstáculos. Aun así, el 28 de noviembre de 1945 nos llamaron al locutorio de jueces a los cuatro del expediente: Manolo Castro, José Blanco, José Palma y Bartolomé. El juez nos comunicó que al día siguiente, 29, iba a verse nuestra causa en Capitanía General. ¿Nos lleva a juicio sin defensa? Le pregunte. Nadie quiere hacerse cargo de ella, manifestó el juez. Mañana la tendrán de oficio. Esta es una ilegalidad mas que se une a las monstruosidades jurídicas cometidas contra los demócratas españoles.. Nos negamos a firmar la convocatoria saliéndonos del locutorio de jueces.

Al día siguiente, antes del toque de diana, los guardianes de la prisión nos ordenaron estar preparados para ser conducidos por la Guardia Civil.. Listos ya, nos sacaron al rastrillo donde nos esperaba una sección de este cuerpo al mando de un brigada, que nos esposaron de dos en dos y andando. Porque no había gasolina, iniciamos la marcha hasta la Plaza de España. Durante el trayecto recibimos muestras de simpatía por las calles que pasamos.

Cuando divisamos la Plaza de España, numeroso publico estaba estacionado en sus alrededores. La Guardia Civil nos pasó a una sala de espera y autorizo a los familiares estar con nosotros. Y poco antes de comenzar el Consejo de Guerra, el Juez hizo acto de presencia para presentarnos al defensor. Era el teniente de infantería llamado Manuel González. Cuando se quedo solo con nosotros le preguntamos: ¿Ha estudiado el expediente? No-contesto- porque acabo de recibir el nombramiento. Entonces ¿Por qué ha aceptado nuestra defensa? Porque no tengo otra opción, comprendan ustedes,

La Guardia Civil recibe la orden de pasarnos a la sala adonde va a comenzar el juicio. Nos sientan en un banquillo, rodeados de guardias civiles y policías de paisano.

Anunciada la audiencia publica por el Presidente del Tribunal Militar, la sala se llena en un instante. Los que no pueden entrar se quedan en los pasillos y no son pocos los que aguardan el resultado fuera del recinto.

Comienza el juicio

Tiene la palabra el juez. Este relata el proceso de los hechos, terminado el cual la Presidencia concede la palabra al fiscal, que se limita a decir: “No voy a repetir lo que ya se conoce por el relato del juez. Se trata de dos significados dirigentes comunistas conscientes de su misión, que actúan para derrocar, mediante la subversión, el régimen establecido, sin reparar en medios. Por ello, mantengo la petición de la pena de muerte para Manuel Castro y José Blanco (Sixto Agudo), 20 años y un día para José Palma y dos años para Bartolomé. Se oyen rumores en la sala.

El Presidente concede la palabra al defensor que se limita a leer la nota que le entregó el juez en la que manifiesta su acuerdo con los cargos y solicita una suavización de las

condenas. Seguidamente el Presidente preguntó a los procesados si tenían algo que alegar. Si, contesto José Blanco, puesto en pie. Pues suba al estrado, ordeno el Presidente.

Señor Presidente, señores del Tribunal- Alegó José Blanco- En primer lugar deseo manifestar mi desaprobación por la acusación del fiscal y por el nombramiento y actuación del defensor, completamente ilegales. La única acusación que se nos hace es que somos comunistas convencidos. Es cierto, somos comunistas convencidos y nos sentimos orgullosos de serlo. Pero ser comunistas no es un delito, sino un derecho en los países que se rigen por normas de libertad y de justicia, ideales que han triunfado sobre la barbarie fascista.

El Ponente del Tribunal, muy nervioso, habla con el Presidente, quien dirigiéndose a mí ordena: ¡No haga discursos, límitese a la defensa personal!.- Es lo que estoy haciendo señor presidente. Se me acusa políticamente y es obligada la defensa política frente a acusaciones que no son ciertas. Lo que quieren y por lo que luchan los comunistas es restablecer la legalidad democrática, basada en la voluntad popular y manifestada en elecciones libres.

El Presidente le interrumpe y amenaza con desalojar la sala. –Bien señor Presidente voy a terminar, pero no sin antes decir que podrán condenarnos a muerte por ser comunistas, pero no podrán acabar con los ideales que luchan contra las injusticias y por el bien de la humanidad- Se oyen aplausos y rumores en la sala y los pasillos. El Presidente dando gritos: ¡La vista ha terminado! ¡El Tribunal se reúne para dictar sentencia!

Reintegrados a la cárcel, nos sorprendió que a los condenados a muerte no nos aislaran. Al día siguiente, el Director de la cárcel nos llamó para decirnos: Se que han sido condenados a muerte, pero no me doy por enterado porque oficialmente nada me han comunicado. En Capitanía General temen que haya movilizaciones en las fabricas. Y he decidido que hagan vida normal. Esta decisión nos fue muy útil porque pudimos comunicar todos los días con familiares y con trabajadores de varias fabricas que nos permitió preparar la lucha contra las condenas a muerte.

Esta situación, acompañada por la situación internacional hizo cambiar la actitud de la plantilla de la cárcel hacia nosotros, lo que me llevo a plantear a los dos jefes de servicio que nos facilitarían la fuga. Se lo pensaron mucho pero no se atrevieron. Tampoco tomaron ninguna medida. Lo que si se llevó a termino fue la preparación de la fuga por Carmona, cabo de las celda de perturbados mentales y castigados, por medio del registro que había en las mismas que conducía al desagüe general. Todo salió a la perfección y se lo comuniqué a Ángeles que se presento en Sevilla. Ten preparado un taxi le dije, que conseguí rápidamente a través de un pariente del doctor Toscano, pero el día antes del previsto el camión de suministro al pasar por el recinto hundió la mina, pero el Director de la prisión no tomó ninguna medida. A pesar de este contratiempo, el 16 de febrero de 1946, el Jefe de Servicios nos llamó a Castro y a mí para notificarnos el telegrama que había recibido el Director que decía: Comunico la conmutación de la pena de muerte por la de 30 años de reclusión a Manuel Castro y a José Blanco Brualla.

La noticia se extendió en la prisión con la velocidad de un rayo. A esta fiesta también se unió el Director, que en la formación de medio día leyó el telegrama y nos felicitó diciendo: Hoy la prisión esta de fiesta, que la alegría y la esperanza sea con vosotros

Liberada de preocupaciones la dirección del PCE en la prisión organizó cursos sobre la política de Unión Nacional defendida por el PCE muy bien acogidos por los dirigentes de empresas detenidos que mejoraron las relaciones con los presos de otras organizaciones. También ayudaron a mejorar el trabajo de las campañas de solidaridad

Así crecieron las posibilidades de terminar con las malas condiciones del rancho que nos llevo a declarar una huelga del hambre, que fue general a pesar de la oposición del comité del PSOE compuesto por Alfonso Fernández "Petaca", Francisco López del Real y el que fue jefe de los Servicios Secretos del Ejército de Andalucía.

Como consecuencia de esta acción nos fue impuesta una sanción de tres meses de celda y trasladados al Penal de Ocaña

En el penal de Ocaña

El Director recibió personalmente a la expedición que veníamos de Sevilla. Formados en un pasillo del departamento de celdas, nos dijo en plan amenazador y chulesco: “Venís sancionados a tres meses en celdas de castigo. Aquí las ideas se han terminado. Se han acabado también los planes y las huelgas. Si alguno se atreve, no tendré compasión, se pudrirá en estas lúgubres celdas”. Acto seguido, nos aislaron uno a uno en cada celda. Con un ventanico pequeño como ventilación, con el suelo de asfalto y muy húmedo, con el retrete en un rincón y con media hora de paseo por la mañana y por la tarde en el patio.

Al cumplir el mes, nos comunicaron que pasábamos al régimen de castigo mixto en que podíamos recibir paquetes y correspondencia, comprar en el economato y hacer vida común en las horas de patio. Una tarde, un ordenanza preso me trajo una nota del patio general. La enviaba Narciso Julián, a quien conocí durante la guerra en los combates de Seseña. Mandaba una brigada de trenes blindados. Los moros habían rebasado nuestras trincheras por los dos costados y estábamos cercados cuando apareció el tren blindado que con fuego de ametralladoras limpio de atacantes la estación y sus alrededores permitiéndonos restablecer nuestras trincheras.

Narciso se había hecho cargo de la dirección del PCE en la prisión debido al traslado de los presos más significados a la Prisión de Alcalá de Henares. En la nota nos comunicaba que esperaba nuestra salida al patio general para reorganizar la dirección, pero le habían concedido el indulto y salía en libertad. Y sentía mucho no poder abrazarnos.

Teníamos unos deseos locos de estar en el patio general con los demás presos y no quisimos dar ningún motivo para que se prolongara nuestro aislamiento. El jefe de servicios Don Gabino estaba asombrado de nuestra conducta y así lo hacía constar a la Junta de Régimen. Quizás por eso recibimos la visita del Director, que después de pasar revista general manifestó: “Todo está perfecto, pero no se equivoque Don Gabino. Allí donde vea Vd. A un preso que se distingue por la limpieza, por el deseo de aprender, por repartir lo que tiene con los demás y por denunciar lo que considera que está mal hecho exigiendo el remedio con tesón, no dude en calificarlo: es comunista. Consecuentemente, este grupo homogéneo de sevillanos a mi no me engaña.

Pese a las prevenciones del Director, cuando cumplimos los tres meses fuimos incorporados a la vida común de la prisión. Mi hermano Jerónimo nos esperaba en el patio y se afectó mucho al verme tan deteriorado, pues solo pesaba 50 kilos.

Hallamos la prisión en plena reorganización. Los pocos días que estuvimos en la vida común ayudamos a clarificar la situación. Mi hermano estaba a punto de salir en libertad. En las conversaciones que tuve con él, me refirió de las represalias y persecuciones que sufrió mi familia cuando me escape del batallón de trabajo de Mallorca con las visitas de la policía. También supe de las privaciones y sufrimientos que padecieron desde que terminó la guerra. No les valió la moneda republicana. La madre y la abuela con cinco pequeños sin medios para alimentarlos, el padre y el hermano en la cárcel y yo en el exilio y en campos de concentración.

Mi hermano que sufría profundamente esta situación, me pidió consejo sobre su actitud a adoptar al salir en libertad. Estábamos en septiembre de 1946. Como comunista tenía una predisposición de incorporarse a la guerrilla, cuya acción marcaba su punto más elevado. Este fue mi consejo: “Decide con arreglo a tu conciencia, pero lo fundamental no es que todos los militantes se incorporen a la acción armada. La eficacia de esta depende de que tengamos un partido fuerte, vinculado a la sociedad. Las guerrillas sin un apoyo popular no tienen nada que hacer. Ayuda a las hermanas y hermanos a que se

abran su propio camino. Como había previsto días después salió en libertad. Y nuestra estancia en este penal también terminó. El día 14 de octubre de 1946, de noche, el director acompañado del capellán y de toda la plantilla, pistola en mano y en términos provocadores asaltaron los dormitorios, ordenando en voz alta: "Todos los que nombre que salgan al pasillo con todo lo que tengan". Era una selección de unos 200 presos. Nos embarcaron en la estación de ferrocarril de Ocaña con destino al Penal de Burgos.

En el penal de Burgos

El 16 de octubre de 1946 ingresamos en la Prisión Central de Burgos. Nos llevaron al departamento celular y tras los trámites burocráticos normales nos introdujeron a cada uno en celdas, donde se cumple un periodo de 20 días para adaptar al preso a un régimen de severa disciplina. Transcurridos los primeros veinte días, salimos a pasear en pista, formando fila, sin poder hablar. No se podía comprar en el economato. No se salía del departamento hasta que los oficiales del mismo daban su consentimiento. Al salir de celdas, nos metieron en la Brigada de Higiene a las ordenes del guardián de la misma. Antes de llegar nosotros llegó una expedición de Alcalá de Henares que se negó a fregar de rodillas y en negociación con el Director, consiguieron hacerlo con una cruceta. Al salir a la vida común nos encontramos con una gran concentración de presos comunistas. Las prisiones franquistas se estaban transformando en fortines que irradiaban libertad, en los momentos más críticos para el régimen franquista. Y el gobierno decidió concentrar en el celebre penal de Burgos a los presos políticos más conscientes. Llegaron expediciones de todas las prisiones, las mayores de Alcalá de Henares, San Miguel de los Reyes y Ocaña. El Penal de Burgos acogió así unos 5.000 reclusos, el 95% comunistas. Con ello, el Penal adquirió un nuevo carácter.

Al encontrarnos todos en el patio general, fue emotivo el reencuentro con viejos compañeros de lucha, con Antonio Núñez Balseras, a quien no había vuelto a ver desde que nos detuvieron en Perpignan y con los numerosos camaradas que dejó en la prisión de Alcalá de Henares. De los primeros intercambios de opiniones entre los camaradas más representativos de las diferentes expediciones se convino en formar un comité local amplio y representativo, teniendo en cuenta no solo las características personales de cada camarada, sino también su representatividad y el rendimiento que podían dar en las nuevas condiciones del penal. De acuerdo con estos criterios se propuso para formar la dirección restringida a Antonio Núñez Balseras, Ángel Núñez Escurza, José Blanco Brualla (Sixto Agudo) y Miguel Caballero Vacas. Esta, teniendo en cuenta las nuevas características del penal consideró imprescindibles las secretarías política, organización, educación y cultura y ayuda.

También se creó la secretaría de propaganda, complemento de la actividad política y educativa.

Para la secretaría política se eligió a Núñez Balseras, para organización a Ángel Núñez para educación y cultura Sixto Agudo y para ayuda Miguel Caballero.

Junto a estos cuatro camaradas, se designó para formar parte de la dirección a Juan Menor, Julio Sanisidro, Luis Alberto Quesada, Antonio Conca, Mario Fernández, Simón Sánchez Montero, José Picado, Juan Soler, Narciso González, Ambrosio Sansebastián, Oración Fernández Inguanzo, Antonio Rosell, Demetrio Blanco, Mariano Fernández, Pablo González y puente. Siento en el alma si mi memoria olvida alguno. La mayoría de estos camaradas eran los responsables políticos de las brigadas. La J.S.U. también eligió su nueva dirección compuesta por Melquesidez Rodríguez, Gregorio Arnau, Antonio del Pozo, León Encinas, Matías y Alfaro.

La necesaria cohesión del partido

Las diferentes expediciones que llegaban traían sus propias experiencias de trabajo. Las de los que no habían salido de España diferían de las que traían los que habíamos participado en la resistencia en Francia. Era necesario cohesionar política, ideológica y organizativamente el Partido, mediante el contacto con la dirección del PCE, contacto que logramos a través de la delegación de Madrid.

Por las cartas de Santiago Carrillo y por Mundo Obrero supimos que ateniéndose al programa expuesto en el Pleno de Toulouse, el PCE debía mantener su carácter independiente y comprometido a luchar y actuar dentro de las normas democráticas que se establezcan, junto a todas las fuerzas democráticas nacionales, tanto en las funciones estatales como en la obra de reconstrucción de España... No nos cansaremos de insistir sobre la necesidad de la unidad, para llevar a buen término la liberación de nuestro pueblo y la instauración de un régimen democrático en nuestro país. Hemos defendido la política de Unión Nacional, no como una política de chanchullos y de comadres, sino como una política de lucha intransigente contra el franquismo.

Esta gran ayuda de la dirección del PCE y la selección de la información política y económica que realizábamos de la prensa y de las revistas legales nos permitieron organizar la información y la vida política en los grupos organizados en cada brigada.

La lucha diaria en defensa de nuestra dignidad

El gobierno franquista creyó que concentrándonos en el Penal de Burgos evitaría el peligro de tener focos de libertad en las diferentes provincias, al mismo tiempo que le sería más fácil concentrar su acción represiva contra nosotros. Pero sus cálculos fallaron.

Decidimos inicialmente defender firmemente nuestra dignidad de presos políticos, huyendo de las acciones aisladas y organizando estas en coordinación con las acciones del exterior, buscando su apoyo.

La lucha por mejorar la comida fue constante. La huelga de hambre permitió mejorar algo el rancho, aunque continuo siendo insuficiente. Por la baja asignación oficial y también por el robo de la administración del Penal y por lo que se quedaba la comunidad de religiosas que administraban la cocina. Así lo denunciábamos ante la plantilla y hacia el exterior.

Otra de nuestras luchas era combatir el frío de Burgos, que alcanzaba 18 grados bajo cero en buena parte del invierno. Con nuestra presión y denuncia hacia el exterior logramos acabar con los recuentos interminables en el patio, se nos permitió estar en las brigadas, llevar botas de abrigo hechas por los presos, la entrada de carbón para encender braseros, ropas y medicinas, que llegaban en cantidad producto de la solidaridad nacional e internacional. Aun así, hasta 1951 las enfermedades del hígado, estomago y pecho, atacaban a unos 1.500 presos, que no tuvieron mayores consecuencias gracias a los médicos recluidos: Alejos, Blanco, Izquierdo y Bartrina que impidieron las acciones criminales de Gustavo Cevallos, médico oficial del Penal.

Un día el Director llamó a nuestro camarada Antonio Pérez al que confesó que le estaban acosando por todos los costados por las denuncias permanentes de REI y no deben olvidar que yo no puedo hacer lo que desearía porque la plantilla que tengo esta compuesta por falangistas que informan a la Dirección General de Prisiones. Pero a pesar de esta confesión, la Dirección del Penal reforzó la vigilancia y aumento los cacheos por sorpresa para impedir nuestras denuncias y la actividad política, cosa que no logro debido a nuestra vigilancia y a que no nos dejamos arrebatar ningún escrito clandestino.

Las fiestas oficiales

Las fiestas oficiales del Penal eran Navidad, Reyes, la Virgen del Carmen y la Merded, además nosotros teníamos nuestro calendario: 14 de abril, 16 de febrero, 1º de mayo, 18 de julio y 7 de noviembre. El 16 de febrero de 1947, aniversario del triunfo del Frete Popular, lo celebramos de manera especial y ostensiblemente. El Director lo aprovechó para aislar en celdas a los que creía mas responsables: Antonio Núñez Balseras, José Blanco Brualla, Miguel Caballero Vacas, Juan Menor, Julio San Isidro, y entre estos al grupo de jóvenes encabezado por Adolfo González Barona. Se nos comunicó que no estábamos castigados sino aislados para evitar actos políticos que el reglamento prohibía. Bercedo creía que de esta manera evitaría o limitaría nuestra actividad. Se equivocó.

La educacion política y cultural

Nadie comprendía mejor que nosotros la necesidad de que cada comunista allí donde este debe pensar que él es el Partido y que por ello debía conocer la política y la ideología del Partido para ser su defensor y su propagandista. A cumplir esta importante tarea nos dedicamos con entusiasmo. Creamos la comisión de educación política e ideológica compuesta por José Blanco, Julio San Isidro, Luis Alberto Quesada y Puente. Disponíamos de los medios necesarios.

Organizamos tres cursos de educación política e ideológica elemental dedicado a estudiar la política del Partido, medio, sobre las mismas cuestiones del anterior mas algunas cuestiones básicas del marxismo y superior, en el que se incluían además temas sobre economía.

Además se organizaron cursos de temas específicos: Ayuntamientos, sindicatos y agricultura. También se crearon grupos regionales y nacionales en los que se estudiaba el problema nacional y las características específicas de cada región. Todo ello superando las medidas represivas de la plantilla.

Como complemento de la educación política e ideológica se utilizo el local de la escuela oficial para desarrollar al máximo la cultura de los presos. Disponíamos de los profesores necesarios: Custodio Peñarrocha, profesor de física; Julio San Isidro, economista Alberto Sánchez Bascuñan, Antonio Pérez y Luis A. Quesada, profesores mercantiles; Andrés Rodríguez, perito industrial; Igualador, profesor de matemáticas; Salvador Ruiz Soler, proyectista; Monreal, delineante; Andrés Poyatos, profesor de lenguaje; Horacio F. Inguanzo, Agapito del Olmo, Maeso, Guillermo Gaya, Valentín Bea, excelentes profesores de primera enseñanza.

Se elaboro un plan cultural que Maeso presento al maestro oficial para su aprobación, este abarcaba lo siguiente: Dos clases de cultura general, dos de francés e ingles, dos de física, dos de matemáticas, dos de geometría y dibujo lineal, dos de lenguaje y literatura, dos de geografía física y económica, dos de historia de España y universal, una de peritos industriales y de organización del trabajo y una de radio.

Nunca valoraremos suficientemente esta labor. El año de mayor numero de presos la cifra de matricula se acerco a los 2.000.

El movimiento de ayuda

Junto a la educación política, ideológica y cultural, la preocupación del Partido se baso en organizar el movimiento de ayuda para tratar de salvar a tan valiosos camaradas de enfermedades y de la muerte.. Para lograr este importante objetivo se creo la comisión de ayuda compuesta por Miguel Caballero, Juan Soler, José Picado y Cecilio Arregui.

Las comunas

Se crearon como base del movimiento de ayuda, compuestas voluntariamente por entre cuatro y seis camaradas. Este movimiento cuajó en el 70% de los presos. Cada miembro tenía su propia tarea de recabar ayuda al exterior, a través de familiares, vecinos, amistades y compañeros de trabajo.

Se celebraban reuniones periódicas con las “madres” que eran las responsables de cada comuna y estaban al cargo de la administración, en estas se examinaba lo recibido tanto de dinero como de comida. A partir de ahí se distribuía equitativamente, asegurando un coeficiente medio general; a los que recibían poco o nada se le aseguraba un mínimo; a los que la aportación familiar había sido mayor o por el buen trabajo hacia el exterior, habían aportado un ingreso mayor, la cantidad asignada superaba la cifra tope para sus gastos personales.

El trabajo

Otro elemento esencial del plan económico era el trabajo. Orientado a realizar objetos de madera tallada, aluminio y tejidos, con el inconveniente de que estaban prohibidas, todo tipo de herramientas. Inconvenientes que llevaron a pedir a la Dirección un local para taller, después de muchos esfuerzos se consiguió. Gracias al papel tan importante que jugaron Marcelo Usabiaga y Francisco Zayas, que llevaron la dirección del mismo. En él llegaron a trabajar más de 90 camaradas. Se fabricaron todo tipo de objetos de aluminio, madera, asta de toro, etc.

La solidaridad exterior

Este trabajo contribuyó a estimular la ayuda exterior, convirtiéndose los artículos contruidos en la fuente principal de ingresos, estos llegaban a los barrios o los lugares de trabajo a través de las familias. También se mandaban al extranjero. Así se logró doblar los ingresos iniciales, mejorar la alimentación y desarrollar la solidaridad económica así como las condiciones de vida dentro de la cárcel.

La cocina particular de los presos

La mejoría económica obligó a plantear a la Dirección que nos concediera permiso para guisar en una cocina situada al lado del economato. No fue fácil pero también se nos concedió.

Al frente de la cocina pusimos a Lorenzo Humanes. En sus largos años de prisión siempre estuvo en aquellos lugares donde se defendía la dignidad y la vida de sus compañeros. La nueva cocina fue una gran solución. Muchos presos eran campesinos, sus familiares y amigos les enviaban lúgubres secas, chorizo, morcillas e incluso aceite. El grupo de mujeres que vivían en Burgos (Tina y sus hermanas, Florentina, Carmen Verano...) y otras mujeres de preso, se desvivían para entrar harina, pescado, carne, frutas medicinas y los productos que necesitaba la Comisión de ayuda para cumplir su misión. De esta manera las comunas pudieron aportar un plato complementario el insuficiente y mal cocina rancho oficial.

La campaña de ayuda navideña

En todas las prisiones se celebraban especialmente las fiestas en las que se permitía la entrada de niños y las de Navidad eran especiales. Tres meses antes se iniciaba la

campanya de ajuda. Se confeccionaban miles de felicitaciones pintadas a mano. Todos trabajábamos en serie en las brigadas. Las tarjetas llegaban a todos los lugares de España y del extranjero con excelentes resultados políticos y económicos.

En estas fechas tan anheladas nuestros artistas (Bartrina, Montero, Abad y otros) derrochaban ingenio pintando murales alegóricos en las brigadas. Hasta las monjas colaboraban con cadenetas y otros objetos de adorno.

Días antes, las “madres” previsoras ayudadas por los “hijos” se afanaban a preparar el menú. Estos días había mas tolerancia en los registros de paquetes. Marcelino el funcionario de paquetes hacía la vista gorda, y más si el líquido se lo compraban, las familias, en su bar. La cocina trabajaba a tope, los paquetes llegaban de toda España y también del extranjero.

En Navidad la fiesta y la comida se hacía en las brigadas, los niños lo pasaban bomba en nuestra compañía y no digamos nosotros. Se permitía la circulación de una brigada a otra, produciéndose escenas de solidaridad y hermandad inolvidables. Hasta los funcionarios que daban vueltas por las brigadas se identificaban cada vez más con nosotros.

Noche Vieja siempre era más bulliciosa. Pasada la una, cuando cerrábamos las brigadas comenzaban los debates políticos con el balance del año que moría y las esperanzas puestas hacia el que nacía.

El los brindis se decía: este será el último, lo decíamos convencidos, aunque tuvimos que esperar muchos, pero esta voluntad nos permitió resistir el largo tiempo difícil de soportar.

Peligro de deportación

El Gobierno franquista no logró sus propósitos al aislarnos del movimiento democrático de nuestras provincias, de los pueblos de España e internacionales, todo lo contrario pues nuestras protestas llegaron por otros conductos a todos los rincones de todos los lugares del mundo.

En otro intento para impedirlo la Dirección General de Prisiones, cumpliendo órdenes del Gobierno, se propuso organizar el traslado de los presos políticos a Guinea. El conde de Marsal, presidente del patronato de la Mercé o de Penados, hizo un viaje a la isla de Fernando Poo para estudiar las posibilidades de instalar una colonia penitenciaria destinada a concentrar a los presos considerados peligrosos por el régimen. Los medios de comunicación ante tal peligro lanzaron un comunicado exponiendo lo que supondría deportarlos a Guinea. En las condiciones en que se encontraba la isla sería como enviarlos a la muerte. Guinea se convertiría en la cámara de gas del presidio franquista.

Tal resonancia tuvo el comunicado dentro y fuera de España, tan grande fue la indignación que produjo que el gobierno se vio obligado a desistir de sus negros propósitos.

Un traslado inesperado

Los últimos días del año 1947 nos sorprendieron con un traslado de presos al penal de Dueso. Fracasada la tentativa de Guinea y ante el inicio de la Guerra Fría entre potencias, el Gobierno decidió trasladar a este penal a todos los condenados apenas inferiores a 20 años y un día de prisión mayor.

El director de la prisión de Burgos, Bercedo, fue llamado por el Director General de Prisiones para preparar el traslado al Penal de Duelo de algo más de 500 reclusos afectados por la orden del Gobierno. El 90% eran comunistas. Entre los afectados se

hallaban Antonio Núñez Balseras, García Puente, Juan García Dana, Salvador Pomata, Cecilio Arregui, Iturralde, Lapeira, Lluvia, etc.

Llegado el momento de la despedida, los que se marchaban salieron al patio general en columna de a dos para encaminarse a la puerta de salida. Los presos en bloque les abríamos paso. Los abrazos unidos a gritos de ánimo y esperanza llovían de un lado a otro.

Se recrudece la represión franquista

A partir de 1947 el imperialismo yanqui emprendió abiertamente la “guerra fría” contra la Unión Soviética, las Repúblicas populares y los movimientos de liberación nacional que fue la salvación de la dictadura franquista y el veneno para mantener desunidas a las fuerzas democráticas en el interior y en el exilio.

De acuerdo con esta situación, Franco dictó una nueva ley de terror, que era la abierta incitación al crimen. Su lenguaje, sus términos, el tono en que esta redactada, nos hace pensar en las instrucciones secretas de los jefes de la GESTAPO en los países cuya resistencia les urgía dominar a sangre y fuego. Así se inicia el periodo de repliegue revolucionario, que no fue advertido a tiempo por el PCE.

El cambio de táctica

Este grave error se mantuvo hasta 1948 y tuvo su origen en una invitación que el PCUS hizo al PCE. Para mantener una entrevista. Este tuvo lugar en el verano de 1948. en la que se puso de relieve que el combate por la liberación de España sería largo y duro por lo que era necesario combinar el trabajo clandestino del PCE con un trabajo legal de masas dentro de los sindicatos verticales, las hermandades agrícolas y las organizaciones de la juventud.

El tema no era fácil. La discusión duro todo el año 1949 en el Penal de Burgos y la dirección no estaba muy convencida de las justas decisiones tomadas por el PCE. Solo Narciso González y José Blanco aceptaron sin reservas el cambio de táctica.

Por estas fechas salió en libertad Simón Sánchez Montero que llevo todas nuestras experiencias e inquietudes al Buró Político que fueron de mucha utilidad para la superación de los errores cometidos en este periodo tan difícil.

La nueva situación en el penal

El recrudecimiento del terror en el país repercutió en la prisión. La Dirección General de Prisiones decidió montar talleres de zapatería, carpintería, mantas, objetos de mimbre y camisería con dos objetivos: explotar mano de obra barata e impedir el trabajo en nuestro taller. Fue nombrado jefe de los talleres el oficial de prisiones Martiniano Iglesias, falangista fanático que no aceptaba sugerencias ni iniciativa de los presos y siempre quería imponer sus decisiones, así que era raro el día que no surgía algún conflicto.

En los cálculos de la DGP entraba el cierre de nuestro taller, para evitar que los objetos allí fabricados, fuesen motivo de movilización en solidaridad con los presos anti-franquistas. No lo lograron porque los que trabajaban en el taller expusieron una razón de peso: Denos trabajo en los talleres penitenciarios, mientras tanto, no nos pueden impedir trabajar aquí.

El gobierno franquista para frenar la campaña de solidaridad con los presos políticos, lanzó su contracampaña afirmando que en España no había presos políticos. En estas condiciones, la comisión jurídica presidida por Ambrosio Gómez Valcárcel, llevo a cabo

un estudio de los testimonios de condena para preparar la revisión de los expedientes, que casi todos los presos la solicitaron

En algunas auditorias militares, dieron la razón a las peticiones, pero no las revisaron porque eran comunistas.

Radio España Independiente. “ La voz del preso “

Todo lo que ocurría en el Penal traspasaba sus muros y llegaba a todos los lugares de España y del extranjero gracias a la labor de REI. Sus denuncias hicieron mella en el Director Bercedo, quien conversando un día con un preso decía: Esa radio ha hecho que me aíslen. Me voy a volver loco. Me ponen de criminal que ya no me atrevo a salir a la calle. También hizo mella en los funcionarios.

La REI traía de cabeza a la DGP y al Gobierno, pero no pudieron encontrar el medio tan rápido que hacia llegar las denuncias y llegaron a la conclusión de que disponíamos de un transmisor de radio. Así una madrugada nos alertó un ruido extraño en el patio central y en los talleres. Se trataba de la policía que buscaba afanosamente la emisora. Nos tuvieron todo el día encerrados en las brigadas. Pero no encontraron nada. Al día siguiente nos enteramos de que patrullas del Regimiento de Ingenieros recorrieron toda la ciudad de Burgos con detectores buscando la emisora exterior y que funcionarios del Penal fueron interrogados por la policía buscando el enlace de la prisión con el exterior.

No pudieron descubrir los medios que teníamos para sacar las informaciones gracias a las rigurosas medidas de seguridad. El contacto con la Dirección del PCE en Francia lo conocía una sola persona. En el primer periodo 1948-1955 fue Félix Burguete a través de su cuñada que vivía en Francia. En el periodo 1955-1961 fue José Blanco, a través de su mujer Ángeles y en el periodo 1961 y años siguientes fue otro que no conozco porque salí en libertad.. Por Ángeles también recibíamos los boletines semanales de REI. Otro medio de comunicación mas rápido era que se enviaban a una estafeta que por correo las hacia llegar a su destino.

Empeora la situación mundial

Pese al empeoramiento de la situación mundial, los comunistas empezaron a aplicar bien el cambio de táctica que condujo a los resultados positivos observados en el aumento de los descontentos con el régimen dictatorial de Franco.

En este periodo llegaron al Penal de Burgos los condenados de los expedientes de Madrid, Barcelona, Andalucía, Valencia, Galicia, Asturias, Euzkadi, Aragón y otras provincias que habían podido salvar sus vidas. La organización del Penal se vio reforzada por valiosos y probados camaradas como Félix Cardador, Carlos Elvira, José Benítez, Silverio Ruiz, Manuel Moreno, Alberto Sánchez Bascuñan, José Luis Fernández Albert, Casimiro Gómez, Teodoro Carrascal, Manuel Álvaro, Vicente Muzas, Félix Burguete, José Bartrina, Francisco Alberdi, Joaquín Arasanz, Joaquín Saludas, Isidoro Calvo, Fernando Macarro, Carlos Martínez, José Izquierdo, Marcelino Villares y Juan Romero.

Los cambios habidos y la llegada de los expedientes nombrados así como la libertad de los presos de guerra como Juan Menor y Miguel Caballero. Por este motivo, para sustituir a Juan Menor en la Secretaria general fue nombrado Félix Cardador y para sustituir a Miguel Caballero fue nombrado Carlos Elvira.

El 21 de noviembre de 1951 por la noche, un ordenanza nos dio la noticia de que había llegado Santiago Álvarez y estaba en la oficina del centro.. Llegaba en momentos de cambios profundos. En cuanto a la organización y formas de lucha.

La muerte de Stalin

La noticia nos llegó por la prensa. Durante muchos días las cartas que recibíamos reflejaban la ansiedad producido por este hecho. No menor consternación reflejaba la carta de Santiago Carrillo. Lo cierto fue que muerto Stalin, Beria fue designado primer Vicepresidente de la URSS el 6 de marzo de 1953 y un mes después destituido. En septiembre Kruchov fue elegido Secretario General del PCUS Y Beria detenido, juzgado y condenado a muerte por traición.

La movillazon por la amnistia

Las discusiones llevadas a cabo desde entonces nos llevaron nos llevaron a la conclusión de que la solución de los problemas que tenia planteados nuestro país dependían de la información política, de la movilización y de la lucha de nuestro pueblo y de la solidaridad de los demócratas del mundo. Y por ello el Partido nos necesitaba en la calle.. De ahí el éxito que tuvo la primera recogida de firmas pro-amnistía que movilizó a miles de trabajadores en fábricas, en barrios y pueblos.

El V Congreso del PCE concedió mucha importancia a la lucha por la amnistía de los presos políticos e hizo un gran esfuerzo por superar los errores cometidos, al mismo tiempo que reiteraba a las fuerzas anti-franquistas la necesidad de formar un frente común contra la Dictadura. Entre los nuevos miembros del Comité Central estaban Francisco Romero Marín, Eduardo García, Julián Grimau, Jorge Semprún, Víctor Velasco, y los recién salidos de la cárcel Santiago Álvarez, Simón Sánchez Montero, Gregorio López Raimundo, Antonio Núñez Balseras, Juan Menor, José Benítez Rufo, Fernández Inguanzo y Mario Huertas.

Las decisiones del V Congreso dieron un gran impulso a las movilizaciones por la amnistía, Desde la cárcel se enviaron cartas a los colegios de abogados, intelectuales y profesionales, jerarquías de la Iglesia, redacciones de periódicos, embajadas y consulados extranjeros, centrales sindicales de diferentes países, entidades culturales y juveniles, todo coordinado con nuestras familias y los centros de trabajo de todas las nacionalidades y regiones de España. La dictadura ya no pudo ocultar la existencia de presos políticos.

El VI congreso del PCE

Tras los resultados de las Jornadas de 1958 y 1959 el PCE celebraba su VI Congreso en Praga. Aprobó no obstante la huelga nacional pacífica como medio para conseguir la democracia y declaró estar dispuesto a hacer las concesiones necesarias para llegar a un acuerdo con todas las fuerzas de oposición. Desde el punto de vista organizativo, el Congreso modificó sus Estatutos a fin de lograr un partido de masas.

Santiago Carrillo es elegido secretario general y Dolores Ibarruri presidenta. Para el Comité Ejecutivo son designados: Fernando Claudín, Ignacio Gallego, Antonio Mije, Juan Gómez (Tomás García), Simón Sánchez Montero (en prisión), Santiago Álvarez, Manuel Delicado, Federico Sánchez (Jorge Semprún), Enrique Lister, Ramón Mendezona y José Moix (PSUC); como suplentes Gregorio López Raimundo y Francisco Romero Marín.

El VI Congreso supuso un gran paso en los métodos de trabajo del PCE Y en la renovación de los cuadros dirigentes. El Comité Central fue considerablemente reforzado con los dirigentes de las organizaciones del interior, muchos de ellos salidos de la Prisión Central de Burgos. Además de los elegidos en el V Congreso, lo fueron Horacio Fernández Inguanzo, Félix Cardador, Lucio Lobato, Miguel Caballero, Manolo Gil, etc.

Desde el VI Congreso, el PCE hizo un esfuerzo por comprender lo que ocurría en el mundo y en España, lo que permitió elaborar su propia política y jugar un papel

importante en la lucha por la democracia hasta el fin de la dictadura franquista y durante los años de transición.

Esta actitud no era nueva en el PCE. La tuvo en la lucha contra el sectarismo de los primeros años 30. La tuvo en el proceso de la unidad sindical, del frente único y el Frente Popular. La tuvo al elaborar con claridad el carácter de la guerra de España y de la revolución democrática y popular, política justa que no cabía en los esquemas teóricos de Stalin. La tuvo al renunciar a la violencia como forma de hacer política y al pronunciarse por la reconciliación nacional.

El desarrollo de la acción por la amnistía

Desde el VI Congreso la movilización por la amnistía fue una de las actividades a la que consagró mayor esfuerzo el partido dentro y fuera de España. En su informe al VI Congreso el camarada Santiago Carrillo expuso: "Desde esta tribuna, camaradas, hacemos un llamamiento a nuestros militantes, a todos los antifranquistas en España y en el mundo entero para que refuercen su labor por la amnistía a fin de abrir las puertas de las cárceles para tantos españoles que sufren todavía en ellas".

Fue una labor en la que por la acción de miles y miles de antifranquistas se fue conquistando paso a paso una cierta legalidad en el país para la lucha por la amnistía, y en otros casos se consiguió que fuese tolerada. Quiero destacar algunos hechos que son ilustrativos. Comenzaré por la visita que realizó a El Pardo una comisión de mujeres familiares de los presos. Fueron directamente a pedir la amnistía a Franco. Al no poder hablar con él lo hicieron con su secretario. Y es sintomático que este indicara a la comisión que volviera otro día a recibir la respuesta y que incluso podrían traer pliego de firmas con los que dar mayor apoyo a su solicitud. Así lo hicieron. La comisión volvió días después y entregó en la secretaria del Pardo 20.000 firmas. Otra comisión fue a la presidencia de las Cortes de Procuradores, llegó a hablar con su presidente y logró exponerle el objetivo de la visita, que era la solicitud de amnistía.

Antes de celebrarse el consejo de guerra que juzgó a 36 camaradas de Asturias, una comisión numerosa se presentó ante el Tribunal Militar y el secretario del juez instructor y pidió su libertad haciendo entrega de 25.000 firmas en apoyo de su petición.

Otro aspecto significativo fue la adhesión de más de 150 intelectuales españoles a la Conferencia de París. Estos hechos, y otros muchos que podríamos exponer, prueban como en la movilización a favor de la amnistía en nuestro país se consiguió arrancar palmo a palmo su reconocimiento como una actividad legal.

Otra experiencia positiva fue la unidad habida en esta movilización.

La acción por la amnistía no se limitó a las comisiones que acudieron al Pardo, a la Presidencia de las Cortes de Procuradores y a los Colegios de Abogados, que se presentaron ante el cardenal privado y otras ilustres personalidades de la cultura y del arte que fueron a ayuntamientos, gobiernos civiles, etc. Al mismo tiempo hubo una intensa acción de propaganda y agitación en Madrid, Barcelona, Asturias, País Vasco, Zaragoza, etc. Si importancia tuvo lo realizado en estas zonas industriales más aun la tuvieron las convocatorias en provincias como Sevilla, Córdoba, Granada, Badajoz, Albacete.

La manifestación de mujeres en Madrid fue muy importante porque constituyó un primer paso para que la acción por la amnistía ocupase las calles.

La unidad conseguida en España por la amnistía tuvo su continuación en la esfera internacional.

Se trataba de grandes manifestaciones internacionales de unidad, en la que participaron fuerzas gobernantes y de oposición de los países del mundo capitalista; hombres y grupos que diferían entre sí en muchas cuestiones, partidarios del mundo socialista uno

y del capitalista otros; que sin embargo se unieron para condenar los excesos del régimen franquista.

Una gran ayuda recibió nuestro pueblo y los presos y exiliados políticos de los partidos comunistas de los países de Europa y Latinoamérica.

Esta gran movilización contribuyó a mejorar la ayuda económica a los presos y sus familias. Como colofón, el Consejo Mundial de la Paz, reunido en Nueva Delhi, concedió la medalla de oro de la paz a los presos políticos españoles, noticia que recibimos con emoción e inmensa alegría.

Preparado para salir en libertad

Rehabilitados de las sanciones, Carlos Elvira y yo estábamos próximos al umbral de la libertad condicional. A propuesta nuestra se hizo un reajuste de la dirección del partido; se eligió para sustituirnos a Narciso Julián, secretario general y a Manuel Moreno, secretario de organización. Nosotros fuimos los encargados de dirigir el cursillo de los que también salían en libertad. ¡ Con cuanta ilusión realizamos esta última misión en la prisión!. El día 12 de junio de 1961 se inició el expediente de libertad condicional por acuerdo de la junta de régimen en sesión del día 10. El día 22 de agosto se elevó el expediente a la Comisión Provincial de Libertad Condicional por acuerdo de la Junta de régimen en sesión del día 20. Sólo faltaba el último tramite, dependiente de la Junta Central.

En la puerta del vestíbulo apareció Mendívil, el oficial que tenía que comunicar las libertades por el altavoz. Algunos camaradas lo abordaron sin resultado, por lo que recibió una sonora bronca. Cuando íbamos a subir a los dormitorios, el oficial de paquetes se me acercó y me dijo:

“Su mujer espera en la puerta principal impaciente. Le he dicho que ha llegado su libertad y que esté tranquila”. No me explicó el secreto observado por Mendívil. Preparé el petate y las mantas para entregarlas mañana.

Fue una explosión de alegría. Los camaradas se agolparon y no pude librarme de la cariñosa paliza final, que se repetía en cada despedida. La emoción me embargaba, emoción que duró toda la noche en la brigada.

Al salir de Burgos me llevaba en la mente y en el corazón la imagen de miles de compañeros que pasaron por la prisión y la de nuestras mujeres, que han sufrido durante largos años una doble condena y gastado pedazos irrestituibles de su vida en las puertas de las prisiones y en la lucha diaria por sacar adelante a sus hijos, imagen que conservo íntegra.

EL REGISTRE D'INGRESSOS I FILIACIONS I ELS EXPEDIENTS D'INTERNS DEL FONS DE LA PRESÓ MODEL DE BARCELONA A L'ARXIU NACIONAL DE CATALUNYA

Marc-Aureli Berenguer

Presentació

Les sèries documentals que hem triat per a la present comunicació formen part del fons que va generar la Presó Model de Barcelona i que es conserva actualment a l'Arxiu Nacional de Catalunya. Constitueixen una font idònia per a l'estudi del món penitenciari gràcies a la riquesa informativa del seu contingut. Aquí es poden trobar dades de caràcter personal, penal i penitenciari de la població reclusa com : la identificació, la situació penal, les vicissituds durant la seva estada a la presó que les fan útils per a l'estudi sociològic del conjunt de la població reclusa, així com el seguiment biogràfic del reclus sigui persona coneguda o anònima, tal com es veurà quan es descriguin les dades de cadascuna de les sèries presentades.

Àmbit cronològic

La conservació del conjunt de la documentació que integra les sèries que presentem fa possible seguir, amb algunes excepcions que veurem en cada cas, la cronologia determinada en el present congrés : els anys de la Guerra Civil i el Franquisme (1936-1975)

Història arxivística

Aquestes sèries van ingressar a l'Arxiu Nacional de Catalunya entre els anys 1988 i 1996 per transferència efectuada pel Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya, a través de la Direcció General de Serveis Penitenciaris i de Rehabilitació o directament pel Centre Penitenciari d'Homes de Barcelona (Presó Model) que fins aleshores conservaven la documentació.

El nombre de transferències ha estat de cinc i la majoria del seu volum correspon als expedients d'interns.

A l'actualitat la totalitat del fons ocupa aproximadament uns 492,6 metres líneals de documentació.

Accés

Atès que aquestes sèries documentals contenen dades individualitzades, nominatives i penals que afecten a la intimitat de les persones, d'acord amb la legislació vigent, el seu accés es restringit.

Per a la seva consulta i si s'escau la seva reproducció es segueixen les prescripcions contingudes a l'article 57.1.c. de la Llei 16/1985, de 25 de juny "*del Patrimonio Histórico Español*" i l'article 36.1 de la Llei 10/2001, de 13 de juliol d' *Arxius i Documents de la Generalitat de Catalunya*.

Es pot consultar lliurement la documentació en els casos següents:

1. El titular de l'expedient.
2. Qualsevol persona amb el consentiment per escrit del titular de l'expedient.
3. Transcorreguts 25 anys de la mort del titular si aquesta és coneguda.
4. 50 anys a comptar des de la data dels documents. En el cas dels expedients el termini es compta a partir de la data del seu tancament.

Per als altres casos no contemplats aquí, fins ara la consulta es sotmesa a l'autorització per escrit de la Direcció General de Centres Penitenciaris i Rehabilitació del Departament de Justícia, prèvia sol·licitud acreditant suficientment l'interès per a la recerca presentada pel consultant.

Història de l'organisme productor de la documentació

L'organisme productor de les sèries documentals descrites, va ser durant el període 1936-1975, l'Oficina de Règim, òrgan que formava part dels serveis administratius de la Presó Model. Va ser creat pel Reglament del 14 de novembre de 1930, assumint les funcions que desenvolupava l'Oficina del Subdirector. (art. 227.2).

La seva organització i funcionament són regulats pels successius reglaments estatals essent d'aplicació els de 1930, 1948 i 1956.

Les funcions de l'Oficina de Règim eren entre d'altres: gestionar i dur els llibres d'entrada i sortida dels reclusos, amb els seus índexs alfabètics i els expedients dels interns que són les sèries documentals objecte d'aquesta comunicació. A més tenia la responsabilitat de l'arxiu dels documents de la presó.

Tot seguit es descriuen separadament les sèries, primer fent referència a la legislació esmentant els reglaments que les regulen, incidint especialment a la consignació de les dades.

A continuació es descriuen les dades extretes d'una mostra triada dels documents corresponents al període cronològic comprés i que són reproduïdes en quadres.

Registre d'Ingressos i filiacions

És constituït per les inscripcions de cada reclús en el moment del seu ingrés a la presó a instància dels òrgans judicials o governatius. En el registre s'anoten les seves dades personals, la seva filiació i la seva situació penal.

El detall de les quals es reproduïx als expedients personals, essent doncs les dades contingudes en el registre una recopilació d'aquelles.

Referència legislació

L'origen de la sèrie es troba al segle XIX, en "*la Ordenanza General de los Presidios del Reino*" aprovat per reial ordre del 11 de juliol de 1834.

Successives disposicions posteriors l'esmenten com, el reglament "*para el orden i régimen interior de los Presidios del Reino*", del 5 de setembre de 1844; la llei del 26 de setembre de 1849 de "*Régimen General de Prisiones, Cárceles i Casas de Corrección*"; la instrucció per al servei de les presons d'Audiència aprovada per reial ordre del 25 d'octubre de 1886; i el reglament "*de organización, régimen y funcionamiento de prisiones*", del 5 de maig de 1913.

Aquest últim reglament fou modificat per un altre, aprovat pel reial decret del 14 de novembre de 1930, que a l'article 231/6 especifica que a cada establiment penitenciari es duran diferents llibres d'ingrés i filiacions segons la classe i condició legal dels ingressats, i gestionats per l'Oficina de Règim (art. 227).

Aquestes prescripcions són confirmades en els reglaments de 1948 (art. 298/5) i de 1956 (art. 225/4)

Funció

Té el caràcter d'instrument de control de les entrades i d'identificació dels interns i d'origen de referència per a la localització dels seus expedients personals (número llibre, número de foli, número d'assentament).

Existeix una relació d'aquesta sèrie amb la resta de les descrites en la present comunicació a través de l'existència d'algunes dades comunes, com el número de registre i el nom i cognoms de cada reclus que també hi són a l'Índex alfabètic del llibre d'ingressos i filiacions i en l'expedient personal de l'intern, la qual cosa permet que consultant els registres es pugui determinar l'existència i si s'escau la localització de l'expedient de cada intern.

Dades

La consignació de les dades d'aquesta i la resta de les sèries són regulades pels reglaments tal com veurem tot seguit.

Els reglaments de 1930, 1948 i 1956 que abasten l'àmbit cronològic triat no fan cap menció de les dades que ha de contenir el registre d'ingressos i filiacions, per trobar-ne la seva regulació hem d'acudir al reglament de 1913 que en l'article 172/2 determina que el registre d'ingressos i filiacions ha de contenir les dades que són enumerades en el quadre.

La documentació

Dins el període 1936-1975, solament disposem dels registres d'ingressos i filiacions corresponents als anys 1936-1937 i 1959-1975.

Manquen doncs els registres del període comprés entre els 1937 (29 de maig) a 1959 (13 d'agost) i entre 1964 (29 d'octubre) a 1969 (16 de juny) corresponents al període de la guerra civil i la llarga postguerra franquista. Aquest buit important es pot compensar amb les dades de les altres sèries, una mínima part a l'Índex alfabètic del registre d'ingressos i filiacions i en la totalitat del període els expedients personals dels interns.

Hem triat tres llibres de registre per la descripció de les dades :

- a) Anys 1936-1937
- b) Anys 1959-1961
- c) Anys 1974-1975

Les dades dels quals es reproduïxen en el quadre següent:

Quadre comparatiu dades "registre d'Ingressos i fillacions" segons els reglaments que els desenvolupen i els registres

DADES	Regla ment 1834	Llei 1849 (art. 15)	Regla ment 1886 (art 31)	RD 1913 (art 172/2)	Registre 1936-37	Registre 1959-61	Registre 1974-75
Dades particulars	Sí	-	-	-	-	-	-
Nom i Cognoms	Si	Sí	Sí	Sí	Sí	Sí	Sí
Naturalesa: lloc i província de naixement	-	Sí	Sí	Sí	Sí	Sí	Sí
Veïnatge i domicili		Sí	Sí	-	Sí	Sí	Sí
Edat	-	Sí	Sí	Sí	Sí	Sí	Sí
Estat civil	-	Sí	Sí	Sí	Sí	Sí	Sí
Professió	-	-	Sí	Sí	Sí	Sí	Sí
Instrucció		-	Sí	Sí	Sí	Sí	Sí
Nom pare i mare		-	-	Sí	Sí	Sí	Sí
Dades fisiotècniques				(art.285)			
Apel·latiu "conocido por"						Sí	Sí
Nom de l'esposa						Sí	Sí
Nombre de fills						Sí	Sí
Religió						Sí	Sí
Número registre o assentament	-	-	Sí	Sí	Sí	Sí	Sí
Número d'ordre per al pres a la presó	-	-	Sí	Sí	-	-	-
Autoritat que ha ordenat l'ingrés	-	Sí	Sí	Sí	Sí	-	Sí
Autoritat a la qual el pres queda a la seva disposició	-				Sí	-	
Tribunal Sentenciador							
Data Sentència				Sí			
				Sí		Número sumari, any i jutjat	
Delicte	-	-	Sí	Sí	Sí	Sí	-
Data ingrés	-	-	Sí	Sí	Sí	Sí	Sí
Data sortida	-	-	Sí	Sí	Sí	Sí	Sí (motiu)
Observacions*	-	-	-	Sí	Es consignen diverses dades		
Aquest camp és variable							

Concepte d'alta (detingut, penat, pres)	-	-	-	-	Sí	Camp variable	Proced. data d'entrada i sortida
Concepte de baixa					Sí	"	
Signatura funcionari	-	-	Nom director	-	Sí	Sí	Sí
Condemna	Sí	-	Sí	Sí	-	-	-
Sentència condemnatòria		Sí	data sentència	Data sentència			
Pena imposada	-	-	Sí	Sí	-	-	-
Data començament condemna	Sí	-	-	-	-	-	-
Data inici compliment condemna	Sí	-	-	-	-	-	-
Número expedient pres (Sí/No)	-	-	-	-	Sí	-	-
Antecedents					Ingressos anteriors, i referència expedients	Camp variable	Camp variable
Ocupació atribuïda al penat durant la seva estada a la presó	Sí	-	-	-	-	-	-
Conducta	Sí	-	-	-	-	-	-
Aplicació en el treball i costums	Sí	-	-	-	-	-	-
Vicissituds del pres durant la seva estada	Sí	-	-	-	-	-	-

Com es pot veure les dades que determina el reglament de 1913, les que figuren en els llibres i les que es consignen en els diferents registres no sempre es corresponen i canvien en el temps.

Solament hi ha coincidència en les dades referents a: nom i cognoms, l'edat, la naturalesa, la residència, la professió, l'estat civil, la instrucció, la filiació, l'autoritat que ha ordenat l'ingrés, la procedència, el delicte, (excepte en el registre anys 1974-75), la data d'ingrés, la data de sortida i els antecedents. Algunes d'elles permeten l'elaboració d'estudis estadístics de la població reclusa dins el marc sociològic d'una època, com per exemple el nombre de delictes "polítics" en els registres de 1936-1937 o la procedència geogràfica dels reclusos.

Índex alfabètic del registre d'Ingressos i filiacions

Es una sèrie auxiliar de l'anterior que serveix per localitzar mitjançant la recerca pel cognom del reclus, el número d'assentament en el registre d'ingressos i filiacions i si s'escau el número de referència de l'expedient personal del reclus.

Referència legislació

La instrucció per al servei de les presons d'Audiència aprovada per reial ordre del 25 d'octubre de 1886, en l'article 31 determina l'existència de l'Índex alfabètic de penats, posteriorment es esmentat en els reglaments de 1913 (art. 172/b), de 1930 (art. 231/6), de 1948 (art. 298/05), i de 1956 (art. 225/4).

Dades

El reglament de 25 d'octubre de 1886 fixa que l'Índex alfabètic ha de dur les dades següents:

- a) Primer cognom, i nom del reclus.
- b) Número de registre general (del primer i posteriors ingressos)

La documentació

Com la sèrie anterior, hi ha buits cronològics, ja que manquen els índexs corresponents als anys 1936 (1 de gener) a 1958 (13 de juny) i 1961 (8 de maig) a 1975 (10 de febrer).

Solament disposem de dos volums de l'Índex alfabètic del registre d'ingressos i filiacions relatiu als anys 1958 (13 de juny) a 1960 (25 de març) i 1960 (30 de març) a 1961 (8 de maig).

Degut al buit cronològic existent solament hem triat un registre, el corresponent als anys 1959-1961.

Hi figuren el número d'assentament del llibre d'ingressos i filiacions, data d'ingrés, primer cognom, segon cognom, nom, data baixa.

Expedients personals dels interns

Constitueixen la història penal i penitenciària dels reclusos, amb el recull de les dades de identificació personal, situació processal i penal, i incidències penitenciàries que el fan idoni per a l'estudi biogràfic d'una persona. A més en la major part dels casos recullen la documentació generada i rebuda per la presó relativa al pres, procedent dels òrgans judicials, governatius, i del centre directiu essent una font complementària davant de les possibles mancances de les altres sèries relacionades, encara que la seva explotació sigui més laboriosa.

De les tres sèries, és la que abasta la totalitat del període per a la seva descripció s'han diferenciat tres èpoques:

- a) Expedients dels anys 1936-1939.
- b) Expedients dels anys 1939-1960.
- c) Expedients a partir de 1960.

Els corresponents a les dues primeres èpoques són localitzables per ordre alfabètic del primer cognom del pres, mentre l'últim l'ordenació es per un número que correspon al d'ordre atribuït a cada reclus pel gabinet d'identificació dactiloscòpica. No obstant això per facilitar-ne la localització, en els inventaris es descriuen els expedients per ordre alfabètic acompanyats per l'esmentat número que és el del seu ordre físic.

Referència legislació

Els reglaments de 1886¹, 1913², 1930³, 1948⁴ i 1956⁵ fixen que tots els establiments penitenciaris han d'obrir per a cada intern un expedient.

Dades

Els reglaments determinen les dades i els documents que ha de contenir l'expedient de l'intern.

L'article 33 del reglament de presons de 1886 determina les dades que han de contenir distribuïdes en tres parts :

La primera, constituïda pel full històric penal, que figura a l'encapçalament de l'expedient, hi ha anotades dades relatives a la identificació del reclus així com la seva situació penal i la condemna si s'escau.

La segona, hi ha el full de "vicissituds" on hi ha l'extracte del contingut dels documents que formen part de l'expedient, signats per funcionari responsable i pel subdirector, amb el vist i plau del director .

La tercera, hi ha la documentació relativa al penat, expedida i rebuda per la presó.

Els reglaments posteriors afegixen més dades , el de 1913 fixa les relatives la data de l'ingrés a la presó, les anotacions del motiu de la reclusió tretes del manament per : detenció, presó, ratificació i altres, que és obligatori per cada ingrés.

El de 1930, determina que s'inclogui la impressió dactilar del pres (art. 115).

Per a cada procés hi ha el mateix expedient d'intern encara que hi hagi un nou ingrés i s'obre un de nou si al mateix pres se li instrueix un altre procés. El nou expedient porta les referències del primer.

Funció

És un instrument on es fa el seguiment de la vida penitenciària del reclus durant la seva estada a la presó des de que ingressa fins que surt.

La documentació

S'han triat quatre expedients per a la descripció de les dades, descrites en el quadre

Reproduït a la pàgina següent .

Primer, expedient any 1938

Segon, expedient anys 1940-1941

Tercer, expedient anys 1970-1971

Quart, expedient personal anys 1974-1975

---

¹ Article 33.

² Article 285

³ Articles 115, 231/7 i 231/9

⁴ Articles 180 i 298/6

⁵ Articles 9, 224/2 i 225/5

Quadre comparatiu dades expedients d'Interns

REGLAMENTS	ANY 1938	ANY 1940	ANYS 1970-1971 ANYS 1974-1975
<p>1886 Número d'ingrés Número de secció assignat al reclus Nom i cognoms Filiació (nom del pare i de la mare) Edat Naturolaesa Veinatge Estat Civil Instrucció Professi6 Data sentència Tribunal sentenciador Secretari o escrivà que ha dut el sumari Pena imposada Delicte Dades sobre la condemna (abonament, liquidació) Full vicissituds Relació documents</p> <p>1913 Dades anteriors + Data ingrés a la presó Motiu de la reclusió (detenció, presó, ratificació i altres)</p> <p>1930 Dades anteriors + Impressió dactilar (art.115)</p>	<p>Número d'assentament Nom i cognoms Naturolaesa Veinatge/ residència Domicili Filiació (nom pare i mare) Edat Professi6 Estat civil Nombre de fills Antecedents Nombre d'ingressos anteriors Dades dactilars Fórmula dactilosc6pica Impressió digital Número i any del sumari Jutjat Delicte Data en què es decreta presó Data llibertat Full vicissituds Segell establiment, signatures oficial, director . Documentació relacionada, relativa a l'ingrés i a la sortida. Cal remarcar que no sempre hi són. + dades (Expedient correccional) Referència llibre d'ingressos (llibre, foli, número i any) Instrucció Caràcter de l'ingrés: reincident, ocasional, habitual</p> <p>Data sentència Tribunal sentenciador Condemna (any, mesos, dies) Testimoni de condemna Liquidació de condemna Reclusió preventiva abonada Començament del temps de reclusió</p> <p>Data finalització de la condemna Resta de dies per a complir la condemna</p>	<p>Número d'assentament Nom i cognoms Naturolaesa Veinatge/residència Domicili Filiació (nom pare i mare) Edat Professi6 Instrucció (si/no) Religió Estat civil Fills (si o no) Si + Nombre de fills Antecedents (penals) Procedència (llibertat, lloc on ha estat detingut, presó) Impressió digital Fórmula dactilosc6pica Número i any del sumari Jutjat Delicte Data d'ingrés a la presó Data de llibertat Liquidació de condemna (Nombre de dies condemna Nombre de dies complerts a partir detenció Nombre de dies que resten per complir)</p> <p>Full de vicissituds Signatura subdirector amb vist i plau director.</p> <p>Documentació relacionada, relatives a l'ingrés, al procés, la condemna, les incidències estada presó, la sortida. Documentació variable i que pot no trobar-se.</p>	<p>carpeta Nom i cognoms, Apel·latiu Referència registre filiacions (nº registre, nº foli, nº volum). Número atribuït pel gabinet d'Identificació dactilosc6pica. (és de l'ordre físic) full de situació any i número sumari, jutjat, delicte data ingrés condemna (totalitat temps a complir) abonament de la preventiva data començament condemna compliment condemna data llibertat</p> <p>full de filiació nom i cognoms del reclus, apel·latiu filiació (nom pare i mare) edat, data de naixement naturolaesa veinatge/ residència, domicili estat civil nom de l'esposa nombre de fills (distinció entre barons i dones) edat dels fills (del primer i de l'últim) religió instrucció dades fisiotècniques : color iris, cabell, celles, pell, alçada, complexió atlètica, dades particulars (cicatris) impressió digital, número de fórmula dactilosc6pica ambient familiar: persones amb qui conviu i domicili anterior detencions i motius, nom de les presons anteriors, causa actual ingrés responsabilitats pendents de compliment altres antecedents penals, penitenciaris i polític social, (amb indicació filiació política) antecedents sanitaris : malalties. Antecedents professionals i laborals actuals i anteriors : denominació empresa i qualificació laboral del reclus. Observacions Data i signatura del subdirector amb el vist i plau del director. Índex vicissituds situació penitenciària preventiva Índex vicissituds situació penal Índex vicissituds en situació penitenciària [correccional]</p> <p>Relació de documents : ídem que els anteriors</p>

De l'examen del quadre, s'observa que hi ha una disparitat en la descripció de les dades fixades pels reglaments i les consignades en els diferents expedients d'interns que hem descrit . Solament pel que fa a la totalitat del període, hi ha una uniformitat en les que relacionem tot seguit.

- a) Dades d'identificació personal: el nom i els cognoms, la naturalesa, el veïnatge, el domicili, la filiació (nom dels pares), l'edat, la professió, l'estat civil, el nombre de fills, la instrucció.

Les dades relatives a l'edat i la professió són més desenvolupades en els expedients dels anys 70 que tenen molta més informació sobretot en el camp personal de l'intern.

- b) Dades processals i penals : el nom del jutjat, el delicte, la data en què es decretà la presó, la data de llibertat.
- c) Dades penitenciàries : la data de l'ingrés, la data de sortida.

Conclusió

Les dades homogènies que hem vist en les sèries presentades permeten els estudis sociològics i biogràfics sobre la població reclusa des de les òptiques següents:

- a) Procedència geogràfica a través de les dades relatives a la naturalesa i residència.
- b) Edat
- c) Professió
- d) Estat civil
- e) Instrucció
- f) Delictes
- g) Període d'estada a la presó, a través de la data d'ingrés i la data de sortida.
- h) Caràcter de l'ingrés. (arrest, detenció, condemna)

Finalment cal esmentar que no s'esgoten aquí les possibilitats de recerca. Hi ha altres camps, com per exemple l'estudi dels procediments administratius desenvolupats per la presó en l'exercici de les seves funcions, procediments que són present en la documentació generada i rebuda relatives que integren l'expedient dels interns així com l'assentament dels registres en aplicació de la normativa fixada en els diferents reglaments.

També la informació continguda en aquestes sèries ha estat utilitzada com a base per a acreditar situacions personals concretes dels administrats mitjançant l'expedició de certificacions, com per exemple en el cas de les indemnitzacions per als que van sofrir condemna de privació de llibertat, contemplades en el decret 288 de la Generalitat de Catalunya de 31 d'agost de 2000.

Bibliografia

Diccionari de l'Administració espanyola d'Alcubilla

Gaseta de Madrid.

Butlletí Oficial de l'Estat.

ELS LLIBRES D'ACTES DE LA PRESÓ MODEL¹ QUE CONSERVA L'ARXIU NACIONAL DE CATALUNYA

Àngels Bernal i Anna Duran

1. Els llibres d'actes de la presó Model

El fons de la Presó Model que es conserva a l'ANC està format per un centenar de sèries documentals produïdes entre 1904-1980. El volum aproximat de documentació és de 500 metres lineals, unes 5.000 unitats d'instal·lació. A través dels documents de les diferents sèries es poden reconstruir les tasques administratives i penitenciàries que el centre realitzava, ja que s'han conservat tant els testimonis sobre els recursos utilitzats (econòmics, de personal, béns mobles i immobles), com els relatius a les activitats específiques de la presó: retenció, custòdia i rehabilitació dels interns, administració del peculí, gestió de l'economat i assistències sanitària, religiosa o social.

Malauradament algunes sèries són incompletes, tot i així el volum documental a partir de 1939 és important; les llacunes no són excessives i, quan hi són, sovint es poden compensar amb documentació complementària del mateix fons.

Sens dubte la sèrie més coneguda, per consultada i estudiada, és la d'*Expedients d'interns*²; n'hi ha prop de 200.000 generats entre 1936 i 1975, dels quals uns 13.000³ corresponen a l'etapa republicana (1936-1939). Però el fons conté altres sèries poc o gens consultades fins ara que aporten molta informació sobre la moral i els valors de l'època, la vida quotidiana a la presó, el sistema penitenciari, la repressió i el control dels ciutadans o l'Administració franquista, entre d'altres temes.

En aquesta comunicació ens referirem als llibres d'actes generats a partir de 1939 pels òrgans col·legiats de la Presó Model; dels anys anteriors no en podem donar notícia, perquè el fons no en conté cap exemplar. Tot i que no podem dir que les actes de la

---

¹ El nom del fons que es conserva a l'ANC és *Centre Penitenciari d'Homes de Barcelona (Presó Model)*, però en aquesta comunicació, per abreviar, el citarem com fons de la *Presó Model*.

² Són nombrosos els estudis sobre la repressió franquista i l'elaboració de biografies que han motivat la consulta d'expedients d'interns, però també l'interès dels familiars i la necessitat de demostrar el temps de reclusió a efectes d'indemnitzacions han fet d'aquesta sèrie la més consultada de l'ANC des del 1988, data en que es va produir el primer ingrés de documentació.

³ Pelai Pagès va estudiar aquests 13.000 expedients per al seu treball *La Presó Model de Barcelona. Història d'un centre penitenciari en temps de guerra (1936-1939)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996, pag. 413.

Model són una font totalment inèdita⁴, certament han estat poc consultades, per això creiem que encara poden aportar noves dades o facilitar-ne la localització d'altres.

En general, les actes de qualsevol entitat solen ser un testimoni recapitulatiu força complet a partir del qual esbrinar la seva organització, competències i funcions, així com les activitats que es duen a terme. L'interès dels llibres d'actes d'un organisme rau en el seu valor de síntesi, i les actes de la Presó Model també aconsegueixen la premissa, fins i tot per a alguns aspectes van més enllà: són la font més exhaustiva que es conserva a l'ANC.

La documentació dels òrgans col·legiats de la Model a la que ens referim són les actes de la Junta de Disciplina -anomenada posteriorment Junta de Règim i Administració- i les de la Comissió Provincial de Llibertat Vigilada. Si bé en ambdues sèries els llibres d'actes comencen l'any 1939, els de la Junta de Disciplina/Règim i Administració arriben fins l'any 1972, mentre els de la Comissió Provincial de Llibertat Vigilada clouen l'any 1966. Cal destacar que cap de les dues sèries presenta llacunes cronològiques.

Val a dir que encara hi ha un tercer òrgan col·legiat dins de la Model que genera llibres d'actes: la Junta Administrativa de l'Economat. Per l'extensió de la present comunicació i per la temàtica d'aquesta sèrie hem preferit parlar-ne en una altra ocasió, juntament amb les altres sèries documentals relacionades amb la gestió de l'Economat.

Com veurem en parlar de les actes de la Junta directiva i de la Comissió Provincial, la informació que contenen fa referència als interns de la Presó Model i als dels seus annexos (Palau de les Missions, Poble Nou i Sant Elies), però també en alguns temes fan referència a les internes de la presó de Dones de Barcelona i als interns de les presons de partit de Manresa, Mataró, Sabadell, Terrassa i Vic. La condició de presó central de la Model n'és el motiu.

2. Les actes de la junta de disciplina / Règim i administració (1939-1972)

2.1 La Junta de Disciplina/Junta de Règim i Administració

L'òrgan productor de la primera sèrie que presentem és la Junta de Disciplina, que a partir de 1948 rep el nom de Junta de Règim i Administració. Es tracta d'un òrgan col·legiat i directiu propi de les presons provincials. Els seus components són el director de la Presó, el subdirector (que n'és el secretari), l'administrador, el capellà, el metge, el mestre, i la superiora de la comunitat de religioses. A la Presó de Barcelona, els primers anys del franquisme, hi ha vocals representants dels annexes Sant Elies, Poble Nou i Palau de les Missions (són els capellans o bé els "jefes" dels annexes).

Les competències que la legislació atorga a la Junta són força àmplies, i se centren en el govern i administració dels establiments penitenciaris, d'una banda, i en l'aplicació del règim penitenciari, de l'altra. En els anys que abasta la present comunicació, la legislació fonamental per al seu funcionament es troba als reglaments de 1930⁵, 1948⁶ i 1956⁷,

---

⁴ És obligat citar aquí el treball dirigit per Josep M. Solé i Sabaté: *Història de la presó Model de Barcelona* (Pagés editors, Barcelona, 2000), per al qual es van consultar, entre altra documentació del fons, les actes de la Presó. Per l'ús que en fa d'aquesta documentació, volem destacar molt especialment l'article de Francisco Marín "Biografía de la presó Model de Barcelona: 1939-1962".

⁵ Reial Decret de 14 de novembre de 1930, aprovant el Reglament dels Serveis de Presons. Gasetta, 21.11.1930.

⁶ Decret de 5 de març de 1948, aprovant el Reglament dels Serveis de Presons. BOE, 15.05.1948-09.06.1948. Rectificació BOE 30.11.1948.

⁷ Decret de 2 de febrer de 1956, aprovant el Reglament dels Serveis de Presons adaptat a la Llei de 15 de juliol de 1954, sobre situació dels funcionaris de l'Administració civil de l'Estat. BOE, 15.03.1956.

amb poques diferències entre ells, i que tots ells són molt detallats. D'acord amb els esmentats reglaments, a la Junta li pertoca, d'una banda, discutir i sancionar les faltes de disciplina dels interns, a partir d'un cert grau de gravetat, així com també aixecar i invalidar les sancions, o bé proposar recompenses; pot també proposar el trasllat dels interns a altres establiments, tal com ho aconsellin les circumstàncies. Un altre bloc de competències gira entorn de l'anomenat "tractament" dels interns: acordar-ne el pas d'un període penitenciari a l'altre, gestionar la redempció de penes pel treball, d'acord amb les directives del Patronat de Nostra Senyora de la Mercè. Això inclou fer les propostes o prendre els acords referents a destinacions, serveis, treball als tallers i altres mitjans de redimir la pena, qualificar la conducta dels presos, i també bona part de la gestió i administració de la llibertat condicional. I en un altre ordre de coses, li correspon la fiscalització i control dels serveis administratius de l'establiment, tasca que inclou, entre d'altres, l'elaboració de pressupostos, el control de la comptabilitat, etc. S'hi afegeix encara l'ajuda moral i tutela als interns, tant pel que fa als propis afers com als de llurs famílies, en una mostra de la mentalitat paternalista de l'època i del sistema.

A la Junta es debaten, doncs, la major part dels afers que afecten la vida de la presó. Ara bé, l'última decisió correspon sovint a instàncies superiors, bàsicament la Direcció General de Presons, en el que fa referència a personal i administració, i el Patronat Central de Nostra Senyora de la Mercè en tot allò relatiu a redempció de penes pel treball i llibertat condicional (com veurem més tard, en aquest últim aspecte hi intervé, també, la Comissió de Llibertat Condicional).

La Junta es reuneix, en sessió ordinària, tres cops al mes: els dies 1, 10 i 20.⁸ A banda d'aquestes reunions ordinàries, n'hi poden haver d'extraordinàries, tantes com el director estimi convenient⁹. L'ordre del dia ha d'haver estat comunicat prèviament als assistents; però aquests ordres del dia no es conserven al fons de la Presó Model. Els acords s'hi prenen per majoria; ara bé, el director, a més de tenir el vot decisiu en cas d'empat, té la potestat de suspendre l'aplicació d'acords si ho creu necessari.

2.2 Els llibres d'actes de la Junta Directiva de la Model

La sèrie dels llibres d'actes de la Junta de Disciplina/Junta de Règim i Administració cobreix, sense interrupcions, el període 1939-1972. En concret, el primer llibre comença el primer d'agost de 1939 i l'últim dels llibres dipositats a l'ANC arriba fins el febrer de 1972. És, doncs, una sèrie llarga i completa, que abasta pràcticament tot el període franquista.

La sèrie completa comprèn vint i set llibres de diferent gruix, que ocupen deu arxivadors estàndard, és a dir, un metre lineal de documentació.

Diguem a més que, com a documentació relacionada, es conserven a l'ANC unes Agendes per a les sessions de Junta corresponents als anys 1958-1961 i 1964-1966, en què, per a cada sessió de Junta, figura una relació d'interns i el concepte pel qual se n'ha de parlar: pas de període, qualificació de conducta, iniciació de tràmits...; a més, és possible que als arxius del Ministeri de Justícia s'hi trobi la sèrie dels extractes de les actes, que era obligatori d'enviar a la Direcció General.

Pel que fa al contingut de la documentació, a partir de la consulta d'un 10% del total d'actes, hem detectat els temes que més s'hi tracten i les dades que ens forneixen.

⁸ El reglament de 1930 estableix, a més, una altra reunió ordinària a l'última desena de cada trimestre.

⁹ A la pràctica, hem pogut constatar que les tres reunions mensuals ordinàries es compleixen a bastament, tot i que a vegades poden ser un dia ençà o enllà del reglamentari. Les extraordinàries són molt freqüents entre els anys 1942 i 1946 (fins a tres o quatre mensuals), i estan en relació amb la concessió de llibertats condicionals en la gran majoria de casos. Després d'aquests anys són més esporàdiques i tenen més a veure amb canvis de director o d'alts càrrecs, inspeccions o subhastes i adjudicacions de serveis i material.

Quant a la metodologia per triar la mostra, ens hem basat en un mostreig aleatori simple, de més de cent actes representatives de tots els anys i de tots els mesos, tot i que la mateixa dinàmica de la recerca ens ha dut a consultar-ne un nombre força superior. Encara que no sigui un resultat d'absoluta precisió, sinó tant sols aproximat i indicatiu, sí que les dades que n'hem extret són, a parer nostre, prou significatives¹⁰.

D'altra banda, les hem intentat contextualitzar pel que fa al marc legal, i també donem indicacions de la documentació complementària dintre del propi fons de la presó.

Remarquem també, que per a certs períodes, les dades contingudes poden fer referència a presons de partit (fins a finals dels anys 40) o a dones (entre 1955 i 1963).

Informació sobre alts càrrecs

Atès que, d'acord amb la legislació, l'assistència a les reunions de la Junta és obligatòria, i que els assistents han de figurar forçosament en l'acta de la reunió, junt amb el càrrec que ocupen, la lectura de les actes permet de resseguir els canvis en aquests càrrecs; també hi consten notes sobre ascensos o distincions que rebien, que figuren en acta de forma molt protocol·lària i ampul·losa. Aquests esments, doncs, poden ser útils tant per a la història de la institució com, fins a cert punt, per a la biografia dels afectats. En aquest sentit, les actes són, en part, el substitut dels expedients personals o de les nòmines, que no es conserven a l'ANC.

Informació sobre funcionaris

Aquest aspecte queda menys reflectit que l'anterior. Hem de pensar que, com en el cas dels alts càrrecs, els nomenaments, trasllats i la major part dels afers relatius als funcionaris són competència de la Direcció General. Tan sols és relativament habitual trobar referències sobre el repartiment de pavellons per a vivendes dels funcionaris. En efecte, els reglaments de 1930 i 1948¹¹ encomanen a les Juntes la concessió, d'acord amb barems ben determinats, dels pavellons que estiguin desocupats. El reglament de 1956, en canvi, deixa la decisió en mans de la Direcció General, i la Junta es limita a estudiar les instàncies i proposar aquell dels sol·licitants que li sembla més adequat. En el nostre mostreig, hem trobat referències a adjudicació de pavellons (o a incidències relacionades) repartides de manera bastant uniforme al llarg de tot el període; a vegades, dues o tres actes fan referència al mateix procediment.

Així doncs, la informació que donen les actes sobre el tema és més completa que no pas la vintena escassa d'informes dirigits a la Direcció General que es conserven al fons, i que van de 1956 a 1964.

Informació sobre la vida quotidiana a la presó

Per a l'estudi de la vida quotidiana a la presó, en canvi, les actes de la Junta de Disciplina són una font molt rica i de bon aprofitar.

Les qüestions de disciplina són un dels temes més tractats a les sessions: es consignen els "partes" dels funcionaris, s'explica el fet, es qualifica i s'imposa la sanció. Ara bé, tot i que els reglaments parlin d'escoltar l'intern afectat, això, si hem de fer cas de les actes, no es compleix. Tant sols des del setembre de 1969, la redacció varia, i s'esmenta la

---

¹⁰ Hem consultat, com a norma, les actes d'un mes sencer cada 13 mesos, amb algunes excepcions afegides. Això ens ha donat una mostra de 100 actes ordinàries i 14 d'extraordinàries, que suposen a l'entorn del 10 % del total.

¹¹ Reglament 1930, arts. 480-483 i Reglament 1948, arts. 670-674.

compareixença de l'intern i les seves al·legacions, i, encara, a partir de juliol de 1971, en el que sembla un intent de salvaguardar millor els drets dels interns, figura de manera sistemàtica i formulària la possibilitat de presentar recurs.

Les actes també fan esment de la revocació de sancions i notes desfavorables, de recompenses i d'altres punts relacionats amb el règim disciplinari.

El fet que en quasi totes les sessions ordinàries s'hi discuteixen aquests afers fa que pràcticament hi quedin consignades totes les incidències, majors o menors, de la vida dels interns: discussions, postures de rebel·lia més o menys ingènues o agosarades, tripijocs per aconseguir diners, però també intents de suïcidi, vagues de fam, intents de fuga...¹² La qualificació i les circumstàncies exactes poden i han de ser vistes amb sentit crític, però el fet mateix de la incidència és força inqüestionable, i permetria -per exemple- un estudi de la conflictivitat a l'interior de la presó al llarg dels anys.

En aquest sentit, l'estudi de les actes ens aporta una informació molt més àmplia cronològicament i més completa pel que fa als detalls que no pas l'altra documentació del fons relacionada específicament amb el tema de la disciplina, que quasi es redueix, per a l'època estudiada, a un full, datat el 1947, amb la relació dels sancionats els mesos immediatament anteriors, i un llibre de sancions dels anys 1960-1971.

En un altre ordre de coses, a partir de 1943 es comencen a consignar les paperetes de racionat, amb la indicació dels ingredients del ranxo que s'ha servit durant els deu dies que van de sessió ordinària a sessió ordinària; són relacions de caire comptable, que inclouen la quantitat total utilitzada d'oli, carn, sal..., el preu unitari i el preu total. Tot plegat es complementa amb la valoració mèdica del ranxo, primer més genèrica i després detallada per dies, bo i diferenciant entre el ranxo de sans i malalts, i indicant el nombre de proteïnes, calories, greixos.... Les dades referides al ranxo i a la valoració mèdica figuren a partir de 1946 en forma de quadre. Tanmateix, i pel que fa a les paperetes i als projectes de racionat, a partir de maig de 1958 les actes es limiten a consignar-ne l'aprovació per unanimitat. La valoració mèdica detallada la continuem trobant fins el 20 de maig de 1968, data a partir de la qual trobem tant sols l'expressió de la mitjana consumida per sans i malalts. Les dades que ens proporcionen les actes es poden creuar, dintre del fons mateix que estudiem, amb els llibres d'actes d'extracció de racionament, amb els llibres de magatzem de cuina, i amb nombrosa altra informació de l'Economat.

Des del mateix any 1946, d'acord amb la legislació¹³, comencen a figurar els horaris que seran vigents a la Model. La Junta ha de debatre la qüestió en la primera reunió de cada mes, i consignar l'acord en acta. Cap a finals dels anys 50, l'horari no figura cada mes, sinó més esporàdicament; puntualment se'n consigna l'aprovació, però pel que fa als detalls, remetent simplement a l'última pàgina on es troba l'acord corresponent, o bé s'adjunten en annex¹⁴, probablement el caràcter repetitiu de la informació aconsellen aquesta modificació.

Altres informacions referents a la vida quotidiana que queden consignades, si bé de forma més esporàdica, ens parlen del funcionament de l'escola, de comanda i gestió de material -en especial de material mèdic i d'higiene- i, més de tant en tant, d'aspectes de la gestió dels tallers. També es discuteix a la Junta, i es consigna en acta, la preparació i celebració de festes assenyalades: la festa de la Mercè en especial, que és objecte d'un programa i un comentari anual força retòrics. Un altre aspecte és el de la participació

¹² Així de passada, hem pogut veure informació sobre una vaga de fam duta a terme pels reclusos estrangers cap al 1942, o d'una altra, a la sisena galeria, l'agost de 1969.

¹³ El reglament de 1930 estableix d'una manera genèrica la competència de la Junta de Disciplina en matèria de regulació dels horaris (art. 19). Tanmateix, en el mostreig efectuat, tan sols n'hem trobat un esment entre 1939 i el juliol de 1946.

¹⁴ I per tant no consten al llibre.

dels reclusos en concursos, generalment organitzats per la Direcció General, i la corresponent relació de premis atorgats¹⁵.

Informació sobre procés i tractament penal dels Interns

Aquest és un altre apartat molt ric i consistent. La legislació estableix un sistema de "tractament" penitenciari progressiu¹⁶ pel qual la vida de l'intern es desenvolupa en quatre períodes o graus penitenciaris¹⁷. A les sessions de Junta es tracta el pas dels interns d'un període a l'altre. Aquesta informació, present pràcticament a totes les actes, inclou el nom dels interns afectats, tret de les actes que van de mitjan 1943 a mitjan 1946, en què només hi figura la quantitat total de presos per a cada tràmit. El canvi de grau era previst amb força detall per la legislació¹⁸, de manera que pràcticament la Junta només havia de confirmar que els interessats reunien efectivament les condicions requerides (temps de reclusió, grau de formació religiosa i d'instrucció...), però de tant en tant podia sorgir alguna incidència que es recollia en acta.

A partir de 1948¹⁹, també trobem les qualificacions de conducta semestral que van lligades amb la possibilitat o no d'ascendir de període. Abans i després d'aquesta data, trobem altres acords i informes sobre conducta dels interns, bé arran de peticions dels jutjats sentenciadors, de la Direcció General o d'altres autoritats, bé en relació amb la redempció de penes per treball o amb indults.

En relació amb el tractament penal dels interns, es gestionen a la Junta els aspectes lligats a l'anomenada "redempció de penes pel treball"²⁰. Això suposa examinar i qualificar la conducta dels interns, informar sobre les instàncies dels reclusos que sol·liciten formar part de l'agrupació artística o del cor, o treballar en alguna de les "destinacions" i serveis de la presó, prendre els acords corresponents, etc. aspectes tots ells presents en les actes. Els primers anys és un aspecte que es tracta de tant en tant; a partir del 1948 és present pràcticament a cada acta, bé sigui en relació amb la sol·licitud, designació provisional o definitiva de les destinacions, bé pel que fa a les qualificacions de conducta, o amb altres afers relacionats. Les atribucions de destinació es presenten sovint en forma de llistat amb el nom dels interns i la destinació. En aquest aspecte cal dir que, a partir d'aquestes destinacions, es pot tenir notícia de l'existència de tallers dels quals no es conserva al fons altra documentació. També pot ser que l'intern vagi a redimir a altres establiments, a sol·licitud pròpia o no. Segons l'època, especialment a la dècada dels 50, les actes inclouen també llargues relacions de tots els penats que redimeixen. Fora de les ressenyes a les actes, el fons no conserva quasi res sobre els interns treballadors.²¹

Les actes informen així mateix, quan s'escau, del trasllat d'interns a destacaments penals. Es tracta d'elevat a la Inspecció Central de Destacaments Penals informes sobre

---

¹⁵ En la cata que hem fet, la primera crònica, que inclou els premis i el seu historial i perfil personal, l'hem trobada a l'acta del 1er d'octubre de 1952.

¹⁶ Art. 171 del Codi Penal

¹⁷ Reglament de 1930, art. 42.

¹⁸ Reglament de 1930, art. 44 i 94.

¹⁹ Reglament de 1948, art. 149.2 i 15, que també recull el Reglament de 1956, art. 198.

²⁰ El tema del treball a la presó figura, al reglament de 1930, que el considera obligatori per a tots els penats, als articles 172-194. Els reglaments de 1948 i 1956 el tracten als articles 84-108 i 65-73 respectivament; el treball passa a ser opcional i la Junta queda reduïda al paper d'intermediària entre l'intern que s'hi vulgui acollir (que ha de reunir unes determinades condicions) i el Patronat de Ntra. Sra. de la Mercè.

²¹ Amb prou feines hi ha unes nòmines del taller de cistelleria de l'any 1953 i uns informes de moviment de personal del taller de confecció del 1943; més consistents són les nòmines dels interns que treballaven a Manresa i Vic i les relacions i correspondència sobre treballadors de Vic. La resta de documentació sobre tallers de la presó Model té caire exclusivament comptable.

interns que puguin ser-hi destinats, o bé de fer-ne la proposta; en alguns casos es trameta la sol·licitud del mateix intern afectat per treballar-hi²². En general només hi consta el nom dels afectats, però no el lloc de destí, ja que no és competència de la Junta. A les actes de l'últim període, des de mitjans anys seixanta, consta si l'intern accepta o no traslladar-se a un destacament penal. Cal tenir en compte que el treball en un destacament dóna sempre el dret a l'abonament de redempció de penes²³.

Pel que fa a notícies sobre indults i perdons extraordinaris, i sobre persones a qui s'apliquen, les notes són molt escasses als primers anys, gairebé constants a partir del 1947 i no n'hem detectat amb posterioritat a 1957. Ara bé, el fons disposa de documentació complementària: uns resums d'estadístiques d'indults que van de 1961 a 1969.

Informació sobre la llibertat condicional

Com després veurem amb més detall, la llibertat condicional, últim pas del tractament penal, té una tramitació prou complicada, en què intervenen diverses instàncies: la Junta de Disciplina, la Comissió Provincial de Llibertat Condicional, el Patronat de Nostra Senyora de la Mercè, la Direcció General de Presons i el Consell de Ministres. A la Junta li correspon iniciar els expedients de llibertat condicional, per a trametre'n després la proposta a la Comissió Provincial de Llibertat Condicional. Els expedients faran el seu curs fins a arribar al Consell de Ministres, que finalment resoldrà. La resolució és comunicada a la Presó mitjançant telegrama. Aleshores intervé de nou la Junta de Disciplina que, reunida en sessió extraordinària d'acord amb la legislació, és l'òrgan encarregat de fer efectiva la resolució. Però no s'acaba aquí la tasca de la Junta en relació amb la llibertat condicional, ja que, fins el 1948, es considera que els "lliberts" continuen depenent de la presó, i és a la Junta a qui han d'adreçar qualsevol sol·licitud si volen desplaçar-se, canviar de feina, etc. Aquestes sol·licituds són debatudes, doncs, en les sessions ordinàries, i els acords són fixats a les actes de forma detallada fins el 1942; posteriorment, les actes es limiten a constatar de forma genèrica que s'han estudiat i resolt les instàncies de "lliberts", i més endavant aquest aspecte desapareix del tot de les actes.

Tot plegat significa que les Actes de la Junta són una font prou important per a l'estudi de les vicissituds de la llibertat condicional, des del mateix moment de la incoació de l'expedient, passant per la resolució i amb la possibilitat de seguir també, per als anys més durs, tota la llibertat condicionada posterior, amb les diverses casuístiques que genera. Com és lògic, tots aquests tràmits ocupen un bon espai a les actes sobretot entre els anys 1941 al 1946-1947, amb una incidència extraordinària cap als anys 1942-1944. Tal com marca el reglament, fins a 1947 la concessió de la llibertat condicional dóna peu a una sessió extraordinària (però hem detectat dues excepcions). El reglament de 1948 suprimeix la necessitat de reunir la Junta en sessió extraordinària per acomplir l'ordre de llibertat, i a partir de llavors és a les sessions ordinàries on el director informa de les llibertats concedides. Cal advertir que per norma general a les actes hi figuren les relacions nominals dels interns als quals s'incoa expedient, es fa la proposta de llibertat o s'allibera. Ara bé, com en el cas del pas d'un període penitenciari a l'altre, entre el 1943 i el 1945 les actes es limiten a donar el nombre d'expedients de les llibertats acomplertes, mentre que pels expedients de proposta consta la relació nominal per a les propostes referents a interns malalts, i només el nombre total en els altres casos. No hem sabut veure cap esment de sortida en llibertat condicional més ençà de 1963. En canvi, és interessant advertir que a partir del 20 d'octubre del 1965 la iniciació i elevació de

²² A les actes examinades, n'hem detectat entre 1948 i 1968. Es tracta de mencions que, segons el període o les actes, es poden trobar entre les propostes per redimir, els acords de pas de període, l'epígraf de "Conocimientos y propuestas", o d'altres apartats.

²³ Reglament 1948, art. 85 i Reglament 1956, art. 66 i 68.

propostes és motivada²⁴, i fins i tot es reproduïxen les manifestacions a favor i en contra dels diversos vocals.

Formació sobre la gestió econòmica del centre

Els diferents reglaments aprovats donen a la Junta atribucions d'intervenció econòmica, i els de 1948 i 1956 esmenten explícitament, als articles específics dedicats a les seves funcions, la intervenció, fiscalització i aprovació dels serveis administratius, la formulació i resolució de pressupostos, comptes, estats i comptabilitat general de l'establiment etc., i fins i tot la comptabilitat particular de peculí i estalvi dels interns²⁵. Això ens podria fer pensar en unes actes farcides de dades econòmiques, però no és el cas. Sí que, segons a quin període, ens trobem el detall de les despeses de racionament, com ja hem vist. També, des de finals dels anys 50, consta que es fiscalitzen els comptes d'alimentació (i només d'alimentació), però sempre segons una fórmula genèrica: es presenta a la Junta el compte d'alimentació, sense especificar-ne el contingut, i s'aprova per unanimitat elevar-lo al Centre Directiu per a la seva aprovació.

De tant en tant consta la remissió de pressupostos al centre directiu; sovint referent a obres. No són ni de bon tros tan sistemàtics ni complets com les comandes de material mèdic i sanitari. Fora d'això, i del que ja hem comentat respecte convocatòria i adjudicació de subhastes, i alguns apunts referents als tallers, com ara fixació de preus o acceptació de comandes de confecció, no hi hem detectat gran cosa més. A diferència d'altres aspectes, l'historiador que s'interessi per les dades de caire econòmic traurà més profit de consultant la nombrosa documentació comptable: llibres de comptabilitat, comptes dec caixa, documentació de l'Economat...

Altres aspectes

De forma molt menys sistemàtica, en resseguir les actes podem trobar notícia de fets esporàdics com ara trasllats d'interns a centres especials o trasllats per a atencions sanitàries (amb una certa incidència, això últim), inspeccions, donatius, incidents referits a personal del servei de presons, notes protocol·làries de felicitacions, alguna nota sobre la biblioteca, etc.

Taula-resum de la incidència dels temes tractats per la Junta

Adjuntem a continuació una taula que resumeix el que hem dit fins ara i permet comparar la presència a les actes dels temes que ens han semblat més suggestius. Ens referim sempre al mostreig efectuat, les dades del qual s'expressen a la primera secció de la taula. A la segona, indiquem les actes en què figura cadascun dels conceptes apuntats.²⁶

---

²⁴ En dos casos, però, no consta el debat o motivació pel que fa a la proposta d'incoació. D'altra banda a les primeres actes segons la nova modalitat consta que la Junta ha dut a terme la reconsideració d'expedients que ja s'havien examinat, i que són sotmesos a nou examen i debat, debat que també consta en acta. Sembla que l'origen d'aquest canvi, que implica un salt qualitatiu en la informació, rau en una ordre circular del Patronat de Ntra. Sra. de la Mercè, de 6 d'octubre de 1965.

²⁵ Reglament de 1948, art. 149 i Reglament de 1956, art. 198.

²⁶ Hem dividit tota l'etapa 1939-1972 en quatre períodes a fi de permetre resseguir l'evolució de la temàtica i contingut de les actes en contextos legals i sociopolítics diversos. Donem en cada cas el nombre absolut i el percentatge sobre el total de sessions ordinàries i extraordinàries dels anys considerats

Concepte	1939-1947		1948-1955		1956-1965		1966-1972		Total 1939-1972	
	Total període	% període	Total període	% període	Total període	% període	Total període	% període	Total període	% període
<i>Nombre total d'actes del mostreig</i>	38	100	28	100	27	100	21	100	114	100
Actes ordinàries	27	71	27	96'4	25	92'6	21	100	100	100
Actes extraordinàries	11	29	1	3'6	2	7'4	0	0	14	12'3
Càrrecs assistents	38	100	28	100	27	100	21	100	114	100
Adjudicació de pavellons a funcionaris	3	7'9	1	3'6	6	22'2	5	23'8	15	13'2
Sancions a interns	25	65'8	27	96'4	25	92'6	21	100	98	86
Racionat (paperetes i propostes: valoració econòmica)	15	39'5	27	96'4	4	14'8	0	0	46	40'4
Valoració mèdica del racionat (en qualsevol forma)	12	31'6	27	96'4	25	92'6	21	100	85	74'6
Valoració mèdica detallada de calories, hidrats de c., greixos i proteïnes	5	13'2	27	96'4	25	92'6	9	42'9	66	57'9
Horaris	2	5'3	10	35'8	1	3'7	0	0	13	11'4
Escola	3	7,9	4	14'3	1	3'7	2	9'5	10	8'8
Comandes i/o gestió material	3	7,9	3	10'7	5	18'5	5	23'8	16	14
Festes	0	0	5	17'9	4	14'8	1	4'8	10	8'8
Pas període	10	26'3	18	64'3	23	85'2	16	76'2	67	58'8
Redempció de penes per el treball	6	15.8	21	75	21	77'8	21	100	69	60'5
Destacaments penals	0	0	8	28'6	6	22'2	1	4'8	15	13'2
Indults	3	7'9	19	67'8	4	14'8	0	0	26	22'8
Expedients de proposta de llibertat condicional (incoació i elevació a la Comissió)	13	34'2	26	92'85	25	92,6	20	95,2	84	73'7
Posades en llibertat provisional	16	42	10	35'8	9	33'3	0	0	35	30'7
Instàncies i incidències de lliberts condicionals (detallat)	5	13'2	0		0	0	0	0	5	4,4 (1)

Nota 1: Entre el 1941 i el 1943 el percentatge fóra proper al 90 o 100% de les actes ordinàries

3. Les actes de la comissió provincial de llibertat vigilada de Barcelona (1939-1966)

3.1 La Comissió Provincial de Llibertat Vigilada

Les comissions provincials de llibertat vigilada van ser organismes creats pel sistema penitenciari espanyol a primers de segle XX, dels quals el franquisme se'n va servir fins a finals dels anys seixanta.

La primera disposició que fa referència a la creació de comissions provincials de llibertat vigilada és la Llei de 1914²⁷, per la qual es regula la llibertat condicional. Mesos més tard

²⁷ Llei, de 23 de juliol de 1914, de llibertat condicional. Gasetta, 30.07.1914.

es publica el *Reglament per a l'aplicació de la Llei de Llibertat condicional*²⁸ que fixa la composició, les funcions, el règim de sessions i el procediment administratiu relacionat amb les comissions. Amb poques variables, i deixant a banda el parèntesi que en aquest i en molts altres aspectes va representar la Segona República, el text legislatiu de 1914 es recull als reglaments de presons de 1930, 1948 i 1956.

La funció que aquesta legislació atribuïa a les comissions provincials era estudiar totes²⁹ les propostes de llibertat condicional presentades per les juntes directives de les presons, les quals proposaven els presos, polítics o comuns, que per bona conducta o per treballs realitzats podien reduir el temps de reclusió a la presó. La tasca de les comissions provincials era comprovar que les propostes de concessió de llibertat vigilada s'ajustessin a les disposicions legals del moment i fer-ne informe preceptiu, favorable o desfavorable, que en forma d'acord es recollia en acta i s'elevava a la instància superior corresponent, que depenia del Ministeri de Justícia (la Direcció General, si tenim en compte els reglaments publicats, el Patronat Central de Nostra Senyora de la Mercè, segons la documentació consultada).

Les comissions estaven integrades per magistrats, per alts funcionaris de presons i, quan era el cas, per militars. Hauríem de dir que "formalment" també hi estava representada la societat civil a través dels representants de les Juntes Locals del Patronat Central de Nostra Senyora de la Mercè per a la redempció de penes pel treball.

Formaven la comissió el president de l'Audiència Territorial (que n'era el president), el president de l'Audiència Provincial (que quan no hi havia Audiència Territorial, li pertocava ser el president), el director de la Presó Provincial (que n'era el secretari), el fiscal de l'Audiència Territorial i el president i un o dos membres de la Junta Local del Patronat de la Mercè. Si hi havia presó central, també en formava part el seu director (tot i que sovint era alhora director de la presó provincial). I quan no existia Audiència Territorial, en formava part a més del president d'aquesta, el magistrat més antic. Puntualment, quan es feien propostes a favor de condemnats per les jurisdiccions militars, hi assistien com a vocals un auditor del cos jurídic militar corresponent (Exèrcit de Terra, Marina o Aire).

Segons el reglament de 1930, les comissions provincials havien d'estudiar i elevar les propostes de llibertat condicional trimestralment -durant la primera quinzena del primer mes de cada trimestre natural-, però el volum d'expedients a tractar fa que el Reglament de 1948 estableixi que les reunions seran quinzenals, sempre i quan hi hagi expedients per tractar.

Referent al sistema de votació d'acords, tant el reglament de 1930, com els de 1948 i 1956 no en fan cap esment, a diferència de l'antic reglament de 1914 que establia l'aprovació d'acords per votació amb majoria simple (la meitat més un) i en cas d'empat decidia el vot del president.

Diverses lleis, ordres i decrets regulaven els supòsits en què, per bona conducta i per treballs realitzats, es podia escurçar el temps de presó i obtenir la llibertat vigilada. És entre 1939 i 1944 quan es publiquen la majoria de disposicions per les que es poden acollir al "benefici de la condicional" els reclusos majors de seixanta anys o els sotmesos a penes superiors a 6, 12, 14 o 20 anys.

La tramitació a seguir per concedir la llibertat vigilada, segons els reglaments, era la següent:

---

²⁸ Reial Decret de 28 d'octubre de 1914, pel qual s'aprova el Reglament per a l'aplicació de la Llei de Llibertat condicional. Gasetta, 31.10.1914.

²⁹ Fins l'Ordre de 5 de juliol de 1939, les comissions provincials estudiaven les propostes per a penes superiors a dos anys de presó o reclusió, essent la Junta de Disciplina la que estudiava i elevava a la Direcció General les propostes per a penes inferiors a dos anys. Però a partir de l'Ordre del 5 de juliol s'harmonitza el procediment i tot tipus de proposta, independentment del supòsit al qual s'acull, s'ha de tramitar a través de les comissions provincials. BOE, 3.8.1939.

1. La Junta de Disciplina/Règim i Administració de la presó elaborava una proposta dels interns que, segons la legislació del moment, podien obtenir la condicional. De cadascun d'aquests interns la Junta en feia un expedient de proposta de llibertat condicional i, si ho considerava oportú, sol·licitava informes a la Junta Local del Patronat de Ntra.Sra. de la Mercè o a la Junta Local de Llibertat Vigilada, organismes que controlaven els presos en llibertat. La Junta directiva de la presó recollia en acta, com un acord, la proposta elaborada i l'elevava a la Comissió Provincial de Llibertat Vigilada, a qui també trametia els expedients individuals.
2. La Comissió Provincial de Llibertat Vigilada estudiava els expedients, informava favorablement o desfavorablement, i elevava la nova proposta (que ratificava o rectificava la de la Junta de la presó) a la Direcció General de Presons. Així mateix, també s'enviaven a Madrid els expedients individuals de proposta de llibertat condicional.
3. La Direcció General de Presons estudiava la proposta i els expedients i, si hi estava conforme, els elevava al Patronat Central de Nostra Senyora de la Mercè.
4. El Patronat Central de Nostra Senyora de la Mercè, al seu torn, si hi estava d'acord elevava les propostes de llibertat condicional, a través del ministre de Justícia, al Consell de Ministres.
5. El Consell de Ministres resolvia definitivament per mitjà d'ordre ministerial.
6. El ministre de Justícia comunicava, per telegrama, l'ordre de llibertat condicional al director del centre penitenciari.
7. L'ordre rebuda pel director de la presó es feia efectiva i es recollia a les actes de la Junta de Disciplina/Règim i Administració.

La Comissió Provincial de Llibertat Vigilada de Barcelona es va constituir el 24 de novembre de 1939 i la seva existència es perllongarà durant 27 anys i escaig. A finals de 1967, amb l'objectiu de reduir despesa pública el Règim reorganitza l'Administració Civil de l'Estat³⁰. Sembla que aquesta reorganització va afectar les comissions provincials de llibertat vigilada, ja que integrant les seves funcions al Patronat de Ntra.Sra. de la Mercè s'aconseguirà reduir tràmits administratius i els corresponents costos (com ara dietes), fent innecessària la seva continuïtat.

Atès que la Comissió de Barcelona depenia orgànicament de la Direcció General de Presons i el director de la Model n'era el secretari, els seus documents formen part del fons de la Model.

3.2 Els llibres d'actes de la Comissió de Barcelona

El fons de la Presó Model conté set llibres que recullen les actes de la Comissió Provincial de Llibertat Vigilada generades durant els primers 26 anys del franquisme, del 24 novembre de 1939 (data de la sessió constituent) al 17 de novembre de 1966.

Com abans hem esmentat, la reorganització de l'Administració Civil de l'Estat de finals de 1967 hauria suprimit la comissió. En aquest supòsit, caldria pensar que les darreres actes generades serien les de 1967, de tal manera que només trobaríem a faltar el darrer llibre d'actes iniciat a finals de 1966. Malgrat tot, la sèrie abasta gaire bé tot el temps durant el qual el franquisme va utilitzar aquest òrgan administratiu.

Els set llibres d'actes, de diferent gruix, ocupen poc més d'un arxivador: 12 centímetres lineals de documentació. En 26 anys, s'hi enregistren un total de 584 sessions. La quantitat de reunions anuals oscil·la molt, entre les 11 de l'any 1958 (el mínim) i les 38 de

---

³⁰ Decret 2764/1967, de 27 de novembre, sobre reorganització de l'Administració Civil de l'Estat per a reduir la despesa pública. BOE 28.11.1967.

l'any 1943 (el màxim), però no sempre es correspon la freqüència de les reunions amb nombroses propostes a fer. En canvi, el volum de pàgines escrites és proporcional als expedients pendents de tramitar. Per posar un exemple, en els 9 mesos que van de maig de 1941 a gener de 1942 s'omplen 200 pàgines, la mateixa quantitat que en els 10 anys de gener de 1952 a gener de 1962.

Referent a les dades que conté la documentació, hem de dir que aquesta és una font fàcil de consultar, ja que la Comissió tracta d'un únic tema -les persones proposades per a la llibertat condicional- i la informació està sistematitzada a les actes sempre de la mateixa manera. Això ens ha permès fer una lectura en diagonal dels set llibres d'actes i, després ens hem aturat en la lectura detinguda d'un 10%. Tot seguit exposem la informació que n'hem extret.

Informació sobre els membres de la Comissió

Hi consten els membres que assisteixen a cada sessió, amb expressió de nom i cognoms, del càrrec oficial en funció del qual en són membres i del lloc que ocupen dins la comissió (president, secretari o vocals). A partir de l'acta de 17 de desembre de 1946, canvia la forma de consignar els assistents, convertint el redactat en un quadre al marge superior esquerra del primer full de l'acta; però en aquest requadre només hi trobem el nom i els cognoms de cada membre i la seva funció dins la comissió, deixant de figurar el càrrec oficial que ostentaven.

Només s'indica els assistents a la sessió, els absents s'han de deduir. Tanmateix, atès que l'assistència era obligatòria i implicava dietes, i atès que no sempre hi ha la mateixa quantitat de signatures i de membres assistents a la reunió, dubtem si no estem davant d'una fórmula d'enumeració d'assistents que es repeteix a cada acta.

En qualsevol cas, podem reconstruir fàcilment la composició de la Comissió amb noms i cognoms, funció i institucions que representen els seus integrants.

Informació sobre el protocol i la mecànica de les sessions

Les actes recullen les dades d'obertura de la sessió (data, a vegades hora i/o lloc, i assistents), així com l'aprovació de l'acta de la sessió anterior, la quantitat d'expedients a tractar, la relació nominal de presos que la Junta de Disciplina/Règim i Administració proposa per obtenir la llibertat condicional, la indicació de si la Comissió n'informa favorablement o desfavorablement, i l'acord d'elevat la proposta a la instància superior, el Patronat Central de Ntra.Sra. de la Mercè (la Direcció General, si hem de fer cas dels Reglaments; en qualsevol cas, ambdues instàncies estan a Madrid i depenen del Ministeri de Justícia). L'acta finalitza amb una típica fórmula de clausura: "*Y no habiendo más asuntos a tratar se levanta la sesión*".

Fins a primers de 1942, sempre s'expressa l'hora d'inici de les sessions³¹, sovint comencen a les 16.30 h., però que en cap cas s'indica a quin hora es tanca³². Contràriament sempre hi figura el nombre d'expedients a tractar, la xifra oscil·la entre dos i poc més de 350. Com anècdota podem dir que la sessió record és la del 23 de maig de 1941, en la que es tracten 369 expedients, des de dos quarts de cinc de la tarda!.

És de destacar que en 26 anys la forma i l'estil del redactat pràcticament no canvien: les mateixes clàusules d'obertura³³ i tancament, el mateix redactat escuet sobre els temes tractats.

---

³¹ L'acta de la CPVL del 27.03.1942 és la darrera on figura l'hora d'inici de les sessions.

³² L'única excepció és l'acta de la sessió constitutiva, celebrada el 24.11.1939, on no es debat res.

³³ Només la d'obertura una mica pomposa al començament és simplificada amb els anys.

No es recullen en acta els motius de la Comissió per informar a favor o en contra d'una proposta de llibertat. El que establia la legislació era que malgrat acomplir les condicions legals establertes, excepcionalment es podien qualificar de desfavorables les propostes d'interns que no "*hubiesen observado buena conducta o concurrieran en el expediente informes desfavorables de las autoridades locales*"³⁴. Les autoritats locals a les que es refereix el text eren membres de FET i de las JONS, de la Guàrdia Civil o l'alcalde del poble de la darrera residència de l'afectat. No sabem on es conserven aquests informes; segons la legislació haurien de formar part de l'expedient de proposta de llibertat condicional.

Tampoc sabem si els expedients donaven lloc a debat, ni si els acords es preuien per votació. Segons l'acta, s'acorda i prou. Com hem vist en parlar de la tramitació, la Comissió rebia uns expedients nominals de proposta de llibertat condicional que, juntament amb els acords presos, elevava al Patronat Central de Ntra.Sra. de la Mercè (o a la Direcció General). Així doncs, caldria consultar la documentació enviada a Madrid per comprovar si motius, informes desfavorables, debats i votacions hi queden recollits.

Són escasses i poc significatives les referències o incidències sobre altres qüestions. Hi trobem la referència a un telegrama de Madrid ordenant que es reuneixin dos cops per setmana³⁵; es retornen expedients a dos directors de presons per defectes de forma³⁶; es rectifica un informe desfavorable³⁷; hi ha un parell d'actes anul·lades i repetides³⁸; i... això gairebé és tot.

Malgrat aquesta simplicitat, les actes permeten fer una estadística del nombre d'expedients tramitats a cada sessió que, junt amb les dades sobre les persones proposades que hi figuren, poden ser un indicador de com s'administrava la concessió de la llibertat condicional en aquest estadi de la tramitació. Recordem que aquest era el torn dels magistrats de l'audiència, dels alts funcionaris de presons, dels auditors militars i de les entitats del Règim que a nivell local "assistirien" posteriorment als "lliberts".

Informació sobre les persones proposades per obtenir la llibertat vigilada

L'interès principal de la font està en el nucli de l'acta: la relació nominal d'interns proposats per obtenir la llibertat condicional. Aquí s'indica l'establiment penitenciari on es troben, el precepte legal pel qual es proposa la condicional i la qualificació de favorable o desfavorable per part de la Comissió.

Les persones proposades s'agrupen per diversos conceptes. Hi ha agrupacions que es refereixen als requisits per obtenir la reducció de pena: reclusos sexagenaris, reclusos condemnats a penes inferiors a sis anys, o superiors a sis, nou, dotze, catorze, vint, etc. Els presos comuns es relacionen diferenciats dels polítics. També es diferencien els interns de la Model, dels de la presó militar del Castell de Montjuïc i de les internes de la presó de Dones; en algunes actes, figuren separats els interns de presons de partit (Manresa, Sabadell, Vic). Finalment, un altre concepte per agrupar les propostes és l'acord pres per la Comissió d'informar favorablement o desfavorablement.

Així doncs, veiem que les actes permeten fer estadístiques sobre: presos majors d'edat, homes i dones, delictes polítics o comuns, temps de condemna, centre penitenciari on es troba el reclus, i informe favorable o desfavorable per part de la Comissió.

³⁴ Ordre de 10 de juny de 1940. BOE, 11.06.1940, pàg. 4008.

³⁵ Acta de la CPLV de 13.07.1940.

³⁶ Acta de la CPLV de 24.10.1940.

³⁷ Acta de la CPLV de 22.02.1957.

³⁸ Actes de la CPLV de 17.07.1943 i de 29.07.1946.

Si volguéssim resseguir casos personals sobre l'obtenció de la condicional, tenint en compte la tramitació que abans hem esmentat, caldria consultar també: els llibres d'actes de la Junta de Disciplina/Règim i Administració (com hem vist en un altre apartat d'aquesta mateixa comunicació, informen sobre la proposta inicial i la resolució final), l'expedient personal de proposta de llibertat condicional enviat a Madrid (on probablement es conservin els informes emesos per diverses instàncies del Règim), així com l'expedient personal d'intern (on hi trobarem alguns documents relacionats amb la condicional i, al full de vicissituds, breus anotacions sobre la tramitació seguida).

Encara hi hauríem d'afegir que, tant la documentació generada per les juntes locals del Patronat de Nostra Senyora de la Mercè, com les juntes locals i provincials del Servei de Llibertat Vigilada (i en alguns casos, els Jutjats de 1^a. Instància) poden contenir informació sobre les persones proposades per al "benefici de la condicional".

Però, si no estem davant d'una font única i reconeixem que és parcial, ens podem preguntar: quin és l'interès dels llibres d'actes de la Comissió? quin és el valor d'aquesta documentació monotemàtica i sistematitzada, testimoni d'un segon tràmit inicial i no resolutori? Pensem que justament el seu monotematisme i la seva sistematització fan que les actes siguin una font interessant per l'obtenció ràpida de referències precises que facilitaran la localització d'altra informació. Les actes poden ser el punt de partida o l'enllaç entre fonts.

En aquest sentit són una primera eina de consulta -senzilla, bàsica i elemental- a partir de la qual extreure'n referències nominals, cronològiques i conceptuals que ajudin a localitzar altres documents i, tot plegat, ha de permetre estudiar l'aplicació que el Règim va fer del "benefici de la llibertat condicional", en concret estudiar per a la presó d'homes i de dones de Barcelona com es va administrar la concessió de la condicional durant la major part del franquisme.

4. Recapitulació

Les dues sèries documentals exposades es confirmen com una font molt útil per a estudis del món penitenciari, tant a nivell general com per a aspectes concrets i específics.

L'una i l'altra s'han de creuar i completar amb l'estudi d'altra documentació relacionada que es troba al propi fons de la Presó Model. En el cas de la Junta directiva, tanmateix, ens trobem sovint que la informació que aporten les actes és més extensa o completa que no pas la que ofereixen altres documents que es conserven al mateix fons.

A més a més, altres fons de l'ANC poden aportar informació complementària sobre alguns temes: en especial ens referim al fons de la Delegació Provincial del Patronat de la Mercè i al fons de la Presó de Dones de Barcelona. I, finalment, per a un estudi més complet, caldrà recórrer també als fons conservats a Madrid, en especial a la documentació que va generar la Direcció General de Presons de l'època i el Patronat Central de la Mercè.

Una consideració a tenir en compte és l'accés a aquests tipus de fons. Segons la legislació vigent, la documentació de més de 50 anys és de lliure accés, mentre que per consultar documentació més recent caldrà sol·licitar l'autorització corresponent, atès el caràcter confidencial d'algunes de les dades que hi figuren (dades sanitàries, penals...).

A banda d'aquestes reflexions generals, ens agradaria fixar-nos en un aspecte més concret que ens ha suggerit la consulta d'ambdues sèries: el recurs a les actes es manifesta com l'eix a partir del qual es pot aprofundir en l'estudi de la llibertat condicional -o potser hauríem de dir, de la "repressió condicionada"?- durant la dictadura.

En aquest sentit, l'historiador Francisco Marín a l'esmentada *Història de la presó Model de Barcelona* es pregunta: "Com es va administrar la llibertat dels centenars de milers de persones que varen ser detingudes després de l'ocupació a Catalunya?". A partir de les

actes de la Junta de Disciplina/Règim i Administració, Marín apunta algunes respostes. Però la consulta de les actes de la Comissió Provincial de Llibertat Vigilada i de la documentació que hi està relacionada ens en pot oferir d'altres, a la vegada que tota aquesta documentació ens suggereix nous interrogants: quines condicions havien d'acceptar els homes i les dones durant la condicional? a quins tipus de controls estaven sotmesos? quins tràmits requeria el pas de la condicional a la definitiva?

Per a la resposta d'aquests i altres interrogants, les fonts hi són. Cal que les aprofitem.

DIARI DE LA RETIRADA I L'EXILI

Antoni Lardín, Joan Corbalán i M. Dolores Bernal
Llicenciats en Història per la Universitat Autònoma de Barcelona

Aquesta comunicació és la transcripció d'una part del dietari¹ d'Eugeni Oliver Anglès (1902-1984), la referida a la curta estada a l'exili i als camps de concentració francesos. D'ofici dependent de comerç, casat i amb tres fills, va ser reclutat per l'exèrcit republicà a finals de setembre de 1938 i va passar la frontera francesa el febrer del 1939. Internat en els camps de concentració de Prats de Molló i Judes, va tornar el juliol del 1939 gràcies a què la seva dona el va poder localitzar a través de la Creu Roja i de l'aval que li va fer un amic íntim que -sense que ningú no ho sabés- resultà ser un falangista camisa vella.

El dietari recull des d'un punt de vista personal i, sobretot, humà les vivències d'Eugeni Oliver en l'exèrcit, durant la retirada i als camps de concentració especialment les referides a la subsistència personal, malalties, etc. El relat del dietari s'inicia l'octubre de 1938 quan fou destinat amb els seus companys de la 4t companyia del 709 batalló de la 178 Brigada Mixta de la 60 Divisió al poble de Canturri (Lleida) a 20 Km. del front i després a Fígols d'Organyà a 12 Km. del front, on estava el camp d'instrucció. Allí emmalaltí d'una urticària que li donava febre i fou traslladat a diversos hospitals de campanya fins que el donaren novament d'alta el 4 de novembre. En aquest lapse de temps, els seus companys de brigada foren traslladats al front de l'Ebre i quan es presentà novament a Canturri, s'hagué d'integrar en una nova companyia la 1a del Batalló de Recuperats de la 173 Brigada de la 545 Divisió, amb la que fou enviat l'11 de novembre a Piedras de Doló², en el front del Segre.

A partir d'aquí el seu relat és el de la retirada amb l'exèrcit republicà pels camins i boscos de l'interior de Catalunya, cercant la frontera francesa fins que hi arribaren pràcticament a l'hora que els exèrcits de Franco, sent una de les últimes unitats en creuar en sortir del país.

Divendres, 10 de febrer de 1939

Segueixo fent vida dalt de les muntanyes tot acostant-me cap a la frontera. Tinc molta gana.

Dissabte, 11 de febrer de 1939

Estem a 2 Km de la frontera. Des de la cota que estic a poc la frontera i també l'enemic, veurem el que passa. No se que [il.legible]

---

¹ Es tracta d'una agenda de dimensions 10 cm. x 6 cm. de dos dies per fulla, amb les anotacions fetes a llapis. Per les circumstàncies en que va ser redactat i pel temps transcorregut, algunes paraules han esdevingut il.legibles i així les assenyalam en el text. Quan la seva transcripció presentava dubtes hem afegit al costat de la paraula el símbol (?). S'ha mantingut la redacció original corregint sols els aspectes que podien dificultar la comprensió del relat.

² No ha estat possible identificar el poble de Piedras de Doló. Sí ho han estat Canturri i Fígols d'Organyà, tots dos als voltants de la Seu d'Urgell.

Diumenge, 12 de febrer de 1939

Seguim reculant cap a la frontera, L'enemic ens ha atacat. I em tingut que pujar a unes lomes a fer front. Molts soldats ja han passat la frontera sols.

Dilluns, 13 de febrer de 1939

Aquesta nit hem fet marxa cap a la frontera francesa per Camprodón. Ja hi sóc. No sé el que faran. Diuen un plebiscit per anar a casa.

Dimarts, 14 de febrer de 1939

Estic en un camp de concentració a Prats de Molló. He passat tot el dia al ras amb molt de fret i neu. Ens donen poc menjar.

Dimecres, 15 de febrer de 1939

Seguim fent vida al camp lliure amb fred i vent. Poc menjar. No se quant faran el plebiscit. Els diners que tinc no em serveixen per res sols [il.legible].

Dijous, 16 de febrer de 1939

Segueixo al mateix lloc o sigui a Prats de Molló en un camp de concentració. Mengem poc i fa fred. Ting molta gana.

Divendres, 17 de febrer de 1939

Igual que ahir. No ens donen res per esmorçar per dinar un tros de carn i un pa per tres. Al sopar sols pa i el reparteixen un pa per 16 o be 12.

Dissabte, 18 de febrer de 1939

Estic al mateix lloc. No ens han donat sopar ni ens donen esmorçar i el pa a vegades es repartit per 3 o 4 1 xocolata 2 [il.legible] o be 1 tallet del carn

Diumenge, 19 de febrer de 1939

Igual que ahir tinc molt de fred a les nits [il.legible] . De seguir no menjant no sé si ho podré viure.

Dilluns, 20 de febrer de 1939

Segueixo al mateix lloc. Per no tenir francs i no voler las nostras monedas no puc comprar res d'aliment ni res.

Dimarts, 21 de febrer de 1939

Igual que el dia anterior. No em trovo gaire bé degut a no donar gaire menjar. Donen pa i sardines i per sopar fesols sense oli ni grasa. Tinc tós.

Dimecres, 22 de febrer de 1939

Passo males nits. No sé si és degut a les aigües fortes o el poc menjar alimentat i a l'estar a l'aire lliure. Les nits són fredes.

Dijous, 23 de febrer de 1939

Al mateix camp. Tinc tos. Degut a [il.legible] tenia gana i ens donen poc pa i bacallà per menjar. Tot ens ho donen fred. Sadirnes i [il.legible] de ceba o xocolata.

Divendres, 24 de febrer de 1939

Aquesta nit ens ha plogut i seguidament s'ha possat ha nevar. M'he mullat tot i tremolant tot el dia de fred als peus.

Dissabte, 25 de febrer de 1939

Ens han posat en una fàbrica en construcció degut al temps i per la nostra bona conducta ben diferent d'altres que hi han passat.

Diumenge, 26 de febrer de 1939

Segueixo al mateix lloc. Em fan fer guardia de dia i de nit. Dormo 2 ½ hores. Em donen més menjar calent. Sembla que tingui més gana.

Dilluns, 27 de febrer de 1939

Segueixo al mateix lloc. Avui fa bonança he rebut un gir de Fco. Coch de 50 francs. M'he comprat llet i xocolata. Em trobo bé. Hi ha bones impresions de la guerra.

Dimarts, 28 de febrer de 1939

Segueixo igual. Degut haver comprat aliments m'he atipat molt. Casi porto gastats tot els francs. L'inconvenient és que les aigües són molt fortes.

Dimecres, 1 de març de 1939

Fa molt de fred i no em trovo gaire bé. Ho fa les aigües que divideix (?) el menjar per esser tan fortes. M'han tallat els cabells i afeitat després d'un mes i mitg.

Dijous, 2 de març de 1939

Fa sol. Sembla que em trovi més bé. Procuo no veure aigua. Diuen que son ferrinoses. Ahir vareig contestar a Fco. Coch donant li les gràcies pels 50 francs.

Divendres, 3 de març de 1939

Fa sol. Segueixo amb mal de ventre. Vaig amb diarrea continua com la majoria. M'he comprat vi 2,50. No bec gens d'aigua però no se m'estronca. No em queden francs.

Dissabte, 4 de març de 1939

Dia bo. Sembla que se m'hagi estancat la diarrea. Hi ha rumors de què marxarem abans del 10 cap a un camp prop de Marsella. No tinc francs i poc menjar.

Diumenge, 5 de març de 1939

Fa bò. M'ha tocat fer de quartelero, per tant no em puc moure del lloc que dormim per vigilar les peces de roba i que ningú no toqui res.

Dilluns, 6 de març de 1939

Aquesta nit degut a les aigües fortes m'he embrutat tot els calçotets. Sort que en tenia uns de curts. Tinc fred. Tinc molta set i poca gana. Segueixo tenint tos.

Dimarts, 7 de març de 1939

Tinc molts mals de ventre. Vaig com raig de canti. Tot el que menjo es torna [il·legible] degut a les aigües. Es diu que d'avui a demà marxarem d'aquest poble. Tinc tos.

Dimecres, 8 de març de 1939

He sortit de Prats de Molló amb camió a les 11 matí. He arribat a l'estació d'Arlés a les 12. Ens han donat un pa i un pot de peix per 15. A les 6 hem sortit.

Dijous, 9 de març de 1939

Tota la nit seguim en tren. He passat per Perpinyá, Boulogne, Narbona, Montauban i Borredán on hem baixat a les 7 matí. Estic al camp de concentració de Judes. Fa fred. Aquesta nit ha glaçat.

Divendres, 10 de març de 1939

Fa sol però fa fred. Tinc la roba i les mantes mullades i em fan mal tots els ossos. Per ara dormim a l'aire lliure fins que acabin les barraques que fan. Tinc gana per no menjar.

Dissabte, 11 de març de 1939

Dia gris i amb fred. Segueixo al camp i a l'aire lliure. Tinc molta tos i em fan mal tots els ossos. Pateixo de fred als peus degut a la humitat que hi ha.

Diumenge, 12 de març de 1939

Dia plujós. Tota la nit ha plogut i tinc les mantes mullades no poguent treure'm el fred de sobre. Cada dia porten gent al hospital. No se si ho resistiré.

Dilluns, 13 de març de 1939

Fa sol però fa un vent fred. A la matinada ha caigut molta rosada i he tingut molt fred als peus. D'avui o demà anirem a dormir amb barraques de fusta.

Dimarts, 14 de març de 1939

Dia núvol i pluja. Avui ens han posat sota aixopluc però fa fred per no estan del tot tapat. Fa molt fred.

Dimecres, 15 de març de 1939

Dia plujós. He descansat molt bé degut a l'estar en aixopluc i amb un xic de palla. Tinc gana. He vengut l'encenedor per 3 francs.

Dijous, 16 de març de 1939

Dia núvol fa fred. Ting gana. M'he vengut el rellotge 35 francs.

Divendres, 17 de març de 1939

Dia núvol. Ha plogut tota la nit i fa fred. He comprat pa amb els francs del rellotge. No tinc paper ni sobres però tampoc arriben les cartes a Espanya després.

Dissabte, 18 de març de 1939

Dia núvol. Fa fred a la tarda a caigut neu. M'he comprat pa i llet dels francs del rellotge. No em trobo molt bé.

Diumenge, 19 de març de 1939

Fa sol. Pero fa fred. Tinc molta tos. Hi ha moments que sembla que m'havia d'ofegar. Tinc molt fred per no tenir roba gruixuda.

Dilluns, 20 de març de 1939

Fa molt fred i està núvol. No m'he mogut del barracot ajegut i ben tapat. Segueixo tenint tós molt forta.

Dimarts, 21 de març de 1939

Està núvol i fa fred. Davant a partir tant i no menjar gaire m'he decidit anar a trobar les autoritats franceses per venir a Barcelona. Em contestaran d'aquí 3 o 4 dies.

Dimecres, 22 de març de 1939

Dia variable. Plou i fa vent. Fa fred. Avui ens han donat més palla per a dormir. Vaig gastant els francs per menjar. Tinc molta tos.

Dijous, 23 de març de 1939

Dia dolent. Ens tenien que vacunar però per trobar-me en un altre lloc no m'ho han fet. Tinc fred i mal de ventre.

Divendres, 24 de març de 1939

Aquesta nit ha nevat. Fa molt fred. M'he passat el dia al llit. Hi ha molt de fang i aigua.

Dissabte, 25 de març de 1939

Està plovent des de la nit. No em moc del llit. Fa fred. He anat a sapiguer la contesta per anar a Barcelona.

Diumenge, 26 de març de 1939

Fa sol però fa fred. Avui he escrit a Fco. Coch . He anat a sapiguer la contestació per venir a Barcelona i no m'han contestat.

Dilluns, 27 de març de 1939

Dia núvol. Plou hi ha molt de fang i no m'he mogut de la barraca. He omplert una fulla per anar a Espanya. Ja avisaran.

Dimarts, 28 de març de 1939

Dia núvol i fred. Hi ha fang. No m'he quasi mogut del barracó. He passat molt mal dia de mal de ventre.

Dimecres, 29 de març de 1939

Fa sol i un xic de fresca. He anat a passeig i he fet neteja de la samarreta plena de polls. Ting gana però no tinc francs.

Dijous, 30 de març de 1939

Dia de sol però fá molt vent i fred. Com que no tinc francs no puc comprar rés, sols menjo ranxo. Hi ha dies que sols en fan un al dia. Tinc gana i tos.

Divendres, 31 de març de 1939

Dia núvol i vent fred. No he pogut dormir degut als polls i als nervis pensant en el dia de poguer tornar-vos a veure. Sembla que serà prompte.

Dissabte, 1 d'abril de 1939

Dia núvol. Aquesta nit ha plogut. Segueixo tenint tos i mal al costat dret ja fa de molts dies. Degut el dormir al terra humida.

Diumenge, 2 d'abril de 1939

FI DE LA GUERRA

Dia plujós. No m'he mogut del barracó degut haver-hi fang. Fa fresca. Sols ens han donat una menjada. Ting gana però no puc comprar rés.

Dilluns, 3 d'abril de 1939

Dia de sol. He pogut passejar-me i fer neteja de la roba. Tinc gana però no tinc pa perquè en donen poc.

Dimarts, 4 d'abril de 1939

Dia plujós. No m'he mogut del barracó durant el matí. A la tarda ha sortit una mica el sol. He sortit a passejar.

Dimecres, 5 d'abril de 1939

Dia de sol al matí. No fa gaire fred. A la tarda cap el tard s'ha possat núvol i fa fresca sembla que vol ploure. Segueixo tenint tos i em [il.legible].

Dijous, 6 d'abril de 1939

Matí nuvolós. A la tarda ha sortit el sol, per cert que quan surt pica molt. He rebut un giro de 50 francs de Fco. Coch. M'he comprat menjar.

Divendres, 7 d'abril de 1939

Dia núvol, un xic de fresca. He comprat pa i també he encarregat segells per escriure a Espanya com també he recorregut al cònsol espanyol de Tolouse per poguer venir.

Dissabte, 8 d'abril de 1939

Matí núvol. A la tarda ha plogut. Avui he encarregat al carter els segells per escriure a Espanya a la meva esposa. També a Coch.

Diumenge, 9 d'abril de 1939

Dia núvol i fresca. He escrit a Fco. Coch, també a la meva esposa a Barcelona y al cònsol de Toulouse demanant anar a Espanya. No tinc tanta tos degut aliments.

Dilluns, 10 d'abril de 1939

Dia de sol. A la tarda calurós. No tinc cap peça de roba per canviar-me ni poguer posar-me camisa. Em trobo mes bé i menjo molt degut a tenir francs.

Dimarts, 11 d'abril de 1939

Dia de sol pero fa un vent molt fort. Em trobo bé, tinc gana i menjo molt degut a tenir menjar comprat amb els francs. Cada dia enyoro més la meva terra.

Dimecres, 12 d'abril de 1939

Dia de sol, cap al mitg dia fins feia calor. Han reclutat gent pel terç francès. Han marxat mossos i aviadors, diuen en un altre camp.

Dijous, 13 d'abril de 1939

Dia de sol i fa calor. Avui fa 2 messos que pasarem la frontera francesa. Em trobo bé. Llàstima de no tenir roba per canviar-me.

Divendres, 14 d'abril de 1939

Tot el dia ha plogut. He acabat els francs. M'he comprat llet i pa. Torna a fer fresca. Han fet xic de muxiganga.

Dissabte, 15 d'abril de 1939

Continua núvol i plovent. He anat a la dutxa i m'han desinfectat la roba. Maten els polls per uns parell dies però [il.legible]

Diumenge, 16 d'abril de 1939

Dia de pluja i fresca. Aquesta nit he descansat molt be. He acabat els francs. Aviat no tindre pa ni res per menjar.

Dilluns, 17 d'abril de 1939

Dia gris i amb fresca. Segueixo bé i amb gana. Però no tinc pa no res per menjar tan sols el ranxo. Demà escriu-re a Font Romeu altre vegada.

Dimarts, 18 d'abril de 1939

Dia variable amb vent fred. M'han fet anàlisis de orins. He escrit a Fco. Coch per a què m'envii francs per poguer menjar.

Dimecres, 19 d'abril de 1939

Dia de sol pero fa vent i fred. M'han donat una injecció a la esquena. Tinc febre. Sols ens donen café. Haig de anar a buscar aigua per la cuina.

Dijous, 20 d'abril de 1939

Dia de sol amb un xic de fresca. He passat mala nit degut a l'injecció. He passat febre. Avui ja em dinat sembla que em trobi millor pero em sento dèbil i tinc mal de cap. L'esquena em fa molt mal.

Divencres, 21 d'abril de 1939

Dia de sol. Sembla que em trobi millor de la vacuna. He pogut descansar pero encara em fa mal. El que em convindria fora alimentar-me. CADCI.

Dissabte, 22 d'abril de 1939

Dia de sol. Em trobo mes bè pero trobo a faltar el menjar, em sento flac. Ens han rebaixat de pa. De seguir aquí no sé si ho podré aguantar gaires dies.

Diumenge, 23 d'abril de 1939

Dia de més fred que sol. Estic mes bé de la injecció. Estic molt encostipat. Segueixo tenint gana i tos i no em puc atipar ni alimentar degut a no tenir francs ni aliments.

Dilluns, 24 d'abril de 1939

Dia nuvol i fa fred. Em trovo a faltar l'alimentació. Sort que el meu company de llit en Fº [il.legible] em dóna alguna cosa de menjar i també alguna llesca de pa. UGT.

Dimarts, 25 d'abril de 1939

Dia núvol i fred cap a la tarda ha caigut pedra. Sembla que em trobi més bé i tinc gana. No puc alimentar-me gens per no tenir francs.

Dimecres, 26 d'abril de 1939

Dia plujós i variable. Ens feren fer acte de presència tot els del barracó a saludar formats la bandera francesa matí i vespre. Segueixo bé.

Dijous, 27 d'abril de 1939

Dia variable fa un xic de fresca. Em trobo bé i tinc molta gana. Llàstima de no tenir pa. El poc que em donen sols en tinc per un dia i l'haig d'estalviar.

Divendres, 28 d'abril de 1939

Dia núvol i amb ventet fresc. Degut a no poguer menjar per la gana que tinc, només faig que tremolar de fred i me'n vaig a dormir d'hora.

Dissabte, 29 d'abril de 1939

Dia de sol i amb vent fred. Tinc bastanta tós i em fa mal al pit. Ting gana per ara. Segueixo sense tenir notícies de Coch ni d'Espanya. Estic amb ànsia.

Diumenge, 30 d'abril de 1939

Mateix temps que l'anterior. He pres una pastilla per la tos. Ting gana. He escrit a la meva esposa a Espanya sense segell per no tenir diners per comprar-ne.

Es parla de moltes coses. De fer grans festes pel 1er de Maig. De què si per mitjans de mes ja serem a España perquè Franco ja haurà concedit l'amnistia. I que França no ens pot tenir mes de 3 mesos per no esser pressos sinó refugiats. França segueix reclutant homes per treballar a fora.

Dilluns, 1 de maig de 1939

Dia plujós. Sembla que la tós no sigui tant forta. Segueixo tenint gana. Han castigat uns quants refugiats a pa i aigua perquè s'han negat a treballar amb motiu d'ésser 1er de Maig.

Dimarts, 2 de maig de 1939

Dia plujós amb ventet fresc. Ahir ens donaren palla nova. Segueixo amb la tos. No hi han pastilles. M'he fet fer una pintada de ihodo. No s'ha fet res pel 1er de Maig.

Dimecres, 3 de maig de 1939

Dia núvol amb aire fred. M'he pres una pastilla per la tós i m'he tornat a posar ihode al pit. Sembla que em trobo mes bé. Segueixo tenint gana. Donen el ranxo per seccions.

Dijous, 4 de maig de 1939

Dia núvol amb vent fred. Segueixo sense saber notícies de ningú. No tinc tanta tós. M'han afeitat de franc. M'he tornat a fer una pintada de ihodo. Ting gana.

Divendres, 5 de maig de 1939

Dia variable. Tampoc he rebut notícies ni francs de ningú. De la tos sembla que milloro. Els diaris fa mes de tres dies que no porten res d'Espanya. Les cartes que es reben totes reclamen els seus familiars.

Dissabte, 6 de maig de 1939

En tot el dia que no ha parat de ploure fins a fet trons. No m'he mogut del barracó. Fa vent i fred. Segueixo sense notícies ni diners. Ting gana. Un xic de tos.

Diumenge, 7 de maig de 1939

Tot la nit i el dia que està plovent a bots i barrals amb vent fred. No m'he mogut del llit. Sols m'he aixecat per menjar. Començo estar preocupadíssim en no tenir notícies de ningú.

Dilluns, 8 de maig de 1939

Matí núvol cap al migdia ha sortit el sol però fa vent fred. Hi ha impressions optimistes referent a la tornada a Espanya. No he rebut notícies. Tinc tos i molta gana.

Dimarts, 9 de maig de 1939

Dia variable amb vent fred. Avui he escrit al meu germà demanat-li que em digui la veritat per la sort de la meva família. Tinc tos i estic molt encostipat.

Dimecres, 10 de maig de 1939

Dia nuvulós i fresc. Segueixo tenint tos i no tenint notícies de ningú. No perdo la gana pero no em puc alimentar per falta de menjar. Cada dia estic més preocupat.

Dijous, 11 de maig de 1939

Dia boriós amb sol a ratos. Segueixo sense rebre notícies ni francs del parent. Avui el meu amic (?) ha sortit cap Espanya o sigui ha casa seva, amb papers arreglats al poble seu.

Divendres, 12 de maig de 1939

Dia núvol. Ha sortit el sol cap a la tarda amb vent fred. Sense notícies. Tinc tos i gana. Es diu que aviat ens treuran d'aquest camp per a venir a Espanya.

Dissabte, 13 de maig de 1939

Dia variable amb vent fred. Segueixo sense notícies. No tinc tanta tos. Tinc gana i no puc menjar per no tenir francs per comprar aliments i pa.

Diumenge, 14 de maig de 1939

Dia núvol i fred. A la tarda ha plogut molt amb llamps i trons. He escrit al parent de Font-Romeu. Sense notícies familiars. No estic gaire bé del estómac.

Dilluns, 15 de maig de 1939

Dia núvol amb pluja i vent fred. Sense notícies. Al vespre m'he trobat malament del cap i m'he anat al jac d'hora. Tinc tos i tambe gana.

Dimarts, 16 de maig de 1939

Dia variable. Sembla que em trobo mes bé. Sense notícies de ningú o francs. Al menjar m'he refet un xic. Em fa mal el cos degut a la tos.

Dimecres, 17 de maig de 1939

Mati variable. A la tarda ha plogut a bots i barrals. Segueixo sense notícies. Avui han entrat en aquest camp 1.400 homes. No estic molt bé.

Dijous, 18 de maig de 1939

Dia núvol i fred. A les 6 de la tarda ha plogut molt i ha caigut pedra. He tornat tot seguit al llit per no trobar-me bé. La tos segueix. Com també sense notícies de ningú.

Divendres, 19 de maig de 1939

Quasi ha plogut tot el dia. Fa fresca. Ahir hi hagué un desfile davant un general francès. Sense notícies familiars. La tos em té preocupat.

Dissabte, 20 de maig de 1939

Dia plujós. Sense notícies familiars. Tinc tos. M'he assabentat de què han cremat la fàbrica del Sr. Guash per un que la seva dona hi treballava. Estic apessarat en no saber de la pàtria.

Diumenge, 21 de maig de 1939

Dia variable. Aquesta tarda s'ha celebrat un concert de banda i una massa coral en honor al Tinent Coronel francès del Camp. Tinc tos i gana. Sense notícies de ningú.

Dilluns, 22 de maig de 1939

Dia variable amb vent fred. Avui tampoc sense saber res de ningú. Altra vegada la banda ha donat un concert davant al tinent coronel del camp i els caps espanyols.

Dimarts, 23 de maig de 1939

Dia variable cap al tard ventet fresc. Avui han començat a fer la filiació per anar a Espanya o a Mèxic. Tinc tos i gana. Sense notícies de cap familiar (8 mesos de servei)

Dimecres, 24 de maig de 1939

Dia de sol i calorós. S'ha fet un desfile davant un general francès... i ens han donat menys pá. Sense notícies. Han començat l'afiliació per Espanya als mutilats.

Dijous, 25 de maig de 1939

Dia de sol, de seguir així molts no ho podran resisitir degut al ésser molt calent i les poques condicions de que ens trovem els 16.000. Avui han inscrit per ingressar a la legió Francesa.

Divendres, 26 de maig de 1939

Dia calorós. M'he tret roba del damunt. Avui han continuat acceptant homes per la legió Francesa. Per haver agredit a un francès de caballeria ens han castigat amb menys menjar un 10%. Sense notícies de ningú.

Dissabte, 27 de maig de 1939

Dia de sol i calorós de seguir fent aquest temps i degut el poc aliments ens hauran de collir amb pala. Sense notícies familiars. Han sortit refugiats cap a Espanya.

Diumenge, 28 de maig de 1939

Dia calorós cap a la tarda s'ha girat un xic de fresca. Tampoc sense saber notícies de ningú. Ahir férem present a la bandera Francesa formats, matí i tarda.

Dilluns, 29 de maig de 1939

Dia de sol però amb vent fort. Per conducte de la Creu Roja he rebut notícies de la meua família. He contestat tot seguit demanant papers per sortir del camp.

Dimarts, 30 de maig de 1939

Dia calorós. Avui ha tocat el nostre barracó per pendre'ens la filiació per anar a España o a Mèxic. He dit a España. No se quan m'avisaran pero fa dos dies que en convencen a marxar Tinc molta tos i em fa mal el pit.

Dimecres, 31 de maig de 1939

Dia calorós. Em fá molt mal el pit de tan tossir. He escrit a la meva esposa com també al parent del meu germà a Paris. He enviat la contestació a la Creu Roja de [il·legible].

Avui ha estat dia de joia al rebre carta de la esposa i del meu gemà. Tots estant bons i sants. El meu nebot també. No li escric per no tenir paper ni sobre ni diners.

Dijous, 1 de juny de 1939

Dia calorós cap al tard ha descarregat un xàfec amb tronada. S'ha suspès la sortida de voluntaris cap a Espanya. Fins dilluns. Diuen que sortiran fins no quedar ningú al camp. Res de nou.

Divendres, 2 de juny de 1939

Dia de sol. He rebut carta de Fco. Coch em diu que troba estrany que encara estigui aquí. També em diu d'haver rebut una postal de la meva esposa i m'ha enviat segell que he venut per comprar-me pá.

Dissabte, 3 de juny de 1939

Dia de sol. He rebut amb alegria, una postal de la meva esposa. Tinc tos però sembla no tan forta ni seguida, potser al menjar un xic més de pa comprat del segells venuts.

Diumenge, 4 de juny de 1939

Dia de sol. Cap al tard ha fet un xàfec fort amb vent trons i llamps. Han fet futbol, boxeo, gimnàsia i castells, en fi una festa amb musica de timbals i cornetes, la qüestió es distreure'ns un xic.

Dilluns, 5 de juny de 1939

Matí de sol. A la tarda s'ha girat vent seguit de pluja. He escrit novament a la meva esposa. No ha sortit ningú cap a Espanya. S'ha publicat condicions per treballar a França.

Dimarts, 6 de juny de 1939

Dia de sol amb fresca. La tos sembla que disminueixi. No ha rebut notícies de ningú. Segueixen fent filiacions però no surt ningú. Sols els que tenen papers i es paguen el viatge. Han sortit per MÈXIC.

Dimecres, 7 de juny de 1939

Dia calorós. Se m'ha tornat a reproduir la tos amb més força. Sembla que tinc un encostipat. Els ossos em fan molt mal. Es diu que el comandament espanyol ens vol militaritzar.

Dijous, 8 de juny de 1939

Dia calorós. Em trobo igual que el dia anterior. No he rebut cap notícia de ningú. Segueixen sortint cap a Espanya els que tenen els paper arreglats i diners.

Divendres, 9 de juny de 1939

Dia de sol, cap el tard a plogut un xic. Sense notícies. És molt estrany no rebre'n de ningú. Segueixo amb la tos. Del més sembla que em trobi més bé.

Dissabte, 10 de juny de 1939

Dia calorós, (?). Segeueixo no rebent notícies. M'he modificat el pantaló i m'he rentat els calçotets. Segueixen fixant els barracons però no surt ningú per a Espanya sinó és amb papers

Diumenge, 11 de juny de 1939

Dia fresc degut el haver plogut la nit. Aquesta tarda tambe ens ha fet un ruixat amb trons. He escrit a la meva esposa. No he rebut notícies.

Dilluns, 12 de juny de 1939

Dia de pluja amb vent fresc. No em trobo gaire bé, segurament degut a la falta d'aliment o sigui menjar. He rebut carta de la meva esposa. Espero amb ànsia els papers per marxar.

Dimarts, 13 de juny de 1939

Dia plujós amb vent fred. He passat mala nit, de dolor a les cames i cuixes. Avui fa 4 mesos que vàreig passar la frontera. Segueixo tenint tos i molt fred.

Dimecres, 14 de juny de 1939

Dia de sol però amb vent fresc. He rebut una postal de la meva esposa. Tambe m'han dit que tenia un giro per cobrar demà. No sé la quantitat ni de qui me l'envia.

Dijous, 15 de juny de 1939

Dia de sol. He rebut un giro de 50 francs del amic Salvador Mestres. M'he comprat pa, llet i xocolata. Sembla que em trobi millor.

Divendres, 16 de juny de 1939

He rebut una carta certificada de la esposa. També he rebut dues postals de ma germana Joana i dels meus fills. He escrit a la meva esposa i a l'amic Salvador de París. Jo segueixo bé per ara.

Dissabte, 17 de juny de 1939

Dia de sol. Degut un cop d'aire a les cames, fa dies que sembla que me les musseguen i no em deixen caminar ni dormir. Al menjar més no tinc tanta tos.

Diumenge, 18 de juny de 1939

Dia de sol i de visites. A la tarda futbol. Estic esperant amb ànsia els papers per anar a Catalunya. Sembla que em trobo mes bé degut a menjar més per tenir francs.

Dilluns, 19 de juny de 1939

Dia núvol, amb pluja menuda i vent fresc. He escrit a Salvador Mestres de París demanant-li de 150 a 300 francs per poguer marxar a Espanya tant prompte tingui papers.

Dimarts, 20 de juny de 1939

Dia variable. Diuen que demà sortirà una expedició per Espanya, els que tinguin papers entregats al cap del camp. Demà haig d'anar a buscar un certificat.

Dimecres, 21 de juny de 1939

Tot el dia que plou. He rebut una carta certificada de la meva esposa. No em contesta la meva. Em diu que del dia 17 ha enviat els avals a la Creu Roja Espanyola.

Dijous, 22 de juny de 1939

Tota la nit i fins a les 5 de la tarda ha plogut. Han demanat gent per inscriure's a la Legió. He escrit una postal a la meva germana Joana pel dia del seu Sant.

Divendres, 23 de juny de 1939

Dia de sol cap a la tarda s'ha posat núvol. Degut a tenir les sabates foradades porto els peus plens de fang i humits. Encara tinc les espadenyes però són molt velles i les estalvio tant com puc.

Dissabte, 24 de juny de 1939

Desde ahir a les 8 fins aquesta matinada ha plogut fins a caigut pedra grossa com ous de colom. He escrit a l'amic S. Mestre de París. També a Fco. Coch de Font-Romeu demanat-lis diners.

Diumenge, 25 de juny de 1939

Dia variable. A la tarda ha cantat el coro. Ha sortit una expedició cap a Espanya amb papers. A les 5 s'ha posat a ploure a bots i barrals, fa fresca. No he rebut notícies de ningú.

Dilluns, 26 de juny de 1939

Dia variable. Ha plogut i ha fet ventet fresc. Sembla que la tos vagi marxant degut a menjar un xic mes. Ja he acabat els francs. Segueixo sense tenir notícies.

Dimarts, 27 de juny de 1939

Dia de sol i calorós. M'he rentat els peus i els mocadors. No he rebut cap carta. Ens han donat 2 segells de 0,90 per escriure a França, per Espanya [il.legible] segell.

Dimecres, 28 de juny de 1939

Dia de sol i calorós. Tinc molta gana. Quasi ni tinc tós. Acabo el pa que vàreig comprar amb els francs de'n Mestre. Em diuen que tinc per demà un certificat.

Dijous, 29 de juny de 1939

Dia calorós. He rebut carta de la esposa, amic Mestres i Fco. Coch. He cobrat un giro de 400 francs d'en Mestres. He escrit a la dona i al de París. Me he comprat menjar i coses d'escriure.

Divendres, 30 de juny de 1939

Dia plujós. Al mati han sortit 750 homes a treballar per força no saben a on. Segons la meua lletra em toca marxar demà per esser del batalló 72 i ahir marxá el 74-75-76 i demà el 70-71-72. Veurem.

En el dia d'ahir jo vareig escriure al Fº Coch i a la meua esposa. No hi hagué correu d'Espanya per ningú. S'anuncia una desfilada amb honors a un general francès.

Dissabte, 1 de juliol de 1939

Dia de sol amb vent fred. Aquest matí han sortit ha treballar 3 companyies de 750 homes a 600 Km. També han sortit per Espanya els que tenen la sortida del camp pel prefecte [il.legible]

Diumenge, 2 de juliol de 1939

Dia de sol. He escrit a la meua esposa amb segell normal. Tinc bastanta tos crec que es degut al haver-me refredat un xic. No tinc notícies de res.

Ahir dia 1 vareig escriure al consol de Toulouse demanat-li la meua sortida del camp pagant-me jo els viatges fins Irún lloc on tinc els avals.

Dilluns, 3 de juliol de 1939

Dia calorós. Avui han cridat 150 homes reclamats per la Creu Roja i que els papers ja els tenen aquí i marxaran a Espanya demà. Em compro els aliments per refer-me.

Dimarts, 4 de juliol de 1939

Dia de sol amb ventet fresquet. Han sortit cap a Espanya més de cent homes demanats per la Creu Roja. No tin cnotícies de ningú. Espero la nota del Consul de Tolouse per sortir d'aquest camp.

Dimecres, 5 de juliol de 1939

Dia de sol cap al tard s'ha possat ha ploure i fa vent fret. Ha sortit una expedició de 49 homes cap a Mèxic. Em trobo bé degut a tenir francs i comprar-me aliments. Escric a l'esposa per avió.

Dijous, 6 de juliol de 1939

Dia caluros. He rebut 2 certificats de la meua esposa en un d'ells hi havia els avals. Els he enviat al prefecte per anar tot seguit a casa. Sols falta que la sortida del camp per dit prefecte de Montauban.

Divendres, 7 de juliol de 1939

Dia caluros. He escrit a la meua espoa conestant la carta d'ahir amb correu avió. M'he comprat menjar. Ens han donat concert per ràdioToulouse. Es diu que demà es farà expedició.

Dissabte, 8 de juliol de 1939

Dia de sol molt calent. Han demanat per anar a España tots els que tenien avals. Jo els tinc entregats al prefecte, per tant fins que me'ls torni no puc venir a Espanya.

Diumenge, 9 de juliol de 1939

Dia calorós. Al matí he escrit a la meua esposa. A la tarda he anat a veure el partit de futbol. Demà sortirà la primera expedició, dels que tenen avals, cap el camp de Barcarès, uns 500 homes. D'allí cap España.

Dilluns, 10 de juliol de 1939

Dia nuvol. Al mitg dia m'ha cridat el [il.legible] i m'ha donat els papers per a Espanya pero pagant-me el viatge jo. He sortit del camp a les 3 tarda cap a Septfonds.

Dimarts, 11 de juliol de 1939

Dia de sol amb vent frescs. Estic viatjant cap a Espanya. A Figueres m'han fet donar el ganivet i els francs donant-me de 65 amb 60 unes 15 ptes. amb 30 centims. Estic espernt pasar pel camp

Dimecres, 12 de jullol de 1939

M'he passat la nit ajegut a terra, No ens han donat res de menjar. A les 12 em donaven la "llibertat". He pagat al tren 14,25 que em quedava. Surto cap a Barcelona al tren de les 2,20 (Figueres)".

DES DE LA PRESÓ

Epistolari de Josep Fortuny (febrer-juliol del 1939)

Joan Corbalán i Antoni Lardín

La present comunicació és un recull de la correspondència que va generar en Josep Fortuny i Torrens en les presons franquistes des de la seva entrada al camp de classificació de Sta. Ana, a Lleó, el seu pas pel camp de San Marcos (també a Lleó) i els seus darrers mesos a la presó Model de Barcelona. L'epistolari del Josep Fortuny l'acompanyem també amb diversa informació extreta del seu sumaríssim d'urgència i que poden ajudar a comprendre, encara més, la seva situació (una situació que amb el pas del temps es feia cada cop més desesperada, i quan ell, persona lúcida i intel·ligent, es va adonar que ho tenia "tot perdut") tot esperant un aval vàlid (un primer aval va ser descartat per les autoritats franquistes) que mai va arribar.

També vam poder entrevistar al sr. Ricard. Saborit (veí de Tona -Osona-), durant el maig del 2001 que ens va explicar com va ser de tràgica per als vençuts la vida al camp de San Marcos, en el qual s'hi va estar durant dues setmanes, tot just abans d'incorporar-se com a voluntari a un terç de la Legió, durant els darrers dies del gener i primers de febrer del 1939. Les seves impressions sobre els camps de concentració franquistes, tot i tenir en compte que en Saborit és una persona afí al franquisme, no deixen lloc a cap dubte: *"eren igual que els camps nazis. Aquella imatge que tenim dels jueus en els camps nazis, primers, famèlics, esparracats... era la mateixa d'aquells homes tancats en aquell camp. Això sí que ho puc dir és el pitjor que va fer el franquisme"*.

Qui era en Josep Fortuny?

Josep Fortuny i Torrens va néixer el 1902 a Mollet del Vallès. Fill de botiguers, va residir durant la seva adolescència a Barcelona a on es va poder relacionar amb cercles catalanistes i antimonàrquics. Retornat a Mollet, continuà el negoci patern de pastisser. Des de la seva arribada va formar part, eren els temps de la Dictadura de Primo de Rivera, del grup catalanista-republicà local.

Les seves tasques com al municipi s'inicien com a regidor a partir de les eleccions del 12 d'abril de 1931 on va formar part de la candidatura del Centre Catalanista Republicà (en aquells moments la formació molletana estava adherida a Acció Catalana Republicana del Rovira i Virgili, i l'any següent es va acabar integrant a Esquerra Republicana de Catalunya –ERC– essent escollit regidor i va ocupar la regidoria de Governació des d'on va poder realitzar la tasca de difusió i implantació de la llengua catalana i una adaptació, o si se es vol una modernització de la seva vila a la nova realitat politico-social. Tampoc deixem de banda la investigació i la crítica despietada de l'obra municipal que els anteriors consistoris havien realitzat durant el període dictatorial (1923-31), ja que això li va suposar comptar amb força enemics i molt poderosos.

Va participar activament, a nivell local, en els fets del 6 d'octubre de 1934 per la qual cosa va ser empresonat, essent alliberat a finals del 1935. Durant el mes de febrer de 1936, amb la victòria del Front Popular, va recuperar el seu càrrec de regidor de Governació fins a l'esclat de la guerra, moment en què va dimitir de les responsabilitats de la seva regidoria, però sense deixar l'ajuntament, per tal de dirigir i intentar controlar el Comitè Local de Milícies Antifeixistes. El mes de gener de 1937 va ser escollit alcalde amb els vots favorables de totes les forces polítiques representades al consistori, càrrec que ocuparà fins a la seva dimissió el juny de 1938 per la seva incorporació a l'exèrcit de l'aire com a voluntari però mai no arribarà a entrar en combat ja que va estar destinat a l'aeròdrom de Sabadell.

El fet de servir a Sabadell li va permetre estar en contacte de forma regular amb la seva família. Així, el 20 de gener, davant la imminent derrota republicana, recull la seva esposa i els seus dos fills i marxen de Mollet, en cotxe, en direcció a França però només ell creuarà la frontera deixant a la seva família en el poble de Llorà (Girona). Com moltes altres persones va quedar reclòs al camp de concentració de la platja d'Argelès junt amb d'altres companys de consistori com el Feliu Tura -l'últim alcalde republicà-, Rossend i Ferran Ràfols o Llorenç Pascual. D'altres companys com Jacint Marquina, Enric Orra o Pelegrí Pi -també de l'ERC local- van decidir quedar-se a Mollet on foren detinguts i empresonats. Però el Josep Fortuny no aguanta aquesta situació d'exili i els desigs de tornar són molt grans, de fet tres dies després de la seva entrada a Argelès decideix inexplicablement encara creuar la frontera.

El retorn. Els Camps de Santa Ana i San Marcos (Lleó) i la presó Model de Barcelona

Davant la nova legislació repressora del franquisme, el retorn de Josep Fortuny era gairebé impossible però tot i així ho farà. Per què? És impossible de conèixer els motius interns i personals que el van fer prendre aquesta decisió. El seu fill creu que va ser a causa de l'enyorança que li produïa el fet d'estar allunyat de la seva família. D'altra banda, sembla que va rebre també la visita de diverses persones de Mollet afectes al "Nou Règim", que li prometeren i asseguraren que no seria represaliat si tornava, ja que no havia comès "delictes de sang"... justament l'informe de la Guàrdia Civil de Mollet i les declaracions de les persones "afectes al nou règim" en el seu sumaríssim, l'acusaran, entre d'altres delictes, de l'assassinat del cap dels "tradicionalistes" de Mollet, en Josep Puntí. Qui necessita creure ho fa, s'agafa a un clau ardent, i el Fortuny vol tornar amb la seva família. Sigui com sigui, el fet és que Josep Fortuny passarà voluntàriament la frontera el dia 9 de febrer¹ per Hendaia i entrarà a l'Espanya "nacional" per Irún, acabant reclòs provisionalment al camp de Santa Anna (Lleó) l'11 de febrer; el 12 de març és traslladat al camp de San Marcos -també a Lleó-, el seu períple per les presons acaba a la Model de Barcelona, on arriba el 10 de maig i només sortirà per ser afusellat el 16 de juliol del 1939.

Des del seu captiveri va escrivint diverses cartes a la seva família sol·licitant que demanin els avals oportuns a persones de "contrastada solvència de Mollet" per a poder ser alliberat, doncs considera que no hi ha cap motiu per a empresonar-lo o condemnar-lo ja que la seva conducta durant aquells anys havia estat la correcta. Les cartes del Josep Fortuny (escrites en castellà i plenes de lloances i visques cap el general Franco i el seu "nou ordre"), donen a entendre a la seva família que es troba bé, amb ànims, que la seva retenció és temporal fins que hom pugui testimoniar la seva bona conducta i adhesió al nou règim. Malgrat que amb el seu germà Joan és més sincer respecte la seva situació, sempre amagarà la seva dissort (la tortura, la fam, els polls, el fred, la forma de dormir (?), en definitiva la seva desesperació...) a la seva esposa i a la seva mare, essent molts especials les lletres que hi dedica als seus estimats fills. En contrapartida, la seva família tampoc li fan saber totes les desgràcies i penúries que

---

¹ La guerra a Catalunya hem de tenir present que va finalitzar el 10 de febrer.

estan passant. L'escrit que sortirà d'amagat de la Model és prou significatiu al respecte. Tampoc explica que cada carta que els escriu des de Lleó és un dia sense menjar. Els seus patiments s'han de llegir entre línies. Tan sols trobem que amb la visita de la seva dona i el seu sogre a Lleó, i amb les visites ja més continuades a la Model de Barcelona, juntament amb una carta que s'escapa al control la presó barcelonina, la família es pot fer una idea de la situació. Josep Fortuny no va consentir mai que els seus fills l'anessin a veure.

El judici sumaríssim

Paral·lelament, la màquina repressora franquista s'havia posat en marxa, i en Josep Fortuny no era conscient d'aquesta situació que li tocarà viure en el "judici" sumaríssim. Malgrat això, sembla com si ho intuís, pel to desesperat amb el que demana un aval. Els informes que arriben de Mollet -alcaldia, Falange i Guàrdia Civil- no seran gens favorables i la situació que ell considerava de tràmit acabarà esdevenint permanent i definitiva, acabant amb el seu afusellament al juliol del 1939. El procediment del sumaríssim d'urgència 6515 contra Josep Fortuny va començar l'1 de maig de 1939. Primerament, es va recollir la declaració que va realitzar davant la *Oficina de Información de Evadidos y Prisioneros* de Lleó -el 19 de març- on manifestava sota tortura (tal i com més endavant explicarà en una altra declaració seva feta a Barcelona) que va complir les ordres dels llavors alcalde Feliu Tura de detenir i afusellar en Josep Puntí, cap dels "tradicionalistes" de Mollet, -fet recollit posteriorment a la sentència-, i que va participar en els requisaments de diners a persones de dretes; a l'informe de la Guàrdia Civil de Mollet del Vallès (datat el 4 de març), se'l qualifica de "cabecilla rojo", que donava les ordres per assassinar a persones de dretes i que signava les ordres pels saquejos i confiscació de diners.

El 10 d'abril la *Comisión clasificadora de Prisioneros y Presentados* de Lleó examina els informes -la declaració del 19 de març, l'informe de la Guàrdia Civil de Mollet i un aval en el qual una persona de Barcelona (tan sols sabem que tenia el carnet nº 704 de la provincial de Barcelona) garanteix la seva adhesió al *Glorioso Movimiento Nacional*-, i dictamina l'obertura de causa inhibint-se en favor de l'auditoria de Catalunya, ja que els fets a jutjar es van produir en la jurisdicció de la Regió Militar de Catalunya.

El 8 de maig, el jutjat militar de Granollers inicia el procediment; el 22 de maig el director de la presó cel·lular de Barcelona comunica que Josep Fortuny ja es troba a la presó, a la que va arribar el dia 10 de maig i ocupa la cel·la 69. El jutjat de Granollers demana a l'Ajuntament de Mollet qui són les persones que poden declarar sobre l'actuació de Josep Fortuny, i el 30 de maig arriben els noms de quatre persones (l'Andreu Estrada Soldevila, l'Andreu Casí Castells, l'Antònia Aguilar Vilaró i en Joan Roca Segalés) "*todos ellos de reconocida adhesión a nuestra causa*"². Totes les declaracions inculpen en Fortuny, acusant-lo de ser el responsable de l'assassinat de Josep Puntí, de ser l'instigador indirecte d'altres morts, de la imposició de multes i de la detenció d'una vintena de persones d'ideologia dretana, a més d'haver participat en els fets d'octubre del 1934, d'haver estat escollit regidor i alcalde i de ser "*el dirigente rojo de mayor significación en el pueblo*". La Falange Local també va fer el seu informe el 2 de juny, de 5 fulls i molt més detallat, iniciant el relat a partir del 14 d'abril del 1931 i incidint en les mateixes acusacions anteriors.

El jutge militar va prendre declaració a Josep Fortuny el 4 de juny, i no ratificarà la declaració feta a Lleó per haver estat realitzades sota maltractaments físics i psíquics³,

² Els quatre declarants foren detinguts, empresonats i/o multats essent Josep Fortuny alcalde i tres d'ells formen part de la nova administració franquista local. Antònia Aguilar havia estat readmesa en la seva feina de llevadora municipal, Andreu Estrada era regidor del nou ajuntament franquista i Andreu Casí el nou agutzil.

³ El 4 de juny a la Model el Fortuny fa la següent declaració: "*...Que no está conforme con la declaración prestada ante el Señor Juez Instructor Jefe de la Oficina de Información de Evadidos y Presentados de León,*

negant que Feliu Tura, l'alcalde durant el moment dels fets, li ordenés l'assassinat de Josep Puntí i que les detencions es produïren per la denuncia d'elements extremistes - probablement de CNT-FAI-, intentant alliberar-los però sense èxit. A més, vol fer constar el fet que es passà voluntàriament a la zona nacional, tal i com figura en la seva declaració del 19 de març.

Finalment, la vista del judici es va fixar per al dia 16 de juny a les 9 del matí. La sentència dictada diu el següent:

"(...) RESULTANDO: que contra los legítimos poderes del Estado, asumidos por el ejército el 17 de Julio de 1936 en cumplimiento de su función constitutiva, se desarrolló un alzamiento en armas y una tenaz resistencia, cometándose a su amparo todo suerte de violencias, hechos de los que participaron los procesados en esta causa, en la siguiente forma:

(...) 3.- JOSÉ FORTUNY TORRENS, hijo de Pedro y Ana. De 36 años, casado, natural y vecino de Mollet, comerciante, el mas destacado dirigente rojo de la localidad, con intervención en los sucesos del 34 en que formó parte del Comité revolucionario de la localidad. En el actual movimiento sin haberse comprobado si formó parte del Comité revolucionario era el que le manejaba, siendo nombrado Alcalde e instalándose en el mismo local del Comité; no sólo impusieron multas por valor de doscientas mil pesetas sino que personalmente ordenó la detención de José Puntí, Jefe de los Requetés, el cual a los pocos momentos era asesinado. Con anterioridad al movimiento se había distinguido como orador en mitines de caracter extremista y el 14 de abril de 1931, fué el primero en entrar en el Ayuntamiento destrozando todo cuanto allí había que recordase el régimen monárquico (...)

HECHOS PROBADOS.

CONSIDERANDO que los hechos que se relatan anteriormente y que el Consejo declara probados, constituyen tres delitos: uno de rebelión militar previsto en el artículo 237 y penado en el párrafo 2º del 238, ambos del Código de Justicia Militar, de cuyo delito son criminalmente responsables en concepto de autores los procesados señalados con los números 1, 2, 3 y 4 en el primer resultando de hechos probados, otro de auxilio para cometer la rebelión militar que define y pena el artículo 240 del mencionado cuerpo legal y del que son igualmente responsables los procesados señalados con los números 5 al 16, ambos inclusive, en el citado resultando de hechos probados, y otro de excitación a la rebelión militar que define y pena el artículo 240 en su párrafo segundo y del que son igualmente responsables en tal concepto de autores los procesados señalados con los números 17 y 18 del susodicho resultando de hechos probados.

CONSIDERANDO que el Consejo haciendo uso de su facultad que le confieren los artículos 172 y 173 del Código de Justicia Militar, estima justo imponer la pena en su máxima extensión a los procesados señalados con los números 1, 2, 3, 5, y 6 en el resultando de los hechos probados y a los demás procesados en la extensión que en el fallo se señala.

CONSIDERANDO que toda persona responsable criminalmente de un delito lo es también civilmente y que cuando la naturaleza lo permita, es de abono la totalidad de la prisión preventiva sufrida.

CONSIDERANDO que sólo pueden ser penados los hechos previamente definidos por la ley como constitutivos de delito

VISTOS los artículos citados y demás de general aplicación,

FALLAMOS que debemos condenar y condenamos a los procesados (...) y JOSÉ FORTUNY TORRENS a la pena de muerte(...).⁴

Josep Fortuny és acusat dels tres delictes estipulats en el Codi de Justícia Militar, cosa no gens estranya si som conscients del caràcter que té la repressió franquista: exterminar els enemics del règim. Tres dies més tard, l'auditor de guerra comunica que l'aplicació de la pena no es dugui a terme fins a la seva confirmació per part del general Franco. Així doncs, encara va estar un mes a la presó esperant el compliment d'una

---

declaración que le fué leída, siendo lo cierto que fué Concejal del Ayuntamiento de Mollet y Alcalde del mismo pueblo en el año treinta y siete. Que también es cierto ingresó voluntario en la aviación roja para evitar ingresar cuando su reemplazo y ser destinado a un cuerpo de choque.

Que es incierto recibiese órdenes de Feliu Tura para que ordenase el asesinato del señor José Puntí.

PREGUNTADO: Cómo se refirió a este extremo en la Oficina de Información de evadido y Presentados en León, contesta: que por habersele sometido ha presión moral y material, sin otra solución que el inventar hasta semejante extremo.

⁴ Els subratllats són nostres.

sentència que desconeixia. El 15 de juny s'ordena l'execució i el dia 16, abans de l'afusellament, se li comunica i se li llegeix la sentència. La seva esposa quan va anar a visitar-lo el diumenge següent es trobà amb el fet consumat i va anar a veure a l'advocat Trias de Bes i el qual li digué que tal cosa no podia ser possible doncs l'indult sol·licitat havia arribat⁵.

Josep Fortuny va ser afusellat al Camp de la Bóta de Barcelona a dos quarts de cinc de la matinada del 16 de juny de 1939 i enterrat a la fossa comú del cementiri de Montjuïc.

L'epistolari del Josep Fortuny (12 de febrer del 1939-16 de juliol del 1939)

Les cartes són prou significatives per entendre com va viure el seu captiveri el Josep Fortuny. Cal ressaltar que les seves cartes van arribar tal i com ell les va escriure, la censura oficial, rígida i rigorosa no va aparèixer en cap moment; l'autocensura que es va imposar el Josep Fortuny, sembla que va ser prou efectiva. Les seves necessitats per sobreviure, tant les materials com les afectives, estan molt evidenciades. És la seva història a les presons explicada a la seva família. L'esperança dona pas a la desesperança. Aquest és el seu epistolari.

12-2-39
Juan Fortuny
Avenida de M. Calderón
"Taller de cerrajería"
Mollet- Barcelona

Querido hermano, estoy en el campo de concentración de Santa Ana de León, voluntariamente después de haber cruzado la frontera por Perthus he regresado en la España Nacionalista por hendaya. Es formidable la organización y orden que existen en los pueblos liberados por el Generalísimo Franco y que vosotros ya también deberéis gozar.

Nuestra retención es temporal hasta poder informarse de nuestra personalidad y para la mayor rapidez sería necesario mandar al Sr. Jefe del campo, un aval de persona que respondiera por mi como afecto al movimiento nacionalista, avalado por el Alcalde y puesto de la Guardia Civil, cuya persona puedes ser tú mismo y Sr. Puigcercós, Mola, Rios, etc.

Esperando lo diligenciarás con urgencia y certificado al Sr. jefe comandante del Campo, un abrazo de tu hermano

José.

Remitente
José Fortuny Torrens
Campo de concentración de Santa Ana-León

Arriba España

13-2-1939
Sr. Juan Fortuny
Avenida de M. Calderón
(taller de cerrajería)
Mollet- Barcelona.

Querido hermano, el certificado que te pido es mejor lo mandes a mi mismo nombre con carta certificada al Campo de Sta. Ana, León. Si deseais escribirme, lo haceis por tarjeta postal.

Estoy bien y satisfecho gracias a Dios de encontrarme en la España Nacionalista.

Abrazos

José

---

⁵ Entrevista amb Pere Fortuny Velázquez.

José Fortuny Torrens

Febrero 13-1939
Sr. Juan Fortuny
Avenida de M. de Calderó
(taller de cerrajería)
Mollet
Provincia de Barcelona

Querido hermano, empleado mi tarjeta de ayer para darte el máximo de conocimiento de lo que debe ser el aval, de mi conducta dirigido al Sr. Jefe del campo de concentración de Sta. Ana, León.

Como supongo, tanto el Alcalde, como el comandante del puesto de la Guardia Civil deben ser nuevos en la localidad y por lo tanto desconocedores de mi conducta, dicho aval podrías también formalizarlo personalmente de Barcelona donde tú supongo ya sabrás a quien dirigirte, y yo te recuerdo un nombre: Eduardo Boet, calle París 105. Con abrazos que transmitirás a madre y hermana.

José.

Ruégote me mandes duplicado del aval por si el oficial se extraviara.

Viva Franco.

Febrero 13-1939
Sra. Carmen Velázquez
calle Museo 37
Badalona- Barcelona

Querida esposa. Después de cruzada la frontera francesa, he regresado en la España nacionalista por Hendaya, encontrándome mientras no se aclare mi personalidad, retenido en el campo de concentración de Sta. Ana, León. Para mi libertad es indispensable un aval de persona que se responsabilice por mi, como afecto al régimen nacionalista y visado por una autoridad militar, guardia civil, alcalde ó falange.

He escrito ya á mi hermano para que resuelva este asunto y le he recordado Boet, así es que ya hareis con urgencia los tramites.

Muchos besos á los hijos y tú recíbelos de

José.

Carmen, recuérdote nombres de personalidades. Sr. Molas, Moretó, Ros, Plata, Puigercós, Boet, Escofet, Sr. Mateo alcalde de Barcelona.

Viva Franco.

23-2-39
Sra. Ana Torrens, Vda. de Fortuny
c/ Berenguer III 90
Mollet - Barcelona

Querida madre. Supongo que al recibir esta ya habrá tenido noticias mías por mediación de Juan a quien escribí con fecha 12 de los corrientes, no habiendo recibido hasta la fecha contestación, suponiendo la tardanza en que no deben estar haun restablecidas con normalidad las vías de comunicación.

Para mi libertad interesa me manden un aval, o un certificado conducta lo que no dudo Juan habrá puesto el máximo interés, y Boliches?

El Sr. Henrich esta aquí en Mollet? Y el Sr. Borrell?

Tampoco se nada de Carmen y mis hijos que quedaron en Llorà (Gerona)

Abrazos

José

Viva el Generalísimo Franco.

9-3-39 III Año triunfal
 Carmen Velázquez Ojuel
 calle Museo 37
 (Badalona) Barcelona

Querida Carmen. Ayer recibí la tuya del 1º y no cabe decirte la alegría de saber de vosotros y que estais bien, me entero de tus letras y estate tranquila por mi, que estoy bien.

Sabes si Juan á recibido mis tarjetas desde aqui vamos enterandonos de que se va restableciendo la normalidad en Barcelona teniendo esta de nuevo el aspecto de gran ciudad y que van llegando grandes provisiones de viveres, entre ellos platanos que mi Pere debe festejar y Fina devorar.

Tu tarjeta de pocos sellos casi ha sido epistolaria, por las veces que la he leído tal es la alegría, despues de mis repetidas tarjetas del 12, 13, 14 y 23 escritas a Juan, madre y ha ti el haber tenido noticias vuestras.

Si tienes necesidades de ver a Escofet busca en el listín de telefonos de Barcelona, Ronda de St. Antoni.

Y en espera de la carta que [il·legible] espero abrazaros á todos. Pedro y Josefina que coman muchos plátanos.

José.

11-3-99 III Año Triunfal
 Sr. Carmen Velázquez Ojuel
 calle Museo 37
 (Badalona) Barcelona

Querida Carmen. En fecha 9 de los corrientes te mando postal por correo ordinario, contestando la tuya del 1º. Tengo una inmensa alegría saber ya que estais todos bien y en casa despues de tantos dias de no saber nada de vosotros, mis hijitos deben haber renacido de su vida y juegos, procura querida todo cuanto puedas para ellos, que aqui en mi detención, ocupan junto contigo, la mayor parte del tiempo en mi memoria.

Supongo que al recibo de esta habrás ya recibido la visita del Sr. Costa el cual te habra puesto al detalle de nuestra ventura, despues de la salida de [il·legible]. La falta de tarjeta obliga á suspender uno la pluma no dejandola llevar por las zonas de expansión que uno siente. Fina y Pere, cuando padre vuelva os traeré una cosa que os gustará mucho, ya sois buenos ? Muchos besos de vuestro padre. Dime algo de madre y Asunción y si han recibido mi tarjeta. Abrazos.

José.

16-3-39 III Año Triunfal
 Sra Carmen Velázquez Ojuel
 calle Museo 37
 (Badalona) Barcelona

Querida esposa. En fecha 12 recibí el aval de tu padre y trasladado en St Marcos para la declaración, pero el informe de la Guardia Civil de Mollet [il·legible] por haber tenido alguna información tendenciosa, desfavorable para mi, lo que espero que con l'ayuda de Dios dentro poco quedará todo aclarado.

Yo querida estoy bien, únicamente no cabe decirlo, con las ancias locas de poderos abrazar a todos y de manera particularisima á mis queridissimos hijos que ya me los figuro yo en la playa y en todos sus actos particulares, procura para ellos todo aquello que en estos momentos á mi me es imposible proporcionarles pero que acumulo para cuando llegue el dia feliz.

Vendrá a saludarte la senyora de un buen amigo que ha sabido hacer por mi aquello que en estos casos mas se estima, no cabe decirte con el interes que te recomiendo el caso para que lo resuelvas tú i madre i Juan, vive en Sta. Coloma y se llama Orosia Cajal, y quizas mejor te llegues tu misma a su casaz llevandole lo que puedas y ive en la calle Prat de la Riba (torre).

Con besos á mis hijos recíbelos tú de quien tranquilamente espera abrazarte.

José

-Santa Coloma de Gramanet- Prat de la Riba-43- Torre-

José Fortuny Torrens
Campo concentracion sala 14
St. Marcos -León-

16-3-39 III Año triunfal
Sra. Carmen Velázquez Ojuel
calle Museo 37
(Badalona) Barcelona

Querida esposa. Espero que al recibo de esta ya te habrá saludado el amigo compañero de prisión Juan Mas, el cual te habrá dado noticias mías. Estoy bien con el ansia de poder llegar el día de abrazaros á todos y no cabe decir á mis entrañables hijoos los cuales me represento con todos sus gestos y diabluras. Aquí en el nuevo campo he encontrado a Barcala, Vallcorba, Tarragó y el hermano de la Finga, ya puedes suponerte la alegría que produce encontrarse en tal situación amigos, pero la produce mas cuando uno los encuentra sin esperarlos ni conocerlos y cuya condicion representa consuelo y alivio para nuestra situación, este es el amigo que voy á recomendarte ó mejor á su esposa que vive en Sta. Coloma de Gramanet, calle Prat de la Riba nº 43 torre. El nombre de la cual Orosia Cajal para que por tu parte, de madre o de Juan le ayudes a resolver su situación economica que en estos momentos su marido no puede ayudar ya sé harás para ellos lo que en ti es costumbre cuando yo te lo ruego.

Con muchos besos para mis hijos abrazos para madre y para todos recibe tu el cariño de quien no te olvida y perpetua nuestro afecto.

José

José Fortuny Torrens
Campo concentracion
Santa Ana -León-

18-3-39 III Año Triunfal
Carmen Velázquez Ojuel
Calle Museo 37 (Badalona)
Pcia Barcelona

Querida Carmen, No sé si esta llegará á tiempo para desacer el encargo que te encargaba para una tal Orossia, pues ha perdido interés, en caso de haberlo realizado no temas que su marido lo devolverá. A partir de hoy te escribiré día por otro con el fin de que a menudo tengas noticias mias ya que la libertad por ahora parece imposible, dejaremos que el tiempo y con la ayuda de Dios las cosas se aclaren y llegue la libertad tan deseada. Mi primera recomendación querida es para ti y mis hijos; no sufras ni desesperes por mi ya sabes se aguantar los contratiempos con la resignación que Cristo impone, además estoy bien y lo estaré más cuando sepa con seguridad que vosotros también estais bien y que tu procuras de hacer alegre y placentera la vida de nuestros hijos y la tuya propia.

Querida Fina recibí tus letras y me dan mucha alegría el leerlas y releerlas en mis largas horas de cautiverio asi como las de Pere que debe seguir siendo malo, muchos besos para ti, Pere y madre y abrazos.

José

José Fortuny Torrens
Campo Concentración St. Marcos
Sala 12 León.

21-3-39 III Año Triunfal
Dña. Ana Torrens Vda. Fortuny
Calle Museo 37 (Badalona)
Barcelona

Querida madre. Supongo la alegría que le causará el recibir esta, que trae noticias mías y por ella sabrá también que estoy bien. Procuraré si dispongo de tarjetas de escribiros a menudo. Ya sé de cómo necesitais en tales circunstancias noticias mías. No cabe decir como creo innecesario de escribirle madre, no desinterese ni por un momento a mis hijitos ni Carmen, en estos momentos cuanto mas unidos esteis mayor consuelo á contratiempos que como humanos Dios nos impoe y que solo él podrá hacer amanecer la aurora feliz de un nuevo dia.

Quiero también que Juan esté mejor de su accidente y que dispense en su malestar doloroso, la inoportunidad de mis gestiones, encomendándole me mande un certificado del Alcalde como el Ayuntamiento no requisó dinero á persona alguna. No he tenido noticias vuestras desde la carta que me mandó mi suegro del 6 del actual, como en el cambio de salas es facil extraviarse la correspondencia, os ruego al escribirme lo hagais por carta certificada.

Con besos y abrazos para todos recibelos particularmente V. y hermana. Su hijo

José.

Arriba España Viva Franco

José Fortuny Torrens
 Campo concentración St. Marcos
 León (sala 12)

Telegrama datat el 23 de març del 1939

URGE VENGAIS CAMPO SAN MARCOS CON DECLARACION PERSONAS SOLVENCIA
 JUSTIFIQUEN MI ACTUACION Y REPETIR AVAL MÁXIMA GARANTIA.

FORTUNY

24-3-39 III Año Triunfal
 Sra. Carmen Velázquez Ojuel
 Calle Museo 37
 (Badalona) Barcelona

Querida Carmen. Deseo que al recibo de esta esteis todos bien de salud como yo lo estoy á Dios gracias.

Primeramente he de decirte que no he tenido noticias vuestras desde la carta del 6 de tu padre, supongo será por haberse extraviado la correspondencia con el haber sido trasladado de campo y de sala, por lo cual para mayor seguridad cuando me escribais lo haceis por tarjeta o carta certificada.

En fecha 18 te he escrito tarjeta diciendote de escribir dia por otro lo que hasta hoy no he podido cumplir por falta de tarjetas, pero a pesar de pequeñas dificultades la haré cuanto a menudo pueda.

Escribí a tío Calderón de quien no he recibido contestación. También supongo habrás recibido la visita de mi amigo Juan Mas.

Hás podido hallar á Eduardo Boet? Si lo has logrado desearía me mandaras su dirección para escribirle.

Muchos besos y abrazos para Fina y Pere (los malos) y recuerdos para todos deseando que mi hermano Juan se encuentre mejorar de su lesion recibe tu besos y abrazos.

José

Arriba España Viva Franco

José Fortuny Torrens
 Capo Concentración St. Marcos
 Sala 12

27-3-39 III Año Triunfal
 Sra. Carmen Velázquez Ojuel
 Calle Museo 37
 (Badalona) Barcelona

Querida Carmen. En esta fecha sigo sin noticias vuestras, hago votos porque Dios haga esteis bien de salud y insisto para que la correspondencia que me mandeis sea por avión y certificada, yo estoy bien a Dios gracias. Aquí en León ayer y hoy nos hemos visto sorprendidos por ligeras nevadas, habiendo refrescado el tiempo que ya empezaba ha ser bonansoso y primavera. Voy hacer capitulo aparte en esta para mi queridísima hija, que mañana es su aniversario, cumple diez años.

Querida hija tu padre desde este campo de León te desea un feliz día de tu aniversario, esperando que este año más será para ti fructífero en seguir edificandote y superar tus conocimientos y vaya tambien diabluras, aunque a madre la molesten un poquitin y que con tu hermano el diablillo Pere ayudeis a vuestra madre á distraerla y alegrarla.

Muchos recuerdos para todos darás de mi parte muchos besos y abrazos á Pere y madre y tu recibelos de tu padre

José

Arriba España. Viva Franco

José Fortuny Torrens
Campo Concentración St. Marcos
Sala 12 –León-

29-3-39 III Año triunfal
Sra. Carmen Velázquez Ojuel
Calle Museo 37
(Badalona) Barcelona

Querida Carmen. Hoy tambien escribo á mis hijos contestando sus tarjetas del 24. Quería dirigir esta ha mi hermano, el cual espero estará ya mejor de su lesión de brazo, pero ya cuidarás tu de mostrarsela. Después de la carta de tu querido padre estoy sin noticia alguna para saber que el estado de opinión puedo yo formarme.

Después de mi telegrama y de la visita del amigo Mas os supongo asesorados de cual es mi situación, no es que desespere, ya conoces mi caracter en tener la calma necesaria para que se pronuncie la justicia, Dios me ayudará y en el confío el esclarecimiento de la verdad pero desearia saber si en vosotros ha sido posible hacer alguna gestión á mi favor y la confianza que en ello teneis. Yo estoy bien y estoy contentísimo al saberos á vosotros con buena salud y alegría que os puede proporcionar nuestros hijitos, aquí en León el tiempo á vuelta á refrescar, contraste con los días esplendidos y primaverales que debeis disfrutar por aquí.

Muchos abrazos y besos de tu

José

Arriba España. Viva Franco

José Fortuny Torrens
Campo Concentración St. Marcos
Sala 12 –León-

29-3-39 III año Triunfal
Srta. Josefina Fortuny Velázquez
Calle Museo 37
(Badalona) Barcelona

Queridos hijos Josefina y Pedro. He recibido vuestras postales del 24 las cuales me han causado mucha alegría, y estoy muy orgulloso de tener una hija tan trabajadora, que sepa ya lavar los platos y haun mejor comer la crema (hay quiero decir ayudar hacerla), todo muy bien haun que hagase enfadar un poquitín á abuela, que ya debe convenirla como dices que la distraeis. Y tu no vas á colegio! Espero que con tus nuevas tarjetas me enterarás y me contarás mas cosas tuyas. Y Pedro, este golfillo que me dice que esta contento porque no va á colegio y claro todo el día haciendo el diablote, que ya tienes plátanos, chocolate y caramelo espero que me dirás si comes mucho de ellos y hasta donde llegan tus diabluras que ya supongo deben ser muchas y graciosas, ya sabes que padre te autoriza ser un poquitin malo.

Muchos besos y abrazos para todos los de tu palmera, madre, abuela y tus [il-legible] y vosotros recibidlos de vuestro padre que os adora

José

Arriba España. Viva Franco

José Fortuny Torrens
 Campo Concentración St. Marcos
 Sala 12 –León-

31-3-39 III Año triunfal
 Josefina Fortuny Velázquez
 Calle Museo 37
 (Badalona) Pcia. Barcelona

Querida hija. Espero de un momento á otro recibir otra de tus cartas que en la tuya del 24 me anuncias tambien escribirme dia por otro, sabrás que ayer por la tarde recibí una bolsa con ropa y una notita de lo que contenía la bolsa, de mamá. Es que madre se encuentra en León? Porque en tis tarjetas ya noté que la dirección era letra de tia Asunción y tu picara no me decías nada. Ojalá Dios quiera reservar á madre un buen éxito á sus gestiones. Yo estoy en espera de las noticias que me transmitais por si hay un rayo de luz y esperanza para un mañana próximo.

Procura junto con Pedro hacer la distracción de la abuela con vuestras diabluras y Pedro que la conquiste con sus plátanos y caramelos.

Darás muchos besos á Pedro de mi parte abuela tía y demás a tío Juan que deseo su mejora y tu recibe muchísimos besos de tu padre

José

2-4-39 III Año Triunfal
 Carmen Velázquez Ojuel
 Calle Museo 37
 (Badalona) Pcia. Barcelona

Querida Carmen. Ayer recibí tu postal supongo ya te habrás enterado por mi tarjeta del 31 dirigida á nuestra querida hija que recibí la ropa y ya suponía estabas de visita en León. Siento querida estas molestias que ocasiona este viaje largo y te aconsejo que si no teneis garantías seguras para el éxito de nuestras gestiones nó lo realiceis. Espero me contarás algo de tu estancia en Leon cuyo clima en estos dias debe haber sido poco agradable. Yo estoy bien, esperando cuando Dios crea el momento el poder abrazaros. Me figuro la alegría que debe existir allí haber sido ocupada toda la zona roja, por las gloriosas tropas nacionalistas y al haber terminado la guerra. Recibi una postal de tu hija anunciandome me escribiría dia por otro y hasta la fecha no he recibido otra que la del 24 y la de tu hijo de la misma fecha en la que me alegra sus diabluras y dulcerías. Recuérdele lo prometido sino cuando pueda estar cerca de ella le tiraré de las orejas.

En tu tarjeta me parece descubrir un poco de nerviosismo tuyo o de disgusto, procura querida de no disgustarte y admitir las cosas como inevitables, es el destino de Dios que á todos nos manda y el hará con el tiempo todo vuelva á su lugar, hay que tener paciencia y all lado de tus hijos, con conformidad saber esperar. Muchos besos para todos tu recibelos

José

Remite: José Fortuny Torrens: Campo concentración St. Marcos. Sala 12. León.

4-4-39 III Año triunfal
 Carmen Velázquez Ojuel
 Calle Museo 37
 (Badalona) Barcelona

Querida Carmen. Sabrás que estoy bien á Dios gracias y espero lo mismo para vosotros al recibo de esta. Ya puedes recordar á Josefina que hasta la fecha no he vuelto há recibir tarjeta suya que la que me escribió el dia 24 junto con el endiablado Pere y que espero como prometio que me escriba. De tu viaje á León espero tambien tu me contarás algo así como de quien hibas acompañada por estas nobles tierras de Castilla, que como puedes suponer estoy anelante de noticias. Como te digo en la anterior recibí la ropa y por paquete postal si te es posible tendrías que mandarme un cepillo por los dientes y polvos, un plato aluminio, una cuchara y si es oportuno una cantimplora y unas ligas para los calcetines. Y mi hermano está ya mejor de la fractura del brazo? Me contarás tambien si en realidad mi hermano se interesa por mi caso, pues no sé si será por falta de noticias a veces llevo á dudar de que haya quien tome para mi el interes necesario.

Procura en tus cartas ser un poco mas espresiva pero sin engaños. Daras besos a nuestros hijos y demás familia y tu recibelos de tu esposo

José

Remite: José Fortuny Torrens

8-4-39 Año de la Victoria
Sra. Carmen Velázquez Ojuel
Calle Museo 37
(Badalona) Pcia. Barcelona

Querida Carmen. Como podrás comprobar sigo la norma de hacerte cuatro letras diarias para que tengas la satisfacción de saber amenudo de mi. Pero yo como cada dia sigo lamentandome de la escasez de noticias vuestras, espero hoy el cartero para ver si trae algo para mi. Estoy bien y Dios quiera vosotros esteis igual de salud. Y madre, como se encuentra, esta bien de salud? Dile que este animosa y que no sufra, que como ella me indica, me cuido y estoy bien en espera del dia que Dios quiera, pueda abrazaros á todos.

Aquí conmigo está un muchacho de Mollet con quien hemos hablado de Font [il-legible] y sus parajes. Dile tambien á mi hermano que tan pronto el brazo se lo permita desearia me escribiera, el quizás sepa indicarme bien como sigue todo.

Muchos besos para nuestros hijos y tu recibelos de tu

José.

Arriba España. Viva Franco

José Fortuny Torrens
Campo concentración St. Marcos
Sala 12 –León-

11-4-39 Año de la Victoria
Carmen Velázquez ojuel
Calle Museo 37
(Badalona) Barcelona

Querida esposa. Ayer recibi carta de tu padre y los valores declarados, tambien recibi postal de nuestra querida hija de fecha 5 de los corrientes. Ya puedes decirle que estoy muy contento esteis en casa la abuela y que tenga todo el dia tanto ella como Pere para jugar, tambien me gusta mucho que vayan al cine con tio Juan, que supongo ya debe estar mejor de su fractura al brazo y ha este soldadito, manducón que padre le da toda su autoridad, para que os obligue ha obedecer á todos.

Siento y lo siento por ti querida el poco éxito que os acompañó en vuestro viaje á esta de León, pero no te apenes ni desanimas con un poco de paciencia y la ayuda de Dios todo llegará. Estoy bien con muchos besos y abrazos para todos en especial mis hijitos, tuyo

José

Arriba España . Viva Franco

José Fortuny Torrens
Campo concentración
St. Marcos sala 12 – León –

11-4-39 Año de la Victoria
Sr. Manuel Velázquez
Alta S. Pedro 23- 2º 1º
Barcelona

Querido suegro. Ayer recibí su carta 7 de los corrientes y también los valores declarados. Como dice en la suya noté su presencia en esta, pero no por haber recibido el telegrama que V. Me indica en la suya. Ya en postal anterior confirmo á Carmen el haber recibido la ropa y una de sus postales. Siento la molestia que para V. Á su edad representa el viaje a León y el desengaño que llevarian con gestiones sin éxito, quedandole de todo infinitamente agradecido. Yo estoy bien y como puede suponer, tranquilo en espera de mejores exitos. Ruegole á todo esto ayude á soportar con fortitut y serenidad á mi querida esposa, este contratiempo que no ha de durar indefinidamente.

Muchos afectos para todos los de su casa y V. Reciba un abrazo de su yerno.

Fortuny

Arriba España. Viva Franco

José Fortuny Torrens
 Campo concentración St. Marcos
 Sala 12 –León-

12-4-39 Año de la Victoria
 Sra. Carmen Velázquez Ojuel
 Alta St. Pedro 23 2º 1º
 (para entregar a Josefina y Pedro)
 Barcelona

Queridos hijos Josefina y Pedro. He recibido vuestra tarjeta del cinco de los corrientes la cual me ha causado mucha alegría y mas al saber que estais todos bien y os encontrais en casa de la abuela. Yo creía que el gandulin escolar solo era Pedro pero según la tarjeta veo que tu Finita tambien haces de las tuyas. Me gusta mucho de que me enteres de todo y espero que en nuevas tarjetas iras haciendolo así, pero según me dices Fina, que haora te gusta el cine de lo que me alegro y qie vaiais con tio Juan y el soldadito y manducón, que me cuente mas de sus diabluras y quien es su compañero de cama. Acabo de recibir la tarjeta de madre del dia siete y dile estoy bien y deseo lo mismo para vosotros (á Dios gracias) y que me cuida y no tema que siga sus consejos. Dareis muchos besos á todos y vosotros los recibis de vuestro padre que os quiere

José

Arriba España. Viva Franco

José Fortuny Torrens
 Campo concentración St. Marcos
 Sala 12 –León-

16-4-39 Año de la Victoria
 Carmen Velázquez Ojuel
 Calle Alta St. Pedro 23 2º 1º
 Barcelona

Querida esposa. Recibi tu tarjeta del 8 de los corrientes, la cual ya he contestado. Yo estoy bien á Dios gracias y deseo para todos vosotros lo mismo.

He escrito una tarjeta al Sr. Eduardo Boet saludandole en ella le indico que quizas tu ya le habrás visitadp al recibo de la mia. Ya me dirás si le visistaste la impresión que te ha causado. Recuerdote tambien y creiendo asi que contribuyo ha orientaros, el Sr, Federico Ros por quien hice en la cuestion de la Caja de Ahorros, muchisimo y puede mi hermano asesorarse por mediacions del Sr. Foz. Y recuerda tambien la visita de ka hija del Sr, Srta, la que atendi en la peticion que me formuló á favor de su padre. Yo os recuerdo estas personas por si creeis oportuno solicitarles ayuda á vuestras gestiones. Muchos besos y abrazos a Finita y Pedro á todos los demas y tu recibelos de tu esposo

José

Arriba España. Viva el Generalísimo.

José Fortuny Torrens
 Campo Concentración St. Marcos
 Sala 12 –León-

17-4-39 Año de la Victoria

Sra. Carmen Velázquez Ojuel
Calle Alta St. Pedro 23- 2º 1º
Barcelona

Querida esposa. He recibido tu carta del 10 de los corrientes. Ha ello he de decirte no he recibido haun carta de tu tío Calderón pero hoy le mando una tarjeta diciendole de lo que tu me enteras, tomo nota de lo que me dices que si algo necesito de lo pide á tu tío y me alegro hayais tenido un buen viaje a pesar del mal tiempo.

Estaos tranquilos que como me indicais procuro cuidarme y estoy contentisimo al saberos á vosotros todos bien y con el animo que en tus cartas respiro. Yo estoy bien á Dios gracias y ruegole para vosotros lo mismo. He recibido las 1000 pts. Que me mandaste y necesaria si te esposible, unos calsoncillos de tela, pues los eslips aquí no son practicos, los utensilios de afeitár, hilo, aguja y algun botón.

Muchos besos á nuestros hijos á todos y tu recibelos de

José

Saludo á Franco. Arriba España

José Fortuny Torrens
Campo concentración St. Marcos
Sala 12 –León-

17-4-39 Año de la Victoria
Sr. Manuel Velázquez (para Josefina)
Calle Alta St. Pedro 23-2º 1º
Barcelona

Querida hija. He recibido tres postales tuyas de fecha 9-11 y 13 de los corrientes, las cuales me han causado mucha alegría. Ya sé hija querida que me quieres mucho y que tengo una hija trabajadora y buena. Tambien sentía yo cada noche el calor de unos besos y estaba seguro que estos se cruzaban con los que en hora aproximada os mandaba vuestro padre por esta larga distancia que hoy nos separa.

León si es bonito y los dulces que de el os trajo madre creo los encontrariais buenos eso debia contribuir al dolor de la muela de Pedro, y que me sabe muy mal que se sienta de ello y dile que se la deje quitar, dale muchos besos y abrazos y tu recibelos de tu padre que espera abrazaros.

José

Arriba España. Viva Franco

José Fortuny Torrens
C.C. St. Marcos
Sala 12 –León-

21-4-39 Año de la Victoria
Carmen Velázquez Ojuel
Calle Alta St. Pedro 23 2º 1º
Barcelona

Queridísima esposa. He tenido que suspender unos dias la corespondencia por falta de tarjetas, como veras en esta rallada en lápiz me la ha prestado un compañero espero de un momento á otro recibirlas. Yo estoy bien de salud á Dios gracias y deseo lo mismo para todos vosotros.

Por aquí, este campo corre alguna noticia alagüeña de si pronto seremos trasladados á la respectivas provincias, lo que activaría la solucion de mi situacion, Dios lo quiera pronto. Hoy he contestado la carta de mi hermano Juan y haun no he recibido carta de tu tío, espero tambien de un momento ha otro recibir las postales de Josefina y quizás haya tambien alguna de Pedro? Quisiera que el pobre Pedro ya no le doliera la muela dale muchos besos y tambien á Josefina. Sabrás he sido cambiado de sala, debiendo en lo sucesivo dirigir la corespondencia en la sala numero siete (7). Muchos besos á madre y hermana y tía de tu

José

Saludo á Franco. Arriba España

José Fortuny Torrens
C. C. St. Marcos –León-
Sala 7

21-4-39 Año de la Victoria
Sr. Manuel Velázquez
Calle Alta St. Pedro 23- 2º 1º
Barcelona

Querido hermano. He recibido la tuya del 17 y me alegro mucho de tu mejora, yo estoy bien á Dios gracias y deseo lo mismo para toda la familia.

Puedes estarte seguro no me lleva el nerviosismo, ni la impaciencia, estoy sereno, con la serenidad que el caso exige y del que se siente con la conciencia bien tranquila, pero tu carta ha tenido para mi la virtud de ponerme frente la realidad y romper el "anónimo" de todas cuantas letras vuestras he recibido asta la fecha.

No he de decirte nada, sino que espero ete momento de cómo muy bien tu dices aclarar las cosas, Dios no me abandonará y la Justicia hará vrdad á su nombre.

Darás muchos besos á mis hijos y sobrinos y tu recibe un fuerte abrazo de tu hermano

José

Estoy en la sala siete –7-

Saludo á Franco. Arriba España.

José Fortuny Torrens
C. C. St. Marcos –León-
Sala nº 7

23-4-39 Año de la Victoria
A Carmen Velázquez Ojuel
Calle Alta St. Pedro 23 2º 1º
Barcelona

Querida Carmen. He recibido el paquete que me mandaste con el plato, cuchara, polvos dentífricos, cepillo, dos pañuelos, dos servilletas y cantimplora, todo ello de utilidad para mi á, y unas tarjetas, siete, como la que te escribo y gracias á ellas puedo hacerlo, pues haun no me han mandado las que tengo pedidas.

Haun no he tenido carta de tu tio Calderón y comprenderás que si tengo necesidad de alguna cosa con esta poca seguridad en la normalidad del correo no lo haga, sino que seguiré pidiendotelo á ti.

De vosotros no he tenido otra que la tuya del 19, de Josefina del 13 y de mi hermano del 17 de los corrientes y he de decirte que mi hermano me ha escrito tal como debe hacerse en mi situación y á ti te daré un tirón de orejas á pesar de que comprendo tu manera de querer satisfacerme. En tu proxima dame el nombre del actual Alcalde a quien deseo escribirle. No tengas impaciencia, todo va muy bien y todo se arreglará? Muchos besos á los hijitos, abuela y tia y tu recibelos de este

José

Saludo á Franco. Arriba España

José Fortuny Torrens
C. C. St. Marcos
Sala 7 –León-

23-4-39 Año de la Victoria
Josefina Fortuny Velázquez
Calle Alta St. Pedro 23- 2º 1º
Barcelona

Querida hija. Estoy enfadado con este correo que no funciona con perfecta regularidad y interrumpe nuestra cariñosa correspondencia, ahora no la he tenido desde la del 13, espero de un momento á otro recibirla de nuevo. Sabrás he sido cambiado de sala y esta tendrás que dirigirla á la sala siete -7-

Supongo debes seguir tus trabajos escolares en casa los que debes hacer extensivos a Pere, el diablote, que ya me dirás si ha sanado de la muela y si sigue tan mal genio, pero dile que padre se acuerda mucho de el y que le quiere mucho tambien.

Estoy bien á Dios gracias y deseo para vosotros lo mismo. Muchos besos á Pere y abuela y para ti de tu padre

José

Saludo á Franco. Arriba España

José Fortuny Torrens
C. C. St. Marcos
Sala 7 -León-

25-4-39 Año de la Victoria
Carmen Velázquez Ojuel
Calle Alta St. Pedro 23- 2º 1º
Barcelona

Querida Carmen. Estoy bien de salud á Dios gracias y deseo para todos vosotros lo mismo. No he tenido carta tuya despues de la del 10 de los corrientes, certificada, supongo que las que hayas escrito despues de esta fecha se habrán extraviado debido al cambio de sala, lo que te pongo en conocimiento por si el contenido de alguna de ellas pudiera interesarme.

Supongo debe seguir todo igual, como me indica mi hermanito en la suya, aquí falto de noticias parece á veces haya de producirse lo inesperado pero la realidad vuelve.

Cuidad mucho de madre y distraerla cuanto podais, que pueda resistir nuevo contratiempo y llegar de nuevo á lo por ella tan deseado.

De nuestros hijos, para ellos sobran recomendaciones, porque tu y los demas ya os desvelais por ellos, que deben parecer dos pajarillos en plenitud de todas sus facultades en plena primavera, dales muchos besos y abrazos y á todos los demas y tu recibelos de tu esposo

José

Saludo á Franco. Arriba España.

José Fortuny Torrens
C. C. St. Marcos
Sala 7- León

25-4-39 Año de la Victoria
Josefina Fortuny Velázquez
Calle Alta St. Pedro 23 2º 1º
Barcelona

Querida hija. Que al recibo de esta esteis todos en perfecta salud como es la mia á Dios gracias.

Ha pesar de que haun no he tenido tarjeta tuya despues de la del 13 de los corrientes, como es de suponer, debido al cambio de sala, yo no falto á mi promesa de escribirte dia por otro. Sé que te satisface tener noticias mias y yo me apresuro a contentar tu gusto. Quizas pronto podre escribirte de mas cerca y tambien nuestros besos no tendrán que recorrer tan larga distancia. Espero el dia de poder darte la noticia y te encargo des muchos besos á Pere y abuela y recibelos de tu padre

José.

Saludo á Franco. Arriba España

José Fortuny Torrens
C. C. St. Marcos
Sala 7 León

27-4-39 Año de la Victoria
Carmen velázquez Ojuel
calle Alta St. Pedro 23 2º 1º
Barcelona

Estimada Carmen. Estoy bien de salud y deseo para todos vosotros lo mismo.

No sé si llegará primero en tus manos esta ho la que te escribi ayer, pero aprovecho la oportunidad de salir un compañero de celda para que tire esta desde Barcelona. Despues de la carta de mi hermano del 17 no he tenido noticias vuestras las que espero con ansia, pues son el consuelo y el optimismo á mi situación. Y como te indico en la de ayer, espero me mandes valores declarados, algun libro y tabaco.

Muchos besos á nuestros hijos madre, hermana y tu recibelos de tu esposo

José

Saludo á Franco. Arriba España

José Fortuny Torrens
C. C. Sn. Marcos
Sala 7 –León-

27-4-39 Año de la Victoria
Josefina Fortuny Velázquez
Calle Alta Sn. Pedro 23- 2º 1º
Barcelona

Querida hija. Hasta la fecha no he recibido ninguna de tus cariñosas tarjetas que estoy seguro has escrito, pero yo sigo con regularidad la mia para que no te falten noticias mias, y deseo que al recibo de esta os encontreis todos con perfecta salud como esla mia á Dios gracias.

Supongo ya habrás notado en tarjetas anteriores he seguido tu indicación en hacer la letra que para ti sea leedora y facilitarte enterarte de lo que te escribo.

Aquí en León sigue el tiempo fresco parece que este año no termina el invierno.

Muchos besos á Pere y tu de padre

José

Saludo á Franco. Arriba España

José Fortuny Torrens
C. C. Sn Marcos
Sala 7 León

28-4-39 Año de la Victoria
Srta. Josefina Fortuny Velázquez
Calle Alta de Sn. Pedro 23- 2º 1º
Barcelona

Queridísima hija. Sigo sin noticias vuestras, yo, estoy bien de salud á Dios gracias y deseo para todos vosotros lo mismo.

Hace pocos dias te decia que quizas pronto se acertaria la distancia de muestra correspondencia, hoy no creo sea tan pronto como esperaba, esto es muy lento y va poco a poco.

Hoy voy hacerte un encargo, ya sabes llevo las fotografias tuya y de pere, las que me hacen mucha compañía, pero me falta completar este calor que me dan al mirarlas, me falta la foto de madre y la de abuela y tia, desearia que me las mandases y que no sean hechas de fotografo. Muchos besos a Pere el diablote, abuela, madre y tia y tu recibe un abrazo de padre

José

Saludo á Franco. Viva España

José Fortuny Torrens

C. C. Sn. Marcos
Sala 7 –León-

29-4-39 Año de la Victoria
Srto Pedro Fortuny Velázquez
Calle Alta Sn. Pedro 23 2º 1º
Barcelona

Queridísimo hijo. Hoy te dedico esta que tu haun no sabrás leer, pero que tu cariñosa hermanita te la leerá. Tengo á la vista tu tarjeta, en la que me dices estás muy contento porque no vas al colegio y así puedes hacer el diablote y estás alegre porque ya tienes plátanos, chocolate y caramelos, estos debian ser los que te causaron el dolor de muelas de lo cual supongo ya estaras bien y en condiciones de roes otra vez este dulce para ti excelente. Aquí en este pueblo donde esta padre hay muchos dulces, platanos, nata, churros, buñuelos y otros articulos de tu especifico paladar, si alguna vez puedo ya te mandaré un paquete para que puedas con tus amigos saborear algo. Muchos besos de padre

José

Saludo á Franco. Viva el Generalísimo. Arriba España

José Fortuny Torrens
C. C. Sn. Marcos
Sala 7 León

30-4-39 Año de la Victoria
Sra. Carmen Velázquez Ojuel
Calle Alta Sn. Pedro 23 2º 1º
Barcelona

Querida Carmen. Hoy 30 de Abril sigo sin noticias vuestras ya puedes suponerte como las espero despues de tantos días de no tenerlas, de seguro debido al cambio de sala, espero el correo de hoy por si me [il-legible] mejor fortuna. Estoy bien á Dios gracias y quiera esteis vosotros igual. Necesito de alguna cosa pero no me atrevo a decirte que me la mandes porque si los rumores que circulan son ciertos es muy probable que dentro de poco tiempo nos trasladen á la provincia donde cada uno pertenece. De ti tío Calderón no he recibido noticia alguna, yo despues de la tuya del 10 le escrito dos tarjetas, te lo pongo en conocimiento porque si le dejasteis encargada alguna gestion, estás enterada.

Aprovecho tambien para decirte ó recordarte que en otras tarjetas te he formulado alguna pregunta que tu no me has contestado y te ruego acostumbres á contestar mis letras en atención principalemnte aquello que concre [il-legible].

Viva el Generalísimo. Arriba España

José Fortuny Torrens
C. C. Sn. Marcos
Sala 7

2º de Mayo de 1939. Año de la Victoria
Carmen Velázquez Ojuel
Calle Alta Sn. Pedro 23 2º 1º
Barcelona

Querida esposa. Haun no he tenido noticias vuestras despues de la tuya del 10 de Abril y del 13 de mi huja. Ya te indiqué en anteriores la conveniencia de certificarlas, aquellas que por el interés de sus noticias creas necesario. Yo con escribir á diario y ya me dirás si las recibes, precisamente alguna de las que llevo escritas estos días te pido algunas cosas que como puedes suponer me son necesarias, haora mismo necesitaría, una camisa y una toalla, tambien necesitaría agosol, aspirina y clorato, pero no se si de esto autorizan la entrada en el campo, una pastilla jabón para la cara y la ropa, esto puedes tenerlo preparado pero no lo mandes hasta que en otra te lo indique.

Y nuestros queridísimos hijos, estan con buena salud y alegres? Así como la abuela esta bien? Yo á Dios gracias sigo bien y deseo para vosotros lo mismo.

Recuerda á mi hermano que no descuide el asunto y que lo tome con el máximo interés, que haga cuanto pueda.

Muchos besos para todos y tu recibelos de tu esposo que te quiere

José

Mandame postales.

Saludo a Franco. Arriba España. Viva el Generalísimo.

José Fortuny Torrens
C. C. Sn. Marcos
Sala 7 León

5-5-39 Año de la Victoria
Sra. Carmen Velázquez Ojuel
Calle Alta Sn. Pedro 23 2º 1º
Barcelona

Querida Carmen. Hoy 5 de Mayo no he tenido haun noticias vuestras. Yo estoy bien de salud a Dios gracias y deseo para todos lo mismo. Puedes mandarme todo cuanto te he indicado en anteriores pues todo me es de necesidad, principalmente los valores declarados.

Sabrás al mismo tiempo he sido cambiado de sala nuevamente haora estoy en la sala 9 asi es que todo lo que me mandes lo harás ya en esta sala.

En el paquete que mandes mira si puedes poner un paquete de almendras tostadas o cosa parecida que como ya sabes interesa para mi salud.

Darás muchos besos y abrazos al malucho Pere y á la regordita Finita y tambien abuela y tios y tu recibelos de tu esposo que te quiere

José

Saludo a Franco. Arriba España. Viva el caudillo

José Fortuny Torrens
C.C. Sn. Marcos
Sala 9 León

10-5-39 Año de la Victoria
Sr. Manuel Velázquez
Calle Alta Sn. Pedro 23 2º 1º
Barcelona

Querido suegro: Estoy en la carcel Modelo celda 69. Estoy bien de salud á Dios gracias y deseo para todos Vds. Lo mismo. Le escribo estas cuatro letras para que lo comunique cuanto antes á Carmen. Lo que mas me interesa es si mi hermano Juan puede visitarme y comida, esta, cuando se es nuevo entrado puede recibirse enseguida y despues al dia señalado por galeria, correspondiendo á esta cada Domingo de semana.

He tenido un buen viaje y creo que al recibo de esta ya estará enterado de mi llegada por la nota que le mande el mismo momento. Acabo de enterarme en este momento de que se encuentra en otra galeria el marido de Lola, mirare si puedo hablarle.

Muchos afectos para todos V. reciba un abrazo de su yerno

Fortuny

¡¡Saludo a Franco!! ¡¡Arriba España!!

José Fortuny
3º correccional celda 69
Carcel Modelo

Aquest escrit va arribar a Mollet sense passar pel correu ordinari ni per la censura franquista. Suposem que el va poder lliurar a alguna persona de molta confiança que la va treure de la presó en secret per donar-la a la seva familia..

Barcelona 16-5-39

Estimada Carme.

He rebut els paquets de menjar i també el matalàs i abrigalls. Avui fa set dies que soc aci i el jutge encara no m'ha pres declaració, per mi i del concepte que trec de tot això millor que tardi, lo mes importan per mi seria coneixer la opinió que de la meva situació te el Joan, per mi seria importantisim poguer comunicarme amb ell, ho ferme posar [il·legible] nota amagada en el menjar, de manera molt disimulada, quins informes es poden adquirir á favor meu, si es trobaria dos persones que resonguesin de jo i com veu, sense engañarnos la meva situació, ja és hora de parlar clar, jo per ara no soc gaire optimista. He conegut aci el marit de la Lola, ell m'ha comtat algun detall del calvari que has hagut de pasar després de deixarte jo á Girona, quina mala sombra vaix tenir de fer-vos correr aquesta aventura, no m'ho perdonaré mai, pobres fillets meus. De una manera confusa entre els que he trobat aci la Model, conec lo dels mobles, la incautació de casa etc. Son fills de puta aquesta gent. Ara se m'ha acudeix que si per posar una nota al menjar teniu temor i a fi de que jo pugui ferme un criteri i á l'hora, enjudiciar be la meva situació, posis si la veieu dificil, una fiambarrera ambulicada amb un tobelló i si la veieu optimista un toballó amb un nus á la punta. Comprendrás ting ganas de saber alguna cosa, després d'haber trobat algun que m'ha enterat de l'ocorregut aquí.

Recomana al Joan que si pot fer alguna cosa per á mi ara es l'hora de treballar del ferm, així com de que pasi un mati per l'Audiencia á precenciar algun dels consells de guerra que si celebren. Et torno á recordar en Boet, l'Henrich que em ban dir que era aquí i no se si el teu podre para podria també fer alguna cosa i sinó cal admetre lo que pasi, com el destí inevitable que á tots ens imposa, ja estic acostumat perls contratemps i stic tranquil saben-vos á vosaltres segurs al costat de la mare i l'Asunción.

Després de la carta del 17 del mes pasat del meu germà no he sapigut res mes de vosaltres, no hee rebut res de lo que et demanava en tarjes [il·legible] te ho dic perque si has enviat alguna cosa la reclamis, aquí tambe he rebut el trajo gris lo que m'ha anat molt bé per acabar de treurem la miseria de sobre, lo que haurias d'enviarme es clorat de potasa i aspirina i si pot una mica de café, amb tot lo que m'envieu no vull que feu res imposible m'acontento en tot lo que feu el que et prego no et descuidis el tabaco i en una botelleta petita d'algun específic si pots posari una mica de gasolina per l'encenedor. Com tambe que facis una imposició de 25 pts. les que dec amb un company, qua amb deixa en el viatge. cuan recullis els paquets de la roba bruta á ñla vora dels pantalons de llana hi torbarás l'anell que porto. Son moltes les coses que ting per contaros pero es millor no parlarna ara, lo que vull, lo que mes desitjo es que estiguen tots bé i deixem pasar á primer ordre els meus fillets i la meva mare, pobres! molts petons i també per tu i la meva entraneyable germana. Teu

Josep.

31-5-39 Año de la Victoria

Por el presente recibo, acredito haber recibido del odenanza de esta galeria, 3º correccional, celda 69, un colchón de lana, una manta, dos sábanas y una almohada de mi propiedad.

El recluso

José Fortuny Torrens

Prision celular.

1-6-39

Josefina Fortuny Velázquez
calle Alta Sn. Pedro 23- 2º 1º
Barcelona

Querida hija. Recibí tu postal la que me ha causado mucha alegría. Son muchas las cosas que recibo de vosotros y conozco en alguna de ellas, como tu debes intervenir al arreglar la abuela, madre y tia el paquete, junto con la curiosidad de tu hermanito. Estoy orgulloso de que hayais reanudado vuestros trabajos escolares á lo que espero pondreis toda vuestra voluntad y aplicación. ya te habrá contado madre la visita dels domingo pasado, yo tambien deseo y espero volver estar entre vosotros pronto. Dios quiera no tengamos que esperar demasiado tiempo este dia para todos tan deseado.

Muchos besos á Pere y tu recibelos de tu padre

José

¡Arriba España! ¡Saludo á Franco!

José Fortuny Torrens
prision celular correccional 3
celda 69

3-6-39 Año de la Victoria
Juan Fortuny
Alta Sn. Pedro 23- 2º 1º
Ciudad

Querido hermano.

He recibido tu postal que supongo anterior á tu visita, pues no hay fecha, pero me enteras de la equivocacion en poner el número de la celda. Desearia poder verte y ya puedes suponerte, para saber noticias y poder volver á veros.

Yo estoy bien á Dios gracias y á el ruegole para el éxito de tus gestiones.

Muchos besos y abrazos para todos y tu recibelos de tu hermano

José

¡Arriba España! ¡Saludo á Franco!

José Fortuny Torrens
Prision celular, correccional 3
celda 69

Prisión celular madrugada del 16-7-39

Queridos madre, esposa, hijos y hermanos. Dentro de pocos momentos se habrá cumplido la sentencia dictada por el tribunal Militar. Solo vosotros, solo vuestro recuerdo, me dá fuerza y serenidad sobrada como podreis atestiguar por la presente para llegar al final de esta tragedia.

Un abrazo entrañable á todos y una recomendación, a mis hijos, para ellos toda la atención y el cariño que de allende yo seguiré ofreciendoselo.

Un beso y un abrazo que perdurará toda vuesta vida.

José.

LOS PRISIONEROS EXTRANJEROS A TRAVÉS DE LOS NOTICIARIOS Y DOCUMENTALES CINEMATográfICOS

Magí Crusells

Centre d'Investigacions Film Història. Universitat de Barcelona

El cine como arma de propaganda

Mucho se ha escrito acerca de los voluntarios extranjeros y de su participación, importante pero con frecuencia sobre valorada, en la guerra española defendiendo la causa republicana. Pero se conoce muy poco sobre las películas que tienen como protagonistas –o que intervienen en un momento determinado– a estos hombres prisioneros en un campo de concentración franquista. Sobre esta cuestión trata el presente trabajo.

Si he elegido el Cine como fuente de la Historia ha sido porque es el instrumento más insólito con el que puede soñar un historiador: observar en imágenes a los protagonistas de la Historia en retrospectiva. La Guerra Civil española fue el primer conflicto bélico en ser tratado no sólo a través de los periódicos y las emisiones de radio, sino a través de las películas, el nuevo arte del siglo XX. Los documentales rodados en aquel tiempo nos demuestran la importancia no sólo del cine como agente de la historia sino como instrumento de propaganda, de adoctrinamiento y vehículo ideológico por los mensajes transmitidos u omitidos. El Cine, como elemento artístico, ha cumplido y cumple funciones propagandísticas y de reflejo de una época¹. La España de la guerra civil puede quedar lejos en el tiempo, pero las imágenes de los documentales nos acercan a ella. Por medio del análisis de las escenas de un film podemos conocer las preocupaciones, los temores, la moral, etc., de una determinada época. Y estudiar aspectos políticos, sociales, militares...

Pero un documental no es necesariamente más objetivo que una película de ficción y ello queda demostrado cuando se comprueba que los primeros, lejos de ser una objetiva representación de la realidad, en muchos casos han servido para la manipulación de la opinión pública. Una prueba la tenemos en el documental *Prisioneros de guerra* que será analizado en este trabajo, junto a otros filmes rodados durante el conflicto bélico.

---

¹ Vid., en este sentido, el libro de SORLIN, Pierre. *Sociología del cine. La apertura para la historia de mañana*. México: Fondo de Cultura Económica, 1985 y FERRO, Marc. *Historia Contemporánea y cine*. Barcelona: Ariel, 1995.

Extranjeros presos en la España nacional

Los prisioneros no españoles estaban repartidos por diferentes cárceles. Como es lógico, las autoridades nacionales fueron muy reacias a mostrar públicamente el trato que les dispensaban. Por eso son un documento de gran importancia las imágenes filmadas por los operadores del noticiario *Gaumont British News* en las que se muestran a unos brigadistas ingleses en un campo de prisioneros, aún teniendo presente las posibles “atenciones especiales” que pudieron recibir los reos ese día. El *Gaumont British News* fue, junto con el *British Movietone News*, el noticiario británico más importante durante la década de los años 30².

La edición número 339 del *Gaumont British News* incluía la noticia: *British War Prisoners in Spain*, con una duración de 1 minuto y 20 segundos y editada el 29 de marzo de 1937. Tras observar al secretario de Asuntos Exteriores inglés, Anthony Eden, comentar la política de No-Intervención de su país en el conflicto español, se incluyen imágenes de interbrigadistas británicos prisioneros en la España nacional. Los reos, que están casi rapados al cero y uniformados de igual manera, descienden de un camión y un par de guardias civiles les abren unas rejas para que entren en un campo de prisioneros. Una vez en el interior del campo, un oficial español entrega unos papeles a los brigadistas que están en formación.

El locutor del noticiario británico afirma que “*algunos de ellos (los presos) forman parte del ejército de parados contratados por el Gobierno español para la construcción de carreteras, pero fueron capturados por los rebeldes*”. Los brigadistas británicos responden a las preguntas de un guardia civil. Luego, recogen la comida en fila india y en este instante el comentarista dice: “*Aquí se ven en un campo de prisioneros, en el momento en que se les sirven alimentos, de los que no existe escasez*”. Los brigadistas aparecen comiendo y se observa que en una mano tienen un cazo para recoger la comida, mientras que en la otra sujetan un trozo de pan³. La finalidad de este comentario es triple:

- a) infravalorar los motivos por los que decidieron abandonar su país y venir a España, ya que se sugiere que lo hicieron porque estaban en paro y no por solidaridad con la causa republicana
- b) menospreciar su actividad como brigadistas, al comentar que vinieron a España a construir carreteras en vez de indicar su lucha contra el fascismo internacional.
- c) mostrar el buen trato que recibían los prisioneros que había en la España nacional. Como ejemplo se les ve recibiendo comida.

Relacionadas con estas imágenes, en los archivos del UCLA Film and Television de Los Ángeles existen 4 minutos y 16 segundos de unas secuencias no utilizadas comercialmente en el noticiario *Hearst Metrotone News*, tituladas *First British War Prisoners of Red Spain's Army in Nationalist Lines, near Madrid, Spain*, en las que se observan a los prisioneros británicos en el campo de concentración en un interrogatorio y comiendo. Según la documentación procedente de los archivos de la Hearst Metrotone, el nombre de los brigadistas interrogados era Charles Martenston, Morris Goldberg, Charles West y George Waters. Los que aparecen comiendo eran Richard Payne, George Stuhldreer y Alfred Chowney, mientras que Austin Skempton comparte un cigarrillo con otro prisionero. Asimismo, en los archivos de la Hearst Metrotone consta

---

² Para un estudio sobre los noticiarios británicos, vid. ALDGATE, Anthony K. *Cinema and History. British Newsreels in the Spanish Civil War*. Londres: Scholar Press, 1979.

³ En la ilustración número 82 incluida en el libro CASTELLS, Andreu. *Las Brigadas Internacionales de la guerra de España*. Barcelona: Ariel, 1974 se observa a unos brigadistas británicos prisioneros comiendo en una prisión. Éstos coinciden con los que aparecen en la edición número 339 del *Gaumont British News*.

que estas imágenes fueron filmadas el 17 de marzo de 1937 y fueron archivadas el 26 de mayo⁴.

Pero volviendo a la edición número 339 del *Gaumont British News*, la cámara se desplaza al frente de batalla y entra en el interior de un edificio. En este momento se entrevista a un interbrigadista anglosajón que según el locutor fue “*la primera entrevista con sonido rodada en las trincheras*” durante la guerra civil. Él dice que se encuentran “*a 3 millas de la capital de España*”. A continuación, las tropas republicanas inician el ataque. La noticia finaliza con imágenes de un soldado nacional, con los brazos en alto y conducido por un brigadista, tras ser capturado.

En la edición número 358 de este mismo noticiario, editada el 3 de junio de 1937, también se incluyó una noticia que tenía como protagonistas a los prisioneros británicos de las Brigadas Internacionales (BI): *G-B News Saves 23 British Prisoners* con una duración de 1 minuto y 35 segundos. El locutor comenta: “*Estos hombres, que con el pelo corto tienen aspecto de criminales, se encontraban sin empleo cuando fueron a España para trabajar en la construcción de carreteras y otros trabajos similares. Formaron parte de las Brigadas Internacionales, a las órdenes del Gobierno español, y fueron capturados por las tropas rebeldes, siendo alojados en campos de prisioneros en los que se les da comida y algunos cigarros*” –estas imágenes son similares a las que aparecieron en el número 358 de *Gaumont British News*, comentado hace un momento–. Mientras comen, aparece un rótulo que indica que tales escenas son “*una prueba evidente de que ellos no han sido asesinados*”. Según el locutor, “*el 23 de marzo, las cámaras de Gaumont British News obtuvieron en exclusiva imágenes de los primeros prisioneros británicos capturados en España*”. Como se puede comprobar, el narrador incide de nuevo en la situación laboral de los brigadistas, antes de venir a España, así como en el buen trato que reciben por parte de las autoridades franquistas. Pero aparece un nuevo elemento: presentan a los prisioneros brigadistas como criminales –por llevar el pelo corto– sin tener en cuenta que su aspecto físico es una consecuencia, y no una causa, por haber ingresado en un campo de prisioneros.

Seguidamente, el comentarista indica que “*ahora vuelven a Inglaterra, desembarcando en Southampton*”. Los exbrigadistas descienden del barco vestidos de paisano. Tras pisar tierra, hablan entre ellos. La noticia finaliza con el comentario siguiente: “*Eran 25, pero sólo han regresado 23 ya que dos han sido retenidos por causas desconocidas. Cuando estaban a punto de coger el tren que les conducirá al puerto, Gaumont British News tuvo una entrevista con su portavoz, Michael Miles quien comenta: “Soy Michael Miles. He estado en España durante casi 6 meses. Estoy contento de volver a Inglaterra. Allí las condiciones son terribles. Esto es todo lo que puedo decir”*. Por las declaraciones de Miles se desprende que vino a combatir a favor de la República a finales de 1936 o principios de 1937; o sea, al poco tiempo de que el Gobierno republicano autorizara la constitución de las BI, el día 22 de octubre de 1936. Por las declaraciones de Michael Miles, así como por las palabras del locutor, no se desprende que estaba combatiendo a las órdenes del Gobierno republicano. Evidentemente, este aspecto es significativo e intencionado para no abordar el componente ideológico de las BI.

Con relación a la noticia anterior, el diario *El Noticiero Universal* informaba que el 4 de junio de 1937 habían llegado a Inglaterra 23 británicos que habían sido capturados en San Martín, en el frente de Madrid, mientras luchaban en el Batallón Saklatvala de la Brigada Internacional. Al ser juzgados, cinco de ellos fueron condenados a muerte, pero después se les conmutó la pena. A su llegada a Inglaterra, los liberados declararon que en la España nacional vivían en la mayor miseria, obligados a dormir en el suelo, sin paja ni ropa alguna durante los tres meses que estuvieron en prisión y sin tener la ocasión de lavarse la ropa ni asearse. Cuando se les comunicó su liberación se les entregaron vestidos nuevos y, durante los últimos días de su estancia en la zona nacional, se les daba

---

⁴ AMO, Alfonso del (ed. en colaboración con Mª Luisa Ibáñez). *Catálogo general del cine de la Guerra Civil*. Madrid: Cátedra/Filmoteca, 1996, p. 535.

comida abundante para que perdieran el aspecto tan deprimente que tenían. Antes de abandonar el territorio español, las autoridades franquistas obligaron a uno de los presos a que agradeciera por la radio el buen trato que habían recibido. En realidad, tenían que haber sido liberados 25 exbrigadistas, “pero en el último momento dos de ellos volvieron a ser encarcelados por razones desconocidas”. Finalmente, se señalaba que la mayoría de los repatriados habían tenido que ingresar en una casa de convalecencia para recuperarse de los estragos que en su salud produjeron las privaciones sufridas durante su cautiverio⁵.

Las autoridades republicanas barajaron la posibilidad de enviar a los brigadistas para defender el frente de Bilbao en la primavera de 1937, pero existían una serie de inconvenientes que dificultaban su traslado: el principal, radicaba en que había que transportarlos en tren por Francia ya que el País Vasco estaba aislado del resto de la zona republicana. Finalmente, y debido a este inconveniente, se enviaron solamente a muy pocos extranjeros. Uno de ellos fue Joseph Putz, antiguo jefe militar de la XIV Brigada Internacional, quien tomó el mando de la I División Vasca el 14 de junio⁶. Cinco días más tarde, las tropas franquistas entraron en Bilbao.

La noticia *La semaine a l'étranger. Espagne. Sur le front de Bilbao*, de 1 minuto y 25 segundos de duración, fue incluida en la edición 23.8 del noticiario francés *Gaumont Actualités*, editado el 4 de junio de 1937. Tras informar sobre el avance de las tropas nacionales en el frente de Bilbao, el locutor comenta: “45 combatientes de las Brigadas Internacionales son liberados por condición del general Franco”. Se observa a los brigadistas atravesar la frontera hispano francesa en fila de dos. Hasta la frontera española son acompañados por guardias civiles y oficiales del Ejército. En un puente de Irún se aprecia la presencia de periodistas y fotógrafos. Una vez en territorio francés son observados, con curiosidad, por los ciudadanos. Los liberados presentan un aspecto un poco desnutrido y alguno de ellos lleva bajo el brazo un pequeño paquete.

De esta noticia se conservan 4 minutos y 30 segundos en los archivos de la Gaumont –bajo la numeración 4.964–, sin sonido y no utilizados en la versión comercial. Se observa como los brigadistas penetran en territorio francés conducidos por unos gendarmes. A continuación unas personas, que según la documentación depositada en este archivo son unos representantes de la Cruz Roja, invitan a algunos brigadistas a subir a unos coches. Posteriormente, se observa a dos voluntarios aseándose en el interior de una habitación. Un militar franquista y representantes de la Cruz Roja charlan con los interbrigadistas. Éstos firman unos papeles, en una mesa que está instalada en plena calle, y reciben dinero de una mujer. Para finalizar, los liberados entran en una casa en la que se les sirve una comida. Estas últimas escenas son en territorio español, y antes de cruzar la frontera, ya que en las imágenes aparecen unos guardias civiles. Tras recibir el dinero se colocan en fila a la espera de partir. Una mujer entrega 5.000 francos a cada brigadista, pues cuenta esta cantidad ante la cámara. Un militar franquista habla distendidamente con un exprisionero.

Este reportaje está relacionado con la noticia de que el Gobierno de Franco había liberado, el 29 de mayo de 1937, a diversos prisioneros de las BI. Según Andreu Castells fueron 50 los reos –de procedencia inglesa, polaca, checa, belga y francesa– a los que se vistió con ropa de paisano y se les entregó 500 francos a cada uno⁷. En cambio, otras fuentes de información apuntan que fueron 42 los prisioneros liberados y su nacionalidad era inglesa, francesa, soviética, checa y surafricana⁸. Como se ha señalado más arriba, el locutor de *Gaumont Actualités* indica que fueron 45 los prisioneros liberados. Por

---

⁵ *El Noticiero Universal* (Barcelona, 4/6/1937).

⁶ DELPERRIE DE BAYAC, Jacques. *Las Brigadas Internacionales*. Madrid: Júcar, 1980, p. 245.

⁷ CASTELLS, Andreu. *Op. cit.*, p. 375.

⁸ *El Noticiero Universal* (Barcelona, 29/5/1937).

último, si se estudian detenidamente estas imágenes se puede comprobar que, al menos a un prisionero, se le entregaron 5 billetes de 1.000 francos.

Por su parte, el volumen 8 y número 417A del noticiario *British Movietone News*, editado el 3 de junio de 1937, incluía la noticia *Spain. At the Bilbao Front and Grave Incident of the "Deutschland"*, con una duración de 1 minuto y 38 segundos. La primera parte de la misma está dedicada al frente del Norte. Entre otras actividades, el locutor informa de lo siguiente: "*Continuando la evacuación a Gran Bretaña de miles de niños del bando republicano, existe otro éxodo con una historia diferente: hombres de diversas nacionalidades, incluidos británicos, que han combatido a favor del Gobierno republicano y han sido capturados por el general Franco. Estos hombres son liberados por orden del general Franco y deportados. Reciben dinero y están contentos con ello. Aunque están más contentos por abandonar esta guerra*". Las imágenes empleadas para ilustrar esta noticia son prácticamente las mismas que las utilizadas en la noticia *La semaine a l'étranger. Espagne. Sur le front de Bilbao* incluida en el número 23.8 del noticiario *Gaumont Actualités*.

La liberación de los prisioneros brigadistas también se encuentra en la edición número 353 del noticiario alemán *Ufa-Tonwoche*, editado el 9 de junio de 1937, en la noticia *Amnestie Francos für alle Nichtspanischen Kriegsgefangenen*, de un minuto de duración.

En la edición 8-275 del noticiario estadounidense *Hearst Metrotone News*, editado el 7 de junio de 1937, se incluyó la noticia *Spanish War, and Bilbao, Spain*, de 1 minuto y 30 segundos, en la que aparece el citado intercambio de prisioneros.

Las BI no participaron en el frente del Norte como unidad de combate. Aunque en algunos noticiarios aparecen soldados extranjeros combatiendo a favor de la República española, éstos no eran brigadistas. Por ejemplo, en el Archivo de la UCLA Film and Television Archive de la Universidad de California se conservan alrededor de dos minutos de un material, titulado *Nationalist Troops, under Command of General Aranda on Gijon Front. Spain*, que finalmente no fue utilizado en *Hearst Metrotone News*. En un momento determinado se observa –según la documentación conservada en el UCLA Film and Television Archive– a un grupo de prisioneros austriacos que son interrogados por militares nacionales.

La productora Hispano-Film-Produktion también se dedicó al cine documental, como lo demuestra el largometraje de 85 minutos *España heroica. Estampas de la Guerra Civil* (1938), coproducido con la empresa alemana Bavaria Filmkunst, en el que se recreaba la historia española desde la proclamación de la II República hasta la conquista de Bilbao por parte de las tropas nacionales. Este film fue, sin lugar a dudas, la película más importante, propagandísticamente hablando, que tuvo la España nacional. La etapa republicana es descrita como "*la decadencia de España llevada a políticas que no consideraban su psicología étnica y potenciaban el particularismo disolvente del pueblo*". Se justifica "*la gloriosa gesta militar contra las hordas rojas*" para evitar que en España acabará implantándose "*el caos y la barbarie*". El terror del bando republicano durante la guerra es ilustrado, entre otras imágenes, con escenas de ejecuciones y cadáveres (algunos de los fallecidos fueron fusilados en Badajoz ¡por los nacionales!). El documental fue montado con material rodado en la España nacional, con el incautado a los republicanos y con el filmado por los corresponsales extranjeros. *España heroica* llegó a ser exhibido ante el secretario del Comité de No-Intervención como prueba del desorden y salvajismo que reinaba en zona republicana. Cuando este film fue estrenado en Valencia, una vez finalizada la guerra, la crítica reconocía que era "*el documento fílmico más prodigioso de la pasada epopeya*".⁹

Como *España heroica* era una coproducción hispano-alemana se hizo una primera versión para Alemania –titulada *Helden in Spanien*– cuya duración es de 70 minutos, 15 minutos menos que la española, y que abarca cronológicamente hasta la llegada de los

⁹ *Las Provincias* (Valencia, 13/5/1939).

nacionales al mar Mediterráneo, en abril de 1938. Durante la defensa de Madrid aparecen imágenes de brigadistas que son presentados como mercenarios extranjeros y comunistas. El locutor dice que la Ciudad Universitaria es “*destruida por los rojos*”. Tras comentar la conquista de Vinaroz, se observa una secuencia en la que según la locución se trata de interbrigadistas prisioneros trabajando en la reconstrucción para redimirse de lo que han destruido.

Finalizada la Guerra Civil española, se hizo una segunda versión de *Helden in Spanien*, con una duración de 58 minutos. Como prueba de la ayuda internacional comunista que recibió la República española se incluyen imágenes de voluntarios extranjeros en el Cuartel Carlos Marx de Barcelona, en septiembre de 1936, y durante la defensa de Madrid, en el otoño de ese mismo año. A pesar de la resistencia republicana, el locutor indica que el poder bélico de la España nacional es superior. Como prueba de ello, y tras ver bombardeos aéreos y artilleros en la batalla del Ebro, se presenta la derrota de las BI y la captura de numerosos prisioneros.

Prisioneros de guerra

El primer documental realizado por el Departamento Nacional de Cinematografía (DNC) fue *Prisioneros de guerra*. El 1 de abril de 1938 se fundó este organismo, dependiente de la Dirección General de Propaganda del Ministerio del Interior. Manuel Augusto García Viñolas estuvo al frente de dicho departamento¹⁰. A partir de este instante, la producción filmica de la zona nacional se basó en un mayor control. En una orden ministerial del 2 de noviembre de 1938 se establecieron unas normas para la censura. En ella se especificaba que “*siendo innegable la gran influencia que el cinematógrafo tiene en la difusión del pensamiento y en la educación de las masas, es indispensable que el Estado lo vigile, en todos los órdenes en que haya riesgo de que se desvíe de su misión*”.

Por lo tanto, las funciones del DNC fueron dos: a) producción de documentales y noticiarios; y b) control y regulación de la producción nacional y de la extranjera que se importase a la España nacional. De esta manera, la empresa privada quedó subordinada al poder político. Su prioridad fue la de poner en funcionamiento los servicios de producción, realización y difusión de aspectos relacionados con la guerra. En junio de 1938 se produjo el primer número del *Noticiero español*, cuyo impulsor fue García Viñolas. Este noticiero español incluía diversas noticias por edición, predominando los temas militares. En cierta manera, *Noticiero español* se puede considerar un antecedente del *NO-DO*. Durante la Guerra Civil española se realizaron diecinueve números con una duración aproximada de diez minutos. Los once primeros números fueron procesados y sonorizados en Alemania –lo que demuestra la dependencia cinematográfica de la zona nacional hacia el exterior– y el resto en España. El hecho de que no se hubiera creado anteriormente un noticiero realizado por el Gobierno franquista es una prueba de la escasez de medios y la falta de equipo humano. La sede principal del DNC estaba situada en Burgos con un número bastante reducido de personal ya que en mayo de 1938 contaba con 15 funcionarios, entre personal administrativo y técnicos cinematográficos¹¹.

Pero volviendo a *Prisioneros de guerra*, es un documental filmado en abril de 1938 y producido por el DNC en el que se relata la vida de los presos, especialmente de las BI, capturados por el Ejército nacional. El guión, el comentario y la dirección corrieron a cargo de Manuel Augusto García Viñolas, el responsable del sonido fue Joaquín Reig,

---

¹⁰ García Viñolas, antes del estallido de la guerra, trabajaba en Roma como corresponsal de *El Debate*. Iniciado el conflicto bélico, formó parte de la Legión, obteniendo un permiso especial del General Jefe del Tercio a solicitud del Ministro del Interior para ocupar su cargo de jefe del Departamento Nacional de Cinematografía. Por su labor como escritor y al frente de la producción cinematográfica, fue condecorado por el general Franco con la Encomienda de la Orden Imperial de las Flechas. Cfr. *Hoja Oficial del Lunes* (Sevilla, 3/10/1938).

¹¹ Archivo General de la Administración (AGA) de Alcalá de Henares, Sección Cultura, Archivador 268.

mientras que el de la fotografía fue el alemán, afincado en España, Enrique Gaertner. El 9 de abril, García Viñolas escribió al Coronel Inspector de los Campos de Concentración de Burgos con los siguientes términos:

“El Departamento Nacional de Cinematografía proyecta la difusión por el extranjero de un documental sobre los campos de concentración recogido con una finalidad concreta de propaganda.

Por esto me permito solicitar a V.E. se digne autorizar a nuestro equipo cinematográfico la visita a los campos de concentración y la facultad de impresionar escenas en ellos.

Tendremos mucho gusto en someter a V.E. Oportunamente el guión de este documental y su realización definitiva.

Por Dios, por España y por su Revolución Nacional Sindicalista”¹².

A principios de mayo ya se había filmado el material. En este sentido, Manuel Augusto García Viñolas manda el siguiente escrito, fechado en Burgos el 4 de mayo, a Eduardo García Maroto de la empresa Lisboa Film, compañía encargada de montar y editar el film:

“Del documental llamado *Prisioneros de guerra* como verás lleva todo sonido y comentarios hecho aquí (España). Es lo primero que hace el Departamento y hay un gran interés en que salga bien y deprisa”¹³.

Durante los primeros días de junio el DNC ya tenía una copia en sus manos como lo demuestra el fragmento de la siguiente carta firmada por García Viñolas, el 4 de junio, y enviada a Lisboa Film:

“Agradecemos mucho el que vds. Nos facilitasen una copia de nuestro primer documental *Prisioneros de guerra* que era también el primer encargo que hacíamos a vds.

De momento nos urge para presentarlo a S.E. el Generalísimo el nueve del presente mes, recibir tres copias de *Prisioneros de guerra*, con arreglo a las modificaciones que quedaron dicha en el laboratorio

Agregamos a ellas la siguiente, rogándoles que la atiendan con el mayor interés. La escena en que una columna de prisioneros avanza cantando *Rocío*, debe ser modificada en su sincronización cambiando este sonido por el ruido de un paso fuerte de marcha que le corresponda”¹⁴.

La película comienza con el desfile, por un bosque y atravesando un puente, de prisioneros, mientras se oye un paso fuerte de cómo van marcando el paso, con la siguiente locución que no tiene ningún desperdicio:

“Estos hombres vinieron a España, traídos por el oro soviético, para luchar contra las tropas de Franco. Dejaron sus casas y abandonaron sus familias, engrosando las Brigadas Internacionales. Y un día fueron ellos, como antes fueron otros y otros serán aún, quines quedaron dentro del avance genial de nuestras tropas, prisioneros de Franco, con el fusil caliente, todavía, del último disparo.

Les habían dicho que nuestra Infantería no respetaba prisioneros, que una muerte terrible les aguardaba, en este campo Nacional. Les cultivaron con el engaño y el error. Y he aquí que la España de Franco abre sus granjas y cuarteles y habilita sus monasterios y castillos, para alojar a estos hombres, que fueron enemigos nuestros. Vais a presenciar, no ya la vida que les conservó nuestra justicia, sino la vida que les rehace nuestra hermandad. Vais a ver sus trabajos, sus recreos, su existencia. La piedad que ellos negaban en nosotros, es poco todavía para las nuevas leyes del Estado. España ofrece más aún. España les ofrece a estos hombres la revalidación, la dignidad que tenían perdida. Si volaron un puente, ahora lo reconstruyen; si derribaron una casa, la levantan ahora. Estos son sus trabajos. De cerca de 200.000 prisioneros hechos por las tropas nacionales, sólo 45.000 permanecen aún en los campos de concentración; los demás han sido reintegrados a sus labores, a sus casas. Incorporados noblemente a España, Franco les da también a ellos la Patria, el Pan y la Justicia”.

Sobre las Brigadas se comenta el tópico de que vinieron a España a causa de las reservas de oro enviadas a la URSS por el Gobierno republicano. Cuando se nombra el número de prisioneros capturados se ofrecen imágenes rodadas en el antiguo monasterio de San Pedro de Cardeña (Burgos), abandonado como tal desde 1922 y donde había estado ubicado el primitivo sepulcro de Rodrigo Díaz de Vivar, el Cid. En

¹² AGA, Sección Cultura, Archivador 1615.

¹³ AGA, Sección Cultura, Archivador 267.

¹⁴ Idem.

marzo de 1938, las autoridades franquistas decidieron destinarlo principalmente a campo de concentración de los extranjeros que combatieron a favor de la República, aunque también había españoles. Anteriormente, en este recinto sólo había presos españoles. Según el recuento efectuado por las autoridades nacionales, el primero de marzo había 1.300 prisioneros, 1.977 un mes más tarde y 1.950 el uno de mayo¹⁵.

La mayoría de los presos de este documental aparecen con el pelo muy corto y vestidos con uniforme ya que tenían consideración de personal militarizado, quedando sujetos al Código de Justicia Militar. Se filmó a los prisioneros realizando diversas actividades para reflejar el buen trato que recibían: comiendo en el campo, afeitándose, fumando, jugando a la pelota vasca, interpretando canciones, etc. Mientras cantan, se escuchan canciones, pero el sonido no está sincronizado con la acción. En un momento determinado, se observa a un negro y a un asiático –probablemente chino– hablando y riendo entre ellos. Un oriental escribe en un papel unas frases en grafía mandarín y, a continuación, aparece en otro folio la traducción en castellano “*Viva España. Arriba España*”. En realidad, una de las líneas dice “Chan Akin de Shangai”. Chang era un dirigente izquierdista en Shangai que emigró a Europa, instalándose en Francia, a causa de la persecución de las autoridades del Kuomintang –Partido Nacional del Pueblo enfrentado a los comunistas–. Tras el estallido de la guerra española, se trasladó a nuestro país hasta que fue capturado por el Ejército franquista¹⁶.

A continuación, se incluyen imágenes de un centro sanitario donde los prisioneros son cuidados por monjas y enfermeras. El narrador explica el lugar donde están al afirmar: “*Unos venían enfermos; heridos otros. La España nacional les recoge en el Sanatorio de Liérganes, cerca del mar Cantábrico*”.

En dicho centro, situado en la provincia de Santander¹⁷, los heridos aparecen reposando, hablando con las enfermeras y tocando la guitarra en unos jardines. Como banda sonora se escucha el tango *Caminito*¹⁸. En un primer plano se distingue una hoja –que lleva impreso el sello “Hospital Militar Número 9”– anunciando el menú:

“Desayuno: café con leche.

Almuerzo: sopa a la jerezana, potaje de garbanzos y pescado en salsa verde.

Comida: lentejas estofadas, carne guisada al horno y café con leche.

Menú de comidas de régimen: puré, verduras, carne, pescado, café con leche, leche y frutas”.

Sólo un infeliz podría pensar que valía la pena caer en poder del Ejército nacional si era este el trato que recibían los reos. Los prisioneros fueron filmados comiendo en un comedor. Aquellos que presentan un estado de salud precario son atendidos por monjas en sus camas. Un enfermo al ver un crucifijo intenta levantarse pero una religiosa se lo impide. De todas formas él se queda mirando, de forma placentera, a Cristo. En todo instante se nota como el prisionero en cuestión está actuando ante la cámara.

Después de esta escena, se observa a unos mutilados entrando en un gran edificio donde leen y descansan. El lugar y el trato son descritos de esta manera por el locutor:

---

¹⁵ Archivo General Militar de Ávila (AGMA), Armario 1, Caja 2330, Legajo 58, Carpeta 10, F. 4 y 5. Agradezco al historiador Javier Rodrigo Sánchez el haberme proporcionado dicha información.

¹⁶ Agradezco toda esta información a los historiadores Hwei-Ru Ni y Len-Yuan Tsou que me la proporcionaron durante el *Coloquio Internacional de las Brigadas Internacionales, entre la solidaridad revolucionaria y la política del Comintern*, celebrado en Lausana entre el 18 y el 20 de diciembre de 1997. Dichos investigadores acaban de publicar en chino el siguiente libro *Ganlan Guiguan de Zhaohuan: Canjia Sibanya Neizhan de Zhongguoren (1936-1939) [La llamada de España: los voluntarios chinos en la Guerra Civil española (1936-1939)]*. Taipei: Renjian Chubanshe, 2001.

¹⁷ El 27 de abril de 1938 había 281 enfermos. AGMA, Armario 1, Caja 2330, Legajo 58, Carpeta 10, F. 4 y 5.

¹⁸ La letra de este tema fue escrita por Gabino Coria Peñalosa, mientras que la música fue compuesta por Juan de dios Filiberto en 1924. Esta canción ha sido interpretada por diversos artistas, siendo Carlos Gardel uno de los que la popularizó.

“Muchos de estos hombres llevados al frente por el Gobierno rojo, en reclutas criminales, eran mutilados. Los jefes marxistas les arrastraron hasta las trincheras, mas al huir, se olvidaron de que estos forzados no podían seguirles. Ochocientos mutilados prisioneros viven hoy en el antiguo Palacio de Lerma [Burgos]. Salen al pueblo, reposan en el sol de la plaza, sus horas. Han hallado la paz, precisamente aquí donde les anunciaban la muerte. Sus días de prisioneros, están consagrados al aprendizaje de unas labores, que les convierten en seres útiles, redimiéndoles de su existencia de parias. Y los que eran despojos humanos, deberán a España su regeneración”¹⁹.

Prisioneros de guerra acaba con imágenes de reos trabajando en una fábrica, en el exterior de una mina, construyendo un puente, arando y recibiendo la comida²⁰. Una vez han recogido los alimentos, antes de comer, algunos presos saludan con el brazo derecho alzado. Según el comentarista, los prisioneros no sólo se redimen con su trabajo sino que algunos acaban pasándose al bando franquista:

“De las masas proletarias de las multitudes internacionales hicimos orden y concierto. Desvanecemos el rencor y, como un tullido que desentumece su mano cerrada, estos hombres abrieron el puño. Y la hermandad de la mano abierta y el brazo extendido, los recibió con la generosidad que el Imperio español de otro tiempo tuvo siempre con el vencido. ¡Esta es nuestra justicia! Mientras una propaganda infame nos creaba enemigos, la España de Franco iba haciendo de estos enemigos sus hombres”.

A partir de este instante se escucha el himno español.

En el Archivo General de la Administración de Alcalá de Henares se conservan varios documentos que prueban una serie de cambios que se efectuaron sobre *Prisioneros de guerra*. Por ejemplo, el presidente de la Junta Superior de Censura Cinematográfica de Burgos elaboró un informe –fechado el 16 de julio– en el que comenta la supresión de la frase “*nuestro Gobierno da a sus prisioneros el mismo haber diario que a sus soldados*” que tenía que escucharse en las imágenes rodadas en Liérganes²¹. En el artículo cuarto del decreto número 281 –publicado en el número 224 del Boletín Oficial del Estado, editado en Burgos el 1 de junio de 1937–, se especificaba que los presos “*cobraran en concepto de jornales, mientras trabajen como peones, la cantidad de dos pesetas al día, de las que se reservará una peseta con cincuenta céntimos para manutención del interesado, entregándosele los cincuenta céntimos restantes al terminar la semana*”.

Visionado el documental no sólo destacan las proporciones grotescas de la locución, sino la farsa realizada sobre un grupo de prisioneros de las Brigadas Internacionales. Y dijo farsa porque aunque hubo mercenarios y aventureros dentro de las Brigadas, el elemento comunista en esta unidad militar resultó primordial, ya que el 80% de sus componentes lo fueron. Por esta razón, no resulta del todo creíble que se pase a creer, con plena convicción, de los principios promovidos por la Komintern al ideario franquista sin ningún tipo de problemas.

De todas formas, el DNC quedó muy satisfecho con este film ya que cumplía con dos objetivos: impulsaba la adhesión a la causa franquista e incitaba la aversión a la de sus antagonistas. La prueba es que se pensó en su difusión en el extranjero, aunque todo parece indicar que nunca se llevó a la práctica. En este sentido, Manuel García Viñolas responde en una carta, fechada en Burgos el 21 de septiembre de 1938, al jefe del Servicio Nacional de Prensa extranjera a un escrito, datado el día anterior, sobre la posibilidad de proyectar en Bruselas películas del Departamento que no hay ningún inconveniente siempre y cuando se paguen 2.000 escudos por copia²².

¹⁹ Según un informe elaborado por la Inspección de Campos en junio de 1938 había 779 que estaban en buenas condiciones, a diferencia de otros centros. AGMA, Armario 1, Caja 2324, Legajo 46 bis, Carpeta 6, Documento 19.

²⁰ En el AGMA se conservan las listas de los trabajos desarrollados por los prisioneros. Cfr. Caja 2324, Armario 1, Legajo 46 bis, Carpeta 10, Documento 14. Por la brevedad de la imágenes del documental es imposible tratar de averiguar en que lugar fueron rodadas.

²¹ AGA, Sección Cultura, Archivador 3127, Expediente 203.

²² AGA, Sección Cultura, Archivador 269.

La producción del Departamento fue distribuida en la España franquista por la empresa alemana Hispania Tobis. La Tobis de Berlín distribuyó el material en el resto de países. En un alarde de excesivo optimismo, Manuel Augusto García afirmaba en una entrevista: “*Nuestras películas son distribuidas íntegras por la España nacional, nuestras posesiones y la América española. Luego, parcialmente, según conviene a nuestra propoganda, por medio de consignas rigurosas, estas noticias son distribuidas por todo el mundo. Como dato rigurosamente exacto puedo asegurar que unos 500 millones de habitantes de todos los países presencian semanalmente la proyección de un noticiario sobre nuestra campaña*”²³.

Era habitual que las obras del DNC se mostraran en pases privados a diversas autoridades franquistas. Con fecha de uno de septiembre, el Departamento redactó un comunicado con la finalidad de difundirlo por Radio Nacional de España. En él se informa que *Prisioneros de guerra*, junto con los tres primeros números del *Noticiario español*, fueron proyectado en sesión privada con la asistencia de Ramón Serrano Súñer, Raimundo Fernández Cuesta y Andrés Amado, ministros del Interior, Agricultura y Hacienda, respectivamente. Mención especial merece el documental ya que de él se comenta:

“Puede afirmarse que es una obra maestra, perfecta y cuajada de buen arte cinematográfico. Al hecho anecdótico e interesantísimo de la vida de los prisioneros rojos en nuestros Campos de Concentración, en los que reciben el trato humanitario, cordial y de preparación necesaria para el trabajo cuando la guerra acabe, se une la emoción ininterrumpida (sic) de las escenas que van desarrollándose, sin apenas rótulos explicativos, ni palabras literarias, innecesarias, este hermoso paisaje moral que a las grandes democracias puede ofrecer la España nacional, la España de Franco, refutando esa versión malintencionada de cómo los estados totalitarios e imperialistas se comportan con sus adversarios y vencidos.

Técnicamente no puede oponérsele ningún reparo, como hemos dicho a esta bella manifestación de arte cinematográfico español. Técnica precisa, fotografía espléndida, agilidad, emoción sin melodrama, fondos musicales de exquisito gusto e ilustraciones de palabra sólo en aquellos momentos precisos que no vienen a estorbar, con engorrosos comentarios, el interés que brota espontáneo de la propia visión.

Y hay algo más en este documental *PRISIONEROS DE GUERRA*; hay no sólo lo que tiene en sí de reflejo de la vida de nuestros prisioneros en sus Campos de Concentración. Hay también la expresión más vigorosa y magistralmente conseguida del dinamismo industrial de nuestra zona liberada; de nuestra España nacional. Al fragor del combate, al horrendo estrépito de la destrucción y del saqueo en la zona roja, se responde en la España nacional con un maravilloso concierto de turbinas, de altos hornos, de minas en constante laboreo, de ferrocarriles que transportan mineral... De todo cuanto es representación viva de la economía pujante de un país que se está edificando sobre nuevas bases morales y se apoya sobre un esfuerzo industrial casi milagroso.

Magnífica película de propaganda que como los Noticiarios antedichos, merecieron una ovación cerrada del público invitado en el que figuraban significadas personalidades de nuestra vida oficial y de todas las artes.

El más cálido elogio merece el magnífico director y Jefe del Departamento de Cinematografía, Manuel Augusto y lo mismo sus valiosos colaboradores”.

Aunque Charles S. Bay, cónsul de los EE.UU. en Sevilla, declaró que los 20 norteamericanos que fueron liberados en 1938 presentaban un buen aspecto²⁴, el testimonio de antiguos extranjeros cautivos en campos de concentración franquistas es bien diferente. El estadounidense Louis Ornitz, miembro del Batallón Lincoln, tras obtener la libertad declaró que todos los presos habían sido sometidos a un “*intenso programa de purificación política*” con la finalidad de depurarlos ideológicamente²⁵.

²³ FE (Burgos, agosto de 1938).

²⁴ EBY, Cecil. *Between the bullet and the lie: American volunteers in the Spanish Civil War*. Nueva York-Chicago-San Francisco: Holt, Rinehart and Winston, 1969, p. 254. Con el fin de la ofensiva del Ebro, el general Franco accedió el canje de algunos prisioneros por otros en territorio republicano. El primer grupo de 14 norteamericanos partieron de San Pedro de Cardeña en octubre de 1938 hacia Francia, donde se embarcaron hacia los EE.UU.

²⁵ Ornitz tras su llegada a los EE.UU. escribió una obra centrada en los presos que estuvieron en San Pedro de Cárdena: *Captured by Franco*. Nueva York: Friends of the Abraham Lincoln Battalion, 1939.

El inglés David Goodman, componente del Batallón Británico de las BI y quien estuvo en San Pedro de Cardeña, recordaba que en su estancia como horrorosa: padeciendo vejaciones; escasez de alimentos; durmiendo en un suelo de piedra, apiñado junto con otros compañeros como sardinas; levantarse a toque de diana; saludar con el brazo a las autoridades y cuando se izaban las banderas; asistir cada mañana a misa de forma obligatoria; cantar en el patio el *Cara el Sol*; lecturas de leyes judiciales; charlas religiosas y patrióticas; gimnasia; recuentos; etc²⁶.

El americano Carl Geiser, brigadista del Batallón Lincoln, estuvo prisionero en San Pedro de Cardeña entre abril de 1938 y agosto de 1939, siendo el portavoz del grupo anglosajón. Las duras y pésimas condiciones que sufrió en su cautiverio están recogidas en un libro²⁷. Fue testigo del fusilamiento del británico Jim Rutherford el 24 de mayo de 1938 en Burgos, después de estar seis semanas en el antiguo monasterio. Rutherford ya había sido capturado en febrero de 1937 y condenado a muerte, pero finalmente fue canjeado. Volvió a combatir al lado de las fuerzas republicanas, siendo detenido de nuevo por los franquistas en marzo del año siguiente. En esta ocasión, desgraciadamente su suerte fue adversa. Geiser indica que los prisioneros de habla inglesa formaron un colectivo propio, editando un boletín clandestino y rudimentario, escrito a lápiz, *The Jaily News*.

Conclusión

Seguramente, más destacada que la contribución militar fue la dimensión propagandística de las BI. Para los republicanos fueron el ejemplo de la solidaridad internacional con su causa republicana, mientras que para los franquistas eran los representantes del bolchevismo.

La Guerra Civil representó una feroz lucha ideológica entre los republicanos y los nacionales. El Cine fue utilizado como arma política y de propaganda bélica aprovechando los tres elementos que ofrece: la imagen, el texto verbal y la música.

Por lo que se refiere a los documentales realizados durante la Guerra Civil española por el bando nacional, sobre la presencia de interbrigadistas, hay dos aspectos principales a señalar:

- a) se magnifica su presencia; y
- b) se presentan como un elemento soviético y deshumanizado.

Dentro del primer punto, se enmarcaría la creencia que algunas victorias republicanas, como por ejemplo la defensa de Madrid, se debió a la presencia de las Brigadas. Los hechos nos demuestran que la realidad fue muy diferente. Si tenemos en cuenta que los brigadistas que participaron en esta batalla fueron alrededor de 2.500, por importante que fuera su papel, por sí solos no podían hacer frente al enemigo; contribuyendo otros factores como, por ejemplo, la llegada del armamento soviético o la entrada en combate de unidades españolas. Actualmente, la mayoría de historiadores establece entre 40.000 y 60.000 el número de voluntarios extranjeros que se enrolaron en las BI y, probablemente, nunca hubo más de 20.000 en combate a la vez en diversos campos de batalla. Una cifra bastante inferior si la comparamos con las tropas que envió la Italia fascista: cerca de 73.000 hombres.

Sobre la soviétización de la guerra civil, para el bando nacional las BI eran una prueba evidente al considerarlas como una fuerza de choque en la acción futura de la Internacional Comunista en España. Pero un ejemplo de la "magnanimidad" de las

²⁶ Declaraciones de David Goodman al autor, coincidiendo la asistencia de ambos en el I Foro Internacional sobre las Brigadas Internacionales, celebrado en Getafe entre el 12 y 14 de noviembre de 1999.

²⁷ GEISER, Carl. *Prisoners of the Good Fight*. Westport: Lawrence Hill and Company, 1986, pp. 100-201.

autoridades franquistas hacia sus enemigos, en este caso los brigadistas, es el documental *Prisioneros de guerra*. En el mismo se relata el trato que reciben los interbrigadistas prisioneros en la España nacional, lo cual es especialmente ilustrado en imágenes donde se les ve descansando, charlando, tocando instrumentos musicales, comiendo en abundancia, etc. Asimismo, trabajaban en la reconstrucción del país, indicando la locución que las autoridades nacionales les permiten recuperar la dignidad perdida, haciendo así, la España de Franco, suyos a estos hombres que vinieron como enemigos. Para finalizar, se ha de indicar que el locutor afirma que de los 200.000 hombres –una cifra realmente desorbitada si se refiere a las Brigadas– hechos prisioneros sólo 45.000 permanecen en cárceles y campos de concentración, habiendo regresado el resto a sus hogares.

Es evidente que las tesis de un libro no puede ser reproducido en un documental, cualquiera que sea su duración, porque son dos medios distintos. Los realizadores cinematográficos prefieren tratar un tema en líneas generales que extenderse en él, por importante que sea, porque podría ralentizar la acción y aburrir al espectador. Se tiene que admitir que el cine es un medio de comunicación, ni mejor ni peor que otras fuentes historiográficas, que privilegia algunos aspectos –la imagen y el sonido– en detrimento de otros –la concentración–.

ANEXOS

EXILI, RESISTÈNCIA I DEPORTACIÓ: LA TRAJECTÒRIA DE RAMON BUJ I FERRER

Ernest Gallart

La comunicació¹ que presentem a aquest Congrés, a la 4ª secció *Fonts documentals. Recopilació de documents*, és un document d'història oral que s'adreça a donar a conèixer un testimoni en la triple vessant d'exiliat, de resistent i de deportat a un camp de concentració nazi, a la vegada que vol fornir als investigadors i professors d'una font primària contrastada que faciliti ulteriors recerques i pugui ser emprada com a eina pedagògica. El límit espacial de la comunicació fa que oferim una versió reduïda tant del testimoni que com del seu estudi.

Metodologia

El relat de vida² procedeix de l'enregistrament del testimoni oral de Ramon Buj i Ferrer realitzat a Montpel·lier, a l'Hérault, el 2 i el 3 de maig de 1997. Uns mesos abans s'havia enviat una carta en la qual se li explicava l'interès per enregistrar el testimoni d'alguns supervivents del *konzentrationslager* Dachau³ i es demanava la seva participació. El qüestionari de treball es va preparar a partir de la lectura de la bibliografia específica, amb una estructura semi-oberta i seguint un esquema biogràfic⁴. L'enregistrament es va realitzar en tres sessions. El relat va ser transcrit íntegrament pels autors de l'entrevista pràcticament després de ser realitzada. Posteriorment aquesta versió va ser rellegida a partir d'una nova audició de la cinta enregistrada i es va enviar el text a l'informant a fi efecte que aquest pogués fer les esmenes que considerés oportunes tot justificant-les. El text final és el resultat de la transcripció més les

¹ Aquest treball no hauria estat possible sense l'inestimable col·laboració de la família Buj - Espí que ens ha dedicat tant de temps i ha esmerçat una paciència infinita a l'hora d'atendre'ns.

² Cal plantejar una distinció entre *relat de vida* i *història de vida* en la línia proposada per Norman K. Denzin que diferencia *life history* de *life story*. Amb aquest darrer terme, designa la història de vida tal i com l'explica la persona que l'ha viscuda. Quant al terme *life history*, proposa reservar-lo per a estudis de casos que es refereixin a una persona determinada i abastin no únicament el seu relat de vida, sinó també tot tipus de documents. Vegeu BERTAUX (1993), p. 151.

³ Camp de concentració situat a 15 quilòmetres al nord-oest de Munic, a Baviera, Alemanya, construït a la primavera de 1933. Juntament amb el camp de Buchenwald, al centre, i el de Sachsenhausen, al nord d'Alemanya, formaria el nucli dels sistema concentracionari nazi. El *lager* el formaven trenta-quatre *blocks* arrencats simètricament, una àmplia plaça de formació, i un seguit d'edificis administratius, envoltats per un doble perímetre amb filferrades electricades i miradors de vigilància. A les rodalies, s'obri un extens complex de casernes de les SS, armeries i fàbriques. Als detinguts del camp central, uns trenta-cinc mil, calia afegir-hi uns altres quaranta mil distribuïts en *kommandos* exteriors. Un cop acabat el conflicte, fou seu d'un judici contra els SS d'aquest camp i dels SS del KL Mauthausen. Vegeu BERBEN (1977).

⁴ Sobre les possibilitats de la biografia com a instrument analític i interpretatiu vegeu les propostes de FERRAROTTI (1993), p.129-148.

aportacions finals de l'informant. El relat de vida s'ha transcrit tot mantenint la màxima fidelitat a la narració dels esdeveniments. Únicament s'ha alterat l'ordre d'algun paràgraf per facilitar la comprensió, s'han posat alguns verbs que el testimoni havia elidit, s'han corregit comptats gal·licismes i castellanismes i s'han afegit alguns signes de puntuació. Quant a les notes, hem procurat aportar només informació que estigués vinculada directament a allò que explica el text. S'han notat, dins del relat, la totalitat de topònims, a fi i efecte de facilitar-ne la localització. Finalment, s'ha contrastat el testimoni amb la bibliografia especialitzada i amb el testimoniatge d'altres deportats al mateix camp⁵.

Perfil biogràfic de l'informant

El testimoni és Ramon Buj i Ferrer, un barceloní nascut al barri de Sant Pere de les Puelles, a Sarrià, el 25 de setembre de 1921. Als catorze anys deixa l'escola, l'Acadèmia Minerva⁶, i entra, primerament, a treballar a la Borsa amb un cosí del seu pare, empleat a la Banca Marsans⁷. Sis mesos més tard entra de meritori a la Comercial Asturiana⁸. A les nits, mentrestant, continuava la formació en una acadèmia del carrer Princesa estudiant francès i comptabilitat. Aquests coneixements més endavant li seran d'utilitat; un cop retornat de la deportació treballarà a l'agricultura fins que entrarà de comptable en un magatzem de maquinària agrícola, a Montpeller, on acabarà la seva carrera professional.

El compromís ideològic arribà de ben jovenet amb un grup de joves del barri que acompanyaven les dones quan anaven a portar roba als empresonats pels Fets d'octubre de 1934⁹, sentiment solidari que naixia a la mateixa família ja que el seu pare també havia estat represaliat. Aquesta activitat el portà a freqüentar un local situat al Portal de l'Àngel, un primer pis, on hi havia un mestre aragonès que organitzava un grup vinculat al Socors Roig Internacional,¹⁰ i al mateix temps, hi havia la seu de la JSUC,¹¹ a la qual, ben aviat, s'integrà i posteriorment al PSUC.¹² Sindicalment havia militat al CADCI¹³ i donà suport a l'adhesió a la UGT¹⁴ l'agost de 1936. També formà part del

---

⁵ Es tracta dels testimoniatsges de Víctor Bouleterirot, Roger Camprobert, Valentin Cavenago, Georges Charpak, Joan Escuer, Albert Fuchs, Paul Guilleminet, Jaume Masip i Alfred Valcárcel.

⁶ Centre d'ensenyament situat al carrer Baix de Sant Pere de Barcelona, on s'impartien classes de llengua francesa i de comerç.

⁷ Entitat financera fundada per l'agent de canvi i borsa, Josep Marsans i Rof, el 1902 amb el nom de Banca J. Marsans i Rof i Fills. El 1919 esdevingué Banca Marsans S.A. Josep Marsans havia estat un dels fundadors de l'Associació de Banquers de Barcelona, el 1908, i del Sindicat de Banquers.

⁸ Firma comercial de lubricants per a motors, amb fàbrica a Cornellà, propietat del financer Fierro.

⁹ El 6 d'octubre de 1934 es produí una insurrecció del govern de la Generalitat contra el de la Segona República Espanyola a causa de la política contrarreformista que venia portant el govern de Madrid des del triomf del sectors dretans a les eleccions de novembre de 1933. El moviment fou reprimat pel General Batet, capità general de Catalunya. Com a conseqüència d'aquests fets, fou suspès l'Estatut d'Autonomia i el govern de la Generalitat fou condemnat a 30 anys de presó. Vegeu SÒRIA (1989), p. 381.

¹⁰ Organització Internacional d'Ajut als artífex de la Revolució. Organització creada el 1922 pel Komintern per oferir suport jurídic, material i moral als emigrants polítics, als presos i a les famílies dels revolucionaris morts durant la lluita. A l'Estat espanyol, donà suport als represaliats pels *Fets d'Octubre de 1934* i durant la guerra civil (1936-1939) treballà activament a favor de les víctimes republicanes a la rereguarda.

¹¹ Branca juvenil del PSUC.

¹² Partit polític català fundat el juliol de 1936 per la unió del Partit Comunista de Catalunya, El Partit Català Proletari, la Unió Socialista Catalana i la Federació Catalana del PSOE. Durant el conflicte civil experimentà un fort creixement i participà en diversos governs de la Generalitat. Vegeu SÒRIA (1989), p.311 i 312.

¹³ Centre Autonomista de Dependents del Comerç i de la Indústria. Entitat fundada a Barcelona el 1903 per assalariats del comerç amb un caràcter cultural, esportiu, mutual i sindical. De sensibilitat catalanista, va anar escorant de la proximitat ideològica a la Lliga Regionalista cap a l'esquerra. Clausurat durant la dictadura de Primo de Rivera, repregué les activitats proclamada la II República, dins l'esfera d'ERC i de la USC. El 1934 el Partit Català Proletari aconseguí un cert pes i militants ocuparen els llocs directius. Els seus locals van ser un

comitè d'empresa, representant aquest sindicat, un cop fou col·lectivitzada la Comercial Asturiana.

De retorn a França, a la immediata postguerra, reprèn les activitats de lluita clandestina, aquesta vegada contra el franquisme, i realitza sovint actuacions dins l'Estat espanyol, des de fer-hi arribar propaganda passant pel trasllat de fons, de materials... El 1947 es casa amb Teresa Espí, una montpellerina filla de pares valencians amb la qual tindrà un fill, en Sergi. Més endavant, s'integra a les associacions d'antics deportats, a la FNDIRP¹⁵, de la qual és membre del comitè nacional i a l'*Amicale des Anciens Détenus Patriotes de la Centrale d'Eysses*¹⁶, de la qual és secretari regional i membre del consell d'administració nacional.

Is orígens familiars es troben a l'Aragó, des d'on els pares Ramon Buj Fullea (Las Cuevas del Cañar, Terol, 22 setembre de 1897 - Barcelona, 1954) i Maria Joaquina Ferrer (Las Cuevas del Cañar, Terol, 27 novembre de 1896 - Barcelona, 1957) havien emigrat a Catalunya per qüestions econòmiques. L'any 1931, regentaven un comerç, una cansaladeria, a la plaça Sant Pere, a Barcelona. Arruïnats es van traslladar al carrer Magdalenes. Després van trobar feina al Mercat Central, al Born, on havien muntat una cooperativa obrera, després del 6 d'octubre. Ideològicament, el seu pare va patir una evolució; primerament militava a la CNT¹⁷, després va passar a la UGT i finalment va acabar al PSUC. Això el va portar a la presó. En plena postguerra, va muntar en un magatzem una impremta clandestina, fou delatat i el van arrestar. Detingut per la policia, va ser empresonat de 1946 a 1948, quan va ser alliberat pel seu delicat estat de salut. La mare a més de les tasques domèstiques, aportava alguns ingressos a la renda familiar tot fent d'assistenta a temps parcial. Sense cap ideologia política, compartia els posicionaments familiars.

---

dels punts de resistència durant els *Fets d'Octubre de 1934*. L'agost de 1936 s'adheria a la UGT. Un cop acabada la guerra civil (1936-1939) fou definitivament dissolt. Vegeu SÒRIA (1989), p. 91- 92.

¹⁴ Sindicat obrer creat a Barcelona el 1888 d'àmbit estatal, d'ideologia socialista i proper al PSOE. A Catalunya no aconseguí una gran implantació cosa que suposà el trasllat de la seu a Madrid. Es caracteritzà per la creació d'associacions d'assistència obrera i l'ús de mitjans pacífics per a millorar la condició de la classe treballadora. Durant la dictadura de Primo de Rivera (setembre de 1923 - gener de 1930) fou tolerada i assolí una certa avantatge en la implantació a costa de la CNT que fou prohibida, però quan aquesta aconseguí la legalitat, la UGT va patir un retrocés. A partir de 1932 va atreure bon nombre de treballadors que no eren partidaris de la línia insurreccional que havia iniciat la FAI, encara que no aconseguí sobrepassar l'afiliació cenetista. El 1933 formà part de l'Aliança Obrera. El 1936 participà activament en l'esclafament de la insurrecció militar i durant la Guerra Civil Espanyola assolí un considerable augment del seu pes sindical tot incorporant el CADCI i passant a òrbita del PSUC. Vegeu SÒRIA (1989), p.403.

¹⁵ La *Fédération Nationale des Déportés et Internés Résistants et Patriotes* va ser fundada l'octubre de 1945 per Marcel Paul i per F.H. Manès. Agrupa tot tipus de víctimes del nazisme (resistents, exiliats, deportats, familiars d'assassinats, de desapareguts...) de tota d'ideologia. Realitza una tasca molt important en la difusió de la història de la deportació, allò que anomenen *activités de mémoire* (publicació de llibres, formació de professors, conferències, preservació d'indrets històrics...). També es dedica a activitats jurídiques i judicials (constitució de part civil en processos de crims contra la humanitat, reclamacions d'indemnitzacions...), a activitats socials (creació d'un dispensari, d'un centre hospitalari...), a activitats mèdiques (foment de l'estudi de les patologies concentracionàries). Publica des de 1946 un butlletí mensual, *Le Patriote Résistant* i s'organitza a nivell de delegacions locals i departamentals. Vegeu <http://www.fndirp.org>.

¹⁶ L'*Amicale des Anciens Détenus Patriotes de la Centrale d'Eysses* és una associació que reuneix els veterans de la insurrecció del penal d'Eysses i als seus familiars. A més de les tasques jurídiques i socials pròpies d'aquest tipus d'entitats, manté una intensa activitat de memòria històrica impulsant la creació d'un museu a Eysses i la preser-vació dels testimonis documentals en un arxiu. Vegeu [http:// www. bteysses.free.fr](http://www.bteysses.free.fr).

¹⁷ Sindicat obrer anarco-sindicalista fundat l'any 1911 a Barcelona. Al juliol de 1936, va tenir un paper destacat a l'avortament de la rebel·lió militar a Catalunya i assolí una gran influència política amb la creació del Comitè Central de Milícies Antifeixistes i del Consell d'Aragó, i formà part del govern de la Generalitat (setembre) i del govern Republicà Espanyol (novembre). La seva influència minvà a partir del de maig de 1937. Fins a la fi de la Guerra Civil (1936-1939) fou el sindicat majoritari a Catalunya. Vegeu SÒRIA (1989), p. 107.

El relat de vida de Ramon Buj

Tipològicament, el text és un relat de vida d'un supervivent d'un camp d'extermini nazi, que és explicat de manera seqüencial, ordenat cronològicament, en el qual es reflecteixen els estadis personals des de l'èxode, l'exili, les activitats a la Resistència, la deportació i la repatriació a França, episodis dels quals l'autor vol deixar constància.

El testimoni és significatiu pel que fa a la trajectòria vital dels republicans espanyols que són deportats als camps d'extermini nazis com a conseqüència de la participació a la Resistència i representatiu pel que fa als integrants de la insurrecció del penal d'Eysses (Lot-et-Garonne).

El grau de versemblança del testimoniatge és elevat. Es detecten més aviat alguna imprecisió cronològica o de matís, més que no pas errades o equivocacions de base, perfectament assumibles pel temps transcorregut i per l'edat de l'informant.

Història de vida de Ramon Buj i Ferrer

La guerra civil

Jo vaig ser molt poc temps a la guerra perquè era molt jove. Primerament jo era de la JSUC, i a l'hotel Colón¹⁸ hi havia un company que era pilot d'aviació que estava ferit i ens donava cursos per poder entrar a l'escola d'aviació de la Unió Soviètica i anar a Moscou. Això de ser pilot ens feia il·lusió i hi anàvem a aprendre, però passaven massa coses, jo veia que on jo treballava la gent jove se n'anava al front, i deia que estava perdent el temps amb un llapis i amb un paper, potser la guerra s'acabaria abans que hagués pogut ser pilot. Llavors vaig demanar als pares si em deixarien marxar cap al front. Entre la joventut hi havia, i entre els membres de la JSUC sobretot, aquest ambient d'anar a fer la guerra. A última hora el meu pare em va dir: "jo, què vols que et digui. Jo no vull cap heroi a casa, però tampoc t'amagaré si et criden. Així que si vols anar-te'n, tu mateix". Jo era jove i havia de demanar autorització, no podia marxar pel meu compte. Em vaig incorporar a l'exèrcit més tard que els del "biberón"¹⁹ i em van destacar a l'estat major del Vè Cos d'Exèrcit, al servei d'informació, amb en Líster.²⁰ La meua guerra va durar des del mes de març o abril del 1938 fins al 1939, va ser curta. Mai vaig tenir cap grau a l'exèrcit. Tothom estava empenyat amb mi perquè no em volia vestir de militar. Una cosa era fer la guerra i l'altre vestir-se de militar. És curiós, perquè en aquesta unitat tots érem catalans, de Tortosa i de Tarragona. En Líster també tenia un batalló especial on tots eren gallecs, eren gent molt bona. Amb nosaltres hi havia un andalús, més gran que nosaltres, i quan hi havia un lloc delicat ens deia que ens esperéssim. Sé com ens tractava la gent gran, evitaven que ens poséssim en perill perquè pensaven que nosaltres teníem anys per viure mentre que ells ja havien viscut una mica.

L'exili

Nosaltres van passar la frontera per la Jonquera el 9 de febrer de 1939 i vam anar fins a Argelès-sur-Mer²¹ (Pyrénées-Orientales) a peu, amb tot l'equip d'artilleria. Quan vam arribar no hi havia res. Va ser

---

¹⁸ Establiment hotelier de luxe, avui en dia desaparegut, que ocupava un lateral de la plaça de Catalunya a Barcelona. Durant la Guerra Civil Espanyola va ser la seu del PSUC, de la JSUC i del Socors Roig Internacional.

¹⁹ La quinta de 1941 va ser la lleva més jove mobilitzada pel bàndol republicà per a participar a la Guerra Civil i era integrada per nois de disset anys. Va ser mobilitzada a finals d'abril de 1938 i el 25 de juliol prenia part de l'ofensiva de l'exèrcit de la República a l'Ebre.

²⁰ Enrique Líster Forján (Ameneiro, Galícia, 1907 - Madrid, 1994). Polític i militar. Membre del Partit Comunista d'Espanya des de 1927, esdevingué un dels principals comandaments militars republicans durant la Guerra Civil Espanyola i prengué part destacadament a la batalla de l'Ebre (juliol - novembre de 1938) i durant la *Retirada* de Catalunya (desembre de 1938 - febrer de 1939). S'exilià a la Unió Soviètica on formà part del Comitè Central del PCE. Vegeu LISTER (1977).

²¹ A principis del mes de febrer de 1939, el govern francès va establir un camp d'internament a la costa del terme d'Argelès-sur-Mer, al departament dels Pyrénées-Orientales. Estava destinat a les unitats de l'exèrcit de la República espanyola que arribaven a França durant l'evacuació de Catalunya a l'etapa final de la Guerra Civil

la pitjor època, quan no hi havia ni latrines, ni mantes, res, sort que havíem agafat la vela d'un carro amb l'esquelet i allí vivíem cinc o sis. Hi vam passar deu o onze mesos, fins que ens van portar al camp d'Agde²² (Hérault), al camp dels catalans. A Agde hi havia tres camps i al tercer pràcticament tots érem catalans. El grup de cinc o sis que havíem vingut del camp d'Argelès-sur-Mer ens vam anar disgregant, tot i que havíem fet junts una part de la guerra, ens vam anar escampant i ens vàrem trobar sols, que és el més dolent amb què et pots trobar en moments com aquests. Tots ens coneixíem, però sense conèixer-nos. Tanmateix, aquí vaig trobar gent amb qui després vaig fer un llarg camí.

Al camp d'Agde vam fer vagues, vam fer de tot perquè no volíem sortir en companyies de treballadors militaritzats²³. Molta gent va sortir a treballar a la vinya o va sortir a treballar al camp. El camp I i II van desaparèixer i al III hi vàrem quedar els més rebels de tots, fins que ens van enquadrar en tres companyies, la meua era la 91a, i ens encarregàvem d'arreglar els camps, dels serveis i ens van fer servir per muntar al camp número II, les barraques, netejar-les i preparar-les per a noves unitats militars que s'estaven formant.

Quan va estar tot a punt, al febrer de 1940, llavors, ens van agafar les tres companyies, o almenys a la meua, no em vull equivocar, i ens van portar a un poblet de mala mort prop de Châtellerault (Vienne), a muntar un camp d'aviació. Quan vàrem arribar tothom s'amagava, les portes tancades i tot perquè deien que portàvem cua. Després, amb el temps, tothom et convidava²⁴. Hi vam estar treballant molt poc temps, dos o tres mesos, i immediatament els alemanys van arribar. El nostre cap francès va anar a buscar els alemanys com aquell que diu. Quan vam saber que havia fugit vam dir: "és el moment de fotre el camp!". I vam marxar amb els soldats francesos que ens guardaven, que ens van seguir, i vam abandonar el camp, agafant una bicicleta, anant a peu, fent autostop... vam fer quilòmetres i quilòmetres. Hi havia un bon brogit, la gent marxava d'un costat a l'altre, els trens tots plens... era la disbauxa, una retirada d'aquestes de por i finalment vaig anar a parar a Castres (Tarn), i després a Pouzolles (Hérault), a casa d'uns oncles²⁵. Un dia em van parar els gendarmes i com que no tenia documentació, amb van detenir i em van tornar a internar al camp d'Argelès-sur-Mer i poc temps després amb vaig reincorporar a la 91a companyia.

L'hivern de 1940-1941 la meua companyia treballava recuperant material bèl·lic a l'arsenal de Roanne (Loire) i després al dipòsit d'obusos de gasos a La-Ferté-Hauteville (Allier). Ben aviat va córrer el rumor a la companyia que aquesta seria traslladada a la zona ocupada pels alemanys per integrar-la a l'Organització Todt²⁶ per construir el mur de l'Atlàntic²⁷. De seguida vam pensar a organitzar les desercions per no contribuir a l'esforç de guerra alemany. Vaig demanar permís per visitar un familiar²⁸

Espanyola. El camp s'organitzava a la platja, que fou envoltada d'un perímetre filferat, on s'hi bastiren uns quants barracons. A mitjan febrer estatjava més de cinquanta mil homes que al cap d'uns mesos serien transferits majoritàriament a un nou camp bastit al mateix departament, al terme del Barcarès. Vegeu GRANDO; QUERALT i FEBRÉS (1991), p.78 - 84.

²² El Camp d'Agde, altrament dit "el camp dels catalans", estava situat a la costa del departament de l'Hérault, a setanta quilòmetres de Montpellier. Fou un dels camps bastit per descongestionar els camps d'internament dels Pyrénées-Orientales. Vegeu VILANOVA (1969), p. 15.

²³ Les Companyies de Treballadors Estrangers (des d'ara CTE) foren creades pel govern francès, a partir de l'abril de 1939, principalment als camps de refugiats republicans espanyols. L'asil ofert es vinculava a un compromís de prestació de treball. Les incorporacions eren teòricament voluntàries, però la majoria foren induïdes o obligades. Cada companyia estava integrada per dos-cents cinquanta homes sota jurisdicció militar. Les condicions de treball eren molt dures i els homes foren emprats en la construcció de fortificacions, a les grans obres públiques i a les indústries militars. Vegeu RAFANEAU-BOJ (1993), p.163-178.

²⁴ La visió negativa que es tenia dels republicans espanyols en alguns àmbits de la societat francesa, molt vinculada a la repressió exercida a la rereguarda republicana durant els primers mesos de la Guerra Civil (1936-1939), no era únicament deguda a la propaganda franquista sinó també a la presa de posició d'alguns polítics i de determinats mitjans de comunicació. En aquest sentit, caldria destacar, per exemple, les opinions del setmanari monàrquic d'Action Française *Le Roussillon*. Vegeu GRANDO; QUERALT i FEBRÉS (1991), p.28.

²⁵ Es tracta de la família Ejarque. No eren exactament oncles, eren uns amics d'uns oncles del seu pare que havien emigrat de Terol a França per raons econòmiques, que es dedicaven a l'agricultura, i que es van establir definitivament a França.

²⁶ Organisme paramilitar alemany creat el 28 de maig de 1938, encarregat de la construcció d'instal·lacions militars i especialment d'autopistes aptes per a vehicles blindats. Un cop esclatada la Segona Guerra Mundial, s'adreçà a la construcció d'infraestructures viàries de caràcter estratègic i de xarxes de fortificacions, especialment a les costes de l'Atlàntic. Fou dirigida per Franz Todt (Pforzheim, Baden, 4 de setembre de 1891 - Rastenburg, Prússia Oriental, 8 de febrer de 1942), ministre d'armament i de producció de guerra, fins a la seva mort en un accident d'aviació. Fou substituït per Albert Speer. Vegeu SNYDER, (1995), p. 262 i 348-349.

²⁷ Fortificacions construïdes al llarg de la costa atlàntica europea, principalment francesa, durant els primers anys de la Segona Guerra Mundial a fi i efecte de rebutjar un desembarcament aliat al continent. Vegeu SNYDER (1995), p. 12.

²⁸ Un cosí del seu pare, Josep Gata, que vivia a Tuchan, al departament de l'Aude.

que tenia al departament de l'Aude i com que no vaig tornar, em van posar en recerca i captura. Detingut i retornat a la companyia, vaig ser traslladat a una unitat disciplinària com a càstig, al 667 Grup de Treballadors Estrangers²⁹ a Riom (Puy-de-Dôme), que feia el manteniment d'un parc automòbil. Vaig tenir sort i vaig aconseguir un bon destí fent funcions de secretari - intèrpret. Dins aquest grup els espanyols vam organitzar activitats clandestines de resistència i de sabotatge. També es feia molta propaganda i la majoria dels integrants d'aquest grup van acabar desertant i incorporant-se a la Resistència. Jo feia d'enllaç amb altres unitats disciplinàries i vaig despertar sospites. Vaig ser denunciat a la policia que em va detenir el 8 de març de 1942 a Riom. Tot i que el cap del grup de treballadors, un comandant de cavalleria que ens manava i el seu segon, un capità, m'apreciaven molt, no sé què va passar que no van poder obtenir la meua llibertat. Possiblement van tenir por quan em van detenir al veure l'element que m'havia denunciat. Em varen arrestar per confecció i distribució de fulls volants, és a dir, que els espanyols ja ens havíem organitzat, fèiem sabotatges i... van passar coses als camions i llavors van saber que hi havia un grup resistent organitzat a la nostra unitat.

La policia em va traslladar a la presó de Clermont-Ferrand (Puy-de-Dôme) on vaig ser interrogat i jutjat per un tribunal militar que em va condemnar a deu anys de treballs forçats i a deu anys de bandejament. Després em van traslladar al penal militar de Nontron (Dordogne) amb una vintena llarga de detinguts, la major part comunistes. Recordo que hi havia un noi de les Brigades Internacionals³⁰ també, però em sembla que aquest era una espècie de mercenari, va anar a les Brigades Internacionals com hagués anat a no sé on, però aquí estava a la presó per activitats gaullistes³¹, en fi, contra Vichy³². Aquí ens vàrem arribar a trobar dos o tres grups de resistents, entre els quals hi havia Jean Gentron³³, que a mi m'estimava molt, per ell jo era "l'Espanyollet".

En aquest penal no estàvem en celes, érem catorze o quinze en cada sala amb llits; els de Clermont-Ferrand ens van posar tots junts, hi havia molts metal·lúrgics, un dirigent dels sindicats de la Unió Departamental, és a dir, provincial de la CGT³⁴, en Joseph Ramier, ja dic, gairebé tots comunistes. Hi havia un grup important que em van ajudar perquè estava desconnectat de tothom. Van començar la solidaritat pel menjar i ens partíem tot el que rebíem. Aquí va començar la lluita per obtenir el que en deïem en aquell moment, els drets polítics, és a dir, que ens consideressin com a detinguts de dret polític: poder tenir premsa, poder tenir les avantatges de sortir a passejar no com un detingut comú. I això costava. Vàrem aconseguir bastants coses a la presó militar. Em van designar per fer d'enllaç amb els altres grups de la presó que estaven en altres sales. Jo feia de professor d'espanyol i amb el *cuento*

---

²⁹ Després de l'Armistici franco-alemany de juny de 1940, només es mantenen els vincles contrets amb l'Estat francès als republicans espanyols incorporats a la Legió estrangera. Els integrants de les CTE i del regiments de marxa de voluntaris estrangers que es troben a la zona de Vichy són internats novament als camps del migdia francès. A partir de juliol, el govern de Pétain decideix que els espanyols han de retornar a l'*status* anterior a la Segona Guerra Mundial. Només poden gaudir de residència els refugiats espanyols que no són qualificats de "perillosos" per a la seguretat pública i poden acreditar un contracte de treball. Pels que s'havien allistat, calia presentar un certificat de bona conducta durant l'enquadrament. El 27 de setembre de 1940, el govern de Pétain instaura una estructura similar a les CTE, anomenada GTE (*Grupements de Travailleurs Étrangers*, des d'ara GTE) per treure profit d'aquesta mà d'obra internada que havia de suplir els buits que es donaven en amplis sectors productius francesos. Els GTE enquadran a estrangers de 18 a 50 anys per realitzar treballs profitosos a l'economia nacional. Organitzades pel temps que sigui considerat necessari, són posades sota l'autoritat del ministeri de la Producció Industrial i del Treball tot i que és el ministeri de l'Interior qui designa qui els integra. Aquesta situació manté la discriminació entre els refugiats espanyols, que són sotmesos a un règim d'excepció, davant els altres estrangers als quals se'ls aplica la legislació ordinària. Òbviament, els republicans espanyols constituïran la major part dels efectius. Vegeu DREYFUS-ARMAND (1999), p.126 i 127.

³⁰ Unitat militar formada per voluntaris estrangers d'ideologia antifeixista sota la direcció comunista que van combatre a favor del bàndol republicà durant la Guerra Civil Espanyola. Hi participaren voluntaris de més de cinquanta països, amb un total de quaranta mil homes organitzats en quinze brigades. Les primeres unitats es formaren a principis de juliol de 1936 i foren retirades el novembre de 1938 en compliment d'una resolució de la Societat de Nacions tot i que restaren alguns contingents fins al febrer de 1939. Vegeu SÒRIA (1989), p. 54.

³¹ Concepte genèric que designa als seguidors del general Charles de Gaulle, partidaris de prosseguir el combat no acceptant l'armistici franco-alemany i continuar la lluita fins a l'alliberament de França.

³² Per extensió, el govern de col·laboració amb els nazis (1940-1944) dirigit pel mariscal Pétain, amb seu en aquesta ciutat balneari del departament d'Allier, al centre de França, a la zona no ocupada pels alemanys després de la derrota francesa de 1940. Pétain es va proclamar cap de l'Estat francès i inicià una revolució nacional que prohibí els partits polítics i els sindicats, reprimí violentament tota mena d'oposició i promulgà lleis antisemites. Un cop alliberada França i derrotada Alemanya es va dissoldre.

³³ Jean Gentron havia estat comissari polític a les Brigades Internacionals a la guerra d'Espanya, i era membre de la direcció de PC Francès. A l'estiu de 1944 es fuga del penal de Nontron i s'uneix a la Resistència. A la immediata postguerra va ser nomenat prefecte del departament de Côte-d'Or, a la Borgonya. Després va ser director del Gabinet de Maurice Thorez (Noyelles-Godault, Somme, 1900 - Odessa, Crimea, 1964) quan aquest fou nomenat ministre d'Estat (1945-1946) i vice-president del Consell (1946-1947).

³⁴ *Confédération Générale du Travail*, sindicat francès d'orientació comunista.

que donàvem lliçons per passar el temps, anava fent la volta i ens anàvem passant notícies d'uns als altres.

Vam aconseguir allò que tenien els altres presos militars, posem per cas mitja hora de passeig, i nosaltres en teníem una mica més. A la primeria ens tallaven els cabells cada setmana, no tenia temps ni de créixer, i vam començar a dir que ja estava bé. En fi, vàrem obtenir certes coses i llavors com que hi havia massa gent, es veu que les autoritats van decidir dispersar-nos. Hi va haver un grup que se'n va anar a Le-Puy (Haute-Loire), aquí a la vora, a un departament del costat. I el maquis els va alliberar i es van escapar; un altre equip, nosaltres, que vam anar a parar a Mende, a Lozère, però no eren presons centrals, eren presons on condemnen els presos a complir penes petites; els gran condemnats els porten a centrals i els que van quedar-se a Nontron, el maquis els va alliberar molt més tard i molts s'hi van incorporar ja que a la Dordogne hi havia molts resistents³⁵.

A la presó de Mende hi vàrem estar un temps. També vàrem tenir que lluitar molt per obtenir la premsa. Aquí estàvem tres per cel·la, que és el pitjor; prefereixo estar sol que tres... tot i que els tres érem de la mateixa ideologia i que políticament ens enteníem, conviure les vint-i-quatre hores, tres galifardeus així, un moment o altre t'has de barallar. Un d'ells, després de l'alliberació, va tenir la sort també de tornar del camp de Dachau, i va acabar de secretari general de la Federació Internacional de Miners, perquè era un miner de Grenoble (Isère), Henri Turrel, i s'hi podia discutir; l'altre, n'Isaac Bauer, era un jueu polonès que havia estat a Palestina... en fi, era també comunista. A la presó de Mende també volíem revistes, volíem premsa i no hi havia manera; llavors ens vàrem fer catòlics, ens vam anar a confessar, i el capellà que hi havia allà ho va comprendre de seguida. Els guardians, quan vam dir que volíem anar a confessar, ens deien que estàvem sonats, però el capellà es va portar magníficament bé; cada setmana hi anava un de diferent i ens passava totes les consignes de fora... ens va ajudar molt i després amb el que ens va ajudar enormement és amb el fet de posar-nos en contacte amb presos que hi havia a altres galeries. Hi vam trobar que hi havia detingudes dones antifeixistes espanyoles, que havien fet la resistència. Ben aviat es va plantejar el problema de què hi fèiem nosaltres allà dins, que es tenia que avisar a fora, i li van enviar al director de la presó una caixa de morts petita, perquè el 1943 s'enviava caixes petites de morts per avisar; es va preparar un pla per fugir, però no va poder ser perquè van decidir que aquesta presó no tenia les condicions extremes de vigilància i el govern de Vichy, havia decidit de concentrar tots els detinguts polítics, en aquell moment ens anomenaven terroristes, en dos o tres presons centrals.

A nosaltres ens va tocar anar a Eysses, a Villeneuve-sur-Lot (Lot-et-Garonne) una antiga abadia reconvertida en penal per a gent jove. Havien fet fora tothom per posar-nos-hi a nosaltres. El comboi es va formar a Lyon (Rhône) hi van reunir a mil dos-cents homes, vam passar per Nîmes (Gard), per Montpellier (Hérault) on vam fer nit a la presó, i l'endemà ens vam posar dins d'aquest tren que aquí en diuen *Tren de la Marsellesa*³⁶ perquè cantàvem *la Marsellesa* per tot arreu on anàvem. Quan anàvem a alguna estació, com a Toulouse (Haute-Garonne), tothom amb els punys enlaire i ensenyant les esposes que portàvem i així vam anar a parar a Eysses.

La presó d'Eysses

Eysses era una presó gran, amb quatre patis on érem mil dos-cents presoners. Ens vàrem organitzar millor i vàrem aconseguir premsa i un seguit de coses. Hi havia delegats de pati que es veien amb enllaços; organitzàvem conferències, venien pagesos i ens explicaven com es feia el vi, com es plantava el blat, teníem un cor, donàvem cursos de català, de castellà, de matemàtiques, fèiem obres de teatre. En una, un noi feia de Franco i jo feia de Mussolini. S'havia de passar les hores, i els diumenges jugàvem a cartes, fèiem de tot, érem els amos, fèiem el que volíem fins el moment en què ens plantegem el mateix, què hi fem aquí mil dos-cents homes que estarien millor fora que no a dins. Vàrem formar un batalló FFI³⁷, que ara l'han reconegut com a unitat assimilada a una unitat combatent, el cap del qual era un altre brigadista, en Fernand Bernard³⁸, que estava a Mende amb nosaltres, que l'havíem conegut gràcies al codi morse i per mitjà del capellà. Era un home estupend, era el comandant i vàrem organitzar un batalló, com si fos militar; tots fèiem gimnàs al matí, fèiem tota la paròdia, tot allò

³⁵ A l'estiu de 1944, el penal fou assaltat per unitats guerrilleres que alliberaren la totalitat d'interns polítics. Entre els assaltats, es trobava Ramon Vila Capdevila «Raymond». El mateix que amb el malnom de "Caracremada", actuaria a l'interior de l'Estat espanyol, bàsicament a Catalunya, amb una partida de guerrillers, en el període 1945-1963. Vegeu FERNÁNDEZ (1973), p. 85.

³⁶ Denominació que va rebre el comboi ferroviari que transferia als resistents detinguts de la presó central de Nîmes i d'altres presons, a la presó central d'Eysses el 14 d'octubre de 1943 a causa que per cada estació per on passaven entonaven l'himne nacional francès en senyal de resistència. Vegeu L'AMICALE (1992), p. 12 - 15.

³⁷ Xarxa de resistència que abastava tota França amb una complexa organització degut a les competència interna que realitzaven faccions i idees, unides en el desitj comú d'expulsar les forces d'ocupació alemanyes.

³⁸ Nascut el 10 de juny de 1906 a Perpinyà, Pyrénées-Orientales, i afusellat el 23 de febrer de 1944. Vegeu L'AMICALE (1992), p. 133 i 230.

que es pot imaginar i el Consell Nacional de la Resistència,³⁹ per mitjà dels seus serveis, amb una intervenció prou important del coronel Ravanel⁴⁰, de les FFI, van decidir que durant una inspecció que feia a la presó el cap de la policia militar, un feixista, es faria una insurrecció. Venia a veure que passava perquè se n'havien assabentat que allò era *jauja*, que allà fèiem paelles, festivals, unes olimpíades per la joventut. Això va precipitar l'acció. Hi havia armes dins d'un dels patis, en el pati número dos on jo estava, que havíem camuflat sota terra i uniformes de guardià de presó, i el Comitè del Front Nacional⁴¹ que s'havia format al Batalló, on políticament hi havia comunistes i gaullistes, formant un moviment de resistència, vam decidir que allò ens estava cremant i qualsevol dia podrien descobrir les nostres activitats i que ens les carregariem. Aquesta inspecció va precipitar les coses, és a dir, que quan van anar a visitar el pati número 1 es va donar la consigna, van donar l'ordre que n'hi havia per poc temps, i definitivament, va durar vint-i-quatre hores, ens les vam tenir vint-i-quatre hores a *tiro limpio* per a poder sortir. Teníem setze metralladores i dinamita. Jo i un altre company espanyol, l'Amador Álvarez,⁴² fill d'un miner asturià, formàvem dins d'aquest grup de dotze o setze metralladores, tots vestits d'uniforme de guardià i la metralladora i ens van dir: "sortiu per obrir les portes, però la metralladora posada dins el pantalon sense armar ni res", només per fer veure que érem vigilants i en el moment que anàvem a sortir teníem ja una porta oberta, teníem la segona porta, la del cos de guardià d'ells i amb això arriba un comboi de gent que venia de fer una feina a fora, presoners i guardians, i un dels guardians, un cap va veure que allò no era normal. Vam aconseguir entrar al cos de guardià i agafar alguns fusells que hi havia dins, i els vam repartir entre els companys i vam començar a tirar. El company Bernard, el cap, va ser ferit de seguida. L'atac va durar unes deu o dotze hores fins que les forces de fora, dels serveis d'ordre del govern de Pétain va cridar en reforç els alemanys; en aquella època, per aquella regió, hi havia la divisió de les SS Das Reich⁴³. I van arribar i en plena, nit no vegis!, qui aguanta tot allò...! ens vàrem posar en contacte amb la Prefectura i ens van recollir les armes i ens vàrem rendir. Vam preguntar si hi hauria repressió i ens van dir que no, que no ens preocupéssim. L'endemà va entrar la policia de Vichy, els alemanys no encara que es van quedar fora i no van intervenir. Hi va haver un judici sumaríssim, ens varen afusellar a dotze companys entre els que hi havia dos espanyols, en Jaume Serot⁴⁴ i en Bertrán Serveto⁴⁵ que va morir ferit, perquè durant els combats va anar a la infermeria i tots els que estaven mig ferits els hi van dir: "foteu el camp". I els va agafar a tots, més de cinquanta, que els van posar a part de nosaltres, i a nosaltres ens van fer tornar als patis on érem. I aquí passa l'incident que em va ocórrer. Resulta que jo anava vestit de guardià, i qualsevol diu que no hi havies participat, i vaig voler anar a la cambra on ens havíem despulat i jo portava una americana caqui, que era l'única que hi havia en el meu pati, era, però, una americana de pres. Un jove de les Joventuts Comunistes Franceses, quan va veure l'americana va dir: "ostres! això anirà bé per anar al maquis" i se la va posar abans que ens rendíssim. I no va pensar en deixar-la després. I en aquest jove el van caçar així, perquè ells m'havien vist i en Buj Ferrer ni sabien com es pronunciava, però sabien que n'hi havia un que portava una americana caqui, que era diferent

³⁹ El *Conseil National de la Résistance* (CNR) pren un paper determinant a partir de la reunió del 27 de maig de 1943 a París, sota l'impuls de Jean Moulin, delegat del general de Gaulle, amb la participació de representants del moviment de Resistència, de delegats sindicals clandestins i de comissionats dels antics partits polítics. Inicialment, s'establí un programa que girava al voltant de dos grans eixos: la lluita immediata contra l'ocupant i la unió dels combatents contra el nazisme i, amb vistes al futur, la realització de reformes socials i econòmiques. EL CNR anomenà sotscomissions, presidides per un membre del *Conseil* assessorat per especialistes. Aquestes comissions nomenaran els secretaris generals del govern encarregats d'ocupar provisionalment els ministeris a l'alliberament. També es decidí organitzar als departaments Comitès d'Alliberament, similars al CNR, a fi i efecte d'estructurar l'actuació de la Resistència als departaments i de donar suport al prefecte a l'alliberament.

⁴⁰ Dirigent del *Moviment de Libération Nationale* (MLN), representant el COMAC (*Comité d'Action Militaire du CNR*) a Toulouse. Durant l'alliberament serà nomenat coronel comandant de les FFI d'aquesta regió. Vegeu L'AMICALE (1992). p. 66.

⁴¹ Comitè clandestí dels resistents presos a la presó central d'Eysses.

⁴² Resistent espanyol nascut el 20 de desembre de 1920 a Sama, Astúries. Registrat a la presó d'Eysses amb el número 610 i condemnat a vint anys de presó. Deportat al KL Dachau i matriculat amb el número 73.008. Vegeu L'AMICALE (1992), p. 226.

⁴³ La II SS *panzerdivision-Das Reich* de la *Waffen-SS* era una divisió blindada d'elit, creada el 1939. Va participar en tots els teatres d'operacions durant el decurs de la 2a Guerra Mundial: a França, a Iugoslàvia, a Rússia (1941 - 1944), a Normandia, a les Ardenes, a Hongria i a Bohèmia. Entre el febrer de 1944 i el juny de 1944 es trobava a la zona de Toulouse, primerament adscrita al LXXXVI Cos, 1r Exèrcit, Grup d'Exèrcits D i posteriorment al 1r Cos de les SS, en situació de descans, grup d'Exèrcits D i finalment en reserva, depenent del 7è Exèrcit del Grup d'Exèrcits D. Durant la participació en l'esclafament de la insurrecció d'Eysses i les represàlies posteriors al sud-oest francès era comandada pel *gruppenführer-SS* (tinent general) Heinz Lammerding.

⁴⁴ Jaume Serot resistent espanyol nascut el 10 de gener de 1920 a Lleida. jutjat sumàriament, serà afusellat a Eysses el 23 de febrer de 1944. Vegeu L'AMICALE (1992), p. 283.

⁴⁵ Bertran Serveto, resistent espanyol nascut el 4 d'agost de 1904 a Carranza. jutjat sumàriament, afusellat a Eysses el 23 de febrer de 1944. Vegeu L'AMICALE (1992), p. 283.

de les altres, totes grises i jo caqui. I el van afusellar. Segurament va passar així, són suposicions que després el Comitè del Front Nacional em va fer. Quan després d'estar als patis vam tornar a les sales, un company, l'Antonio Guillén, que dormia sobre meu i aquest era el responsable de PSUC a la regió el van agafar. I els companys passaven la nit esperant que em vinguessin a buscar, vigilaven que em pogués llevar i m'amagués sota un altre llit o qualsevol cosa, camuflar-me... en fi, tant l'organització comunista espanyola de la presó com el Comitè del Front Nacional m'havien dit: "atenció!". Ens van deixar estar un temps i després ens van venir a buscar.

El trasllat

La divisió de les SS Das Reich va venir a la presó i ens van fer pujar en camions a tots menys a un centenar, no n'hi havia més, i au! cent voluntaris, i d'aquests cent voluntaris em va tocar a mi, "*voluntarios a dedo*", i a peu vam anar de la presó fins a la primera estació, però nosaltres no sabíem que anàvem a l'estació. Quan passàvem per un bosc, amb un camió al davant ple d'alemanys amb una metralladora vam dir: "*aquí se acabó el carbón*, aquí pleguem i no cal que hi pensem més", però només vam perdre un company, l'Ángel Huerga Fierro,⁴⁶ un espanyol que el pobre va caure i el van assassinar. Veies els pagesos, perquè això era ja el mes de juny que estaven als camps, i quan ens van veure tots s'amagaven perquè els alemanys mataven tothom. I així vam anar a l'estació de Penne d'Agenais (Lot-et-Garonne) i allà ens van carregar als trens i via Bordeus (Gironde) cap al camp de Compiègne (Oise)⁴⁷. La divisió de les SS Das Reich es va quedar a la zona i després del desembarcament aliat va anar reculant cap el nord i pujant va fer un seguit de matances⁴⁸, potser en represàlia per la nostra actuació.

A Compiègne vam estar encara uns quants dies i el dia que desembarcaven a Normandia, el dia 6 de juny, ens van embarcar cap al camp de Dachau.

Durant el viatge vam tenir una certa disciplina. Recordo que un dia, no sé si érem als voltants de Munic (Baviera), va ploure i havíem fet un forat al sostre del vagó i amb culleretes, una cullerada d'aigua cada un, ens ho anàvem repartint, també quan havíem d'anar a respirar. Vam arribar els mil dos-cents intactes, menys un, que va voler fer el burro i el van tirar per un forat que els alemanys pensaven que havia fet... i el pobre estava assegut a la paret del vagó, però va arribar ferit. El viatge va durar una dotzena de dies.

L'arribada al KL Dachau

El 18 de juny, quan vam arribar al camp de Dachau, prop de Munic, ens vam haver de despullar, ens van afaitar i desinfectar i ens van enviar a les barraques a passar la quarantena; vam anar en una barraca on hi havia un armeni, un cabró, que havia estat cambrer a l'hotel Ritz de Barcelona, i ens va fer passar les de Cain, ens anomenava "*los leones enjaulados*". Era el cap de la barraca, crec que era la barraca 19 o la barraca 21, la primera que vam anar, i ens va tenir formats durant hores i hores, en fi, fent-nos la punyeta. Tenia una col·lecció de martells, de macs de goma, i a la nit aquest mal parit, una bèstia acabada, es passejava per la barraca i a l'home que roncava li fumia un cop de martell. Ho va pagar a l'alliberació. El tros més gros del seu cos que van trobar era així de petit.

La meva reacció a l'arribar al camp va ser una mica d'indiferència. Jo sabia on era, però no sabia que hi havia crematoris, ni cambres de gas... dic indiferència, però potser exagero, però com que anàvem junts tots els mil dos-cents d'Eysses teníem esperança, havíem estat solidaris, havíem viscut una època determinada junts. Ara, sí sabia de què anava un camp de concentració.

⁴⁶ André Lecuyer, testimoni presencial del fet, explica que Ángel Huerga va ser tret de la fila, projectat a la cuneta on tres o quatre SS s'abraonaren sobre ell, el colpejaren amb les culates, el bastonejaren i l'acoltellaren fins matar-lo. La causa d'aquest acarnissament fou un escut que portava al cinturó, de l'estil dels escoltes, on hi havia gravada la falç i el martell. Vegeu L'AMICALE (1992), p. 147.

⁴⁷ El camp de Royallieu, a Compiègne, al departament de l'Oise, era un camp de triatge, estadi previ a la deportació cap a Alemanya.

⁴⁸ A Tulle, a Corrèze, el 9 de juny de 1944 en una acció de represàlia, membre d'aquesta unitat executaren cent disset persones i cent cinquanta foren deportades, de les quals només hi hagué quaranta-nou supervivents. Més al nord, a Oradour-sur-Glane, a l'Haute-Vienne, el 10 de juny de 1944, un altre destacament d'aquesta divisió incendià la vila i l'església plena de dones i de nens amb el pretext que a quinze quilòmetres d'allí, els maquis havien ferit quatre SS. Vegeu MANSON (1995), p. 68 i SOULIER (1960).

El destacament a un *kommando* exterior

Un cop passada la quarantena, de seguida em van designar per formar part d'un *kommando*⁴⁹ i el 14 de juliol⁵⁰ de 1944 sortia del camp. Ho recordo perquè era un dia que volíem fer una gran *jarana* i no vam poder. Vam sortir cap a un *kommando*⁵¹ a Landsberg⁵² (Baviera), un camp d'aviació, en plena activitat, de les forces aèries alemanyes.⁵³

El *kommando* de Landsberg

Al *Kommando* de Landsberg érem, aproximadament, uns tres-cents o tres-cents cinquanta deportats, i dormíem en un gran gimnàs amb lliteres de tres pisos. Estàvem custodiats per soldats de la *Luftwaffe*⁵⁴ perquè de les SS només hi havia el cap i sis o set homes més i no es podien ocupar de tots els *kommandos*, perquè n'hi havia que anaven a treballar a fora i la major part dels que ens vigilaven eren soldats. Jo he vist tremolar soldats de l'exèrcit de l'aire davant del cap SS del *Kommando* fotent-los una *bronca*, perquè no eren prou severs amb nosaltres i perquè ens deixaven fer. Aquests soldats, la major part venien del front de l'Est, alguns amb els peus gelats, això era l'any 1944, i el que volien era que s'acabés la guerra i poder tornar a casa; nosaltres anàvem a treballar i ells es fotien en un racó i nosaltres fèiem el que podíem i no hi havia problema, al contrari. No s'ha de dramatitzar, s'han de dir les coses com són. Entre ells també eren durs, ho comprenc, un SS no podia ser tou, inclús amb la seva mare, havia de demostrar que si portava uns galons era perquè se'ls mereixia i aquest era així. El cap SS del *kommando* ens alineava cada matí per anar a treballar i fotia la pistola sobre el cap del primer i tirava, i si estaves mal col·locat, no vegis!. Era un boig, una desgràcia aquest home. A Landsberg, havíem format un equip d'una vintena d'espanyols; hi havia en Lluís Canadell⁵⁵, en Jaume Ballester⁵⁶... en fi, tots, i treballàvem en el camuflatge de les barraques i de les pistes. El nostre *meister*⁵⁷, que era un civil i portava la rodona del partit nazi aquí, cada matí ens portava un pa blanc, pa blanc!, la gent de la població menjava pa negre. Pa blanc i dos raves negres i ens ho portava cada matí!, i tu deies ostres!... De vegades ens castigaven, però als soldats també; hi havia diumenges, els que no treballàvem, que ens ho passàvem estupendament bé, perquè estàvem prenent el sol i vàiem a vegades, com els soldats de la *Luftwaffe* eren castigats. Primer regaven el camp, després els feien portar un sac de trenta quilos a l'esquena i els feien posar *cuero a tierra*, els mateixos alemanys!. I nosaltres ens ho passàvem bé dient: "mira, no som nosaltres sols!".

La sort que vam tenir és que el noranta per cent de la gent d'aquest *kommando* érem tots d'Eyesses i hi havia la mateixa solidaritat, la mateixa disciplina, en fi, tot i que hi havia gent que no era nostra, però es mantenia l'esperit. Per exemple, per Nadal, vam aconseguir que poguéssim menjar tots junts i vam cantar.

Una temporada vaig estar treballant a les cuines del terreny d'aviació, i allà ens fotíem com el quico, perquè els cuiners no deien res i pispàvem de tot, i després ho portàvem als companys, perquè nosaltres tornàvem tips. En aquest *kommando* hi vaig estar bé fins que em vaig ferir; estàvem traient pedra d'una pedrera propera i carregàvem un trenet que arrossegava unes vagonetes i entre dues em vaig

---

⁴⁹ En alemany, comandament, grup de deportats destacats a un treball i també designaria els destacaments exteriors estables de deportats, amb un camp propi, que reproduïen l'estructura d'organització del KL al qual pertanyien. Enquadraven deportats que efectuaven treballs directament per a les SS o les seves empreses o que eren adscrits a una firma privada vinculada a la indústria de guerra. El nombre d'integrants era molt variable i podia anar des d'unes desenes fins a arribar a sobrepassar el nombre de deportats del camp mare del qual depenia.

⁵⁰ Festa nacional francesa.

⁵¹ El *Kommando* de Landsberg realitza activitats, en tres destacaments, en el període que va des del 6 de setembre de 1944 al 5 d'abril de 1945 vinculat a activitats aeronàutiques amb una mitjana de sis-cents cinquanta deportats destacats. Vegeu BERBEN (1977), p.253, 254 i 256.

⁵² Landsberg-am-Lech, ciutat situada a una cinquantena de quilòmetres a l'oest de Munic.

⁵³ La base aèria de la força aèria de la República Federal Alemanya que encara es troba en activitat a l'actualitat i estatja una unitat de la *Luftransportkommando*, la *Luftransportgeschwader* 61.

⁵⁴ L'arma aèria alemanya durant el III Reich. Vegeu SNYDER (1995) p. 216 i 218.

⁵⁵ Resistent nascut el 6 de maig de 1917 a Barcelona i condemnat a 8 anys de treballs forçats. Matriculat a Eysses amb el número 375 i deportat al KL Dachau. Vegeu L'AMICALE (1992), p. 236.

⁵⁶ Resistent nascut el 3 de setembre de 1919 a l'Ampolla, Baix Ebre. Condemnat a 4 anys de presó, registrat a Eysses amb el número 2158. Deportat al KL Dachau i matriculat amb el número 73042. Vegeu L'AMICALE (1992), p. 228.

⁵⁷ De l'alemany, mestre, encarregat civil de l'execució de treballs.

ferir la cama. El metge del camp d'aviació em va curar: em van adormir i em van operar i llavors estava on hi havia hagut el gimnàs del pilots, que havien transformat en hospital i al tros de piscina hi havia els serveis i el meu llit de ferit de la infermeria, però el fotut és que cada cop que venien a bombardejar, i venien sovint, anàvem a refugiar-nos en un bosc i els companys m'havien d'agafar amb la llitera i portar-me en aquest bosc. Jo estava ferit amb una febre de por i sort que els companys, no sé com em van aguantar, no sé com no em van descobrir els SS perquè tenia una febrada a causa que s'havia infectat la ferida de la cama.

Un dia el cap dels deportats, un antic de les Brigades Internacionals, em va venir a veure i em plantejar un problema, diu: "escolta, un dia et fotaran un parell de tiros perquè retardes la columna perquè t'han de portar a coll, per tant, més val que et portem a Dachau de nou". I així és com vaig tornar al camp de Dachau.

Després no sé com va anar al *kommando* perquè em van tornar a Dachau i tots els companys van anar a parar a Kaufering⁵⁸, un subcamp al costat de Dachau, on hi havia dones, totes jueves, per liquidar-los, però hi va haver alguna contraordre i els van portar al *kommando* d'Allach⁵⁹, si no els liquiden a tots, però tothom va tornar.

El retorn al camp central

Quan vaig tornar al camp de Dachau, em van fotre la llitera al mig del pati, a la plaça d'*appel*⁶⁰, i m'arriba un SS amb la pistola a la mà i diu: "aquest paio que té?". I el noi que m'acompanyava, que també era un antic de les Brigades Internacionals, li va respondre: "és que no pot caminar. Ara l'acompanyarem...". Quan vaig veure que el SS em treia la manta que portava sobre la cama ferida dic: "mare meva!". Em vaig fotre a córrer, vaig anar de pet a la infermeria. I l'SS va dir: "mira si no corre el paio!". No em va passar res. Em van enviar a la barraca on hi havia l'hospital i em van curar. Aquí a l'hospital, hi havia llits al mig i després tot el voltant eren lliteres de tres pisos. Hi havia dos o tres malalts i a mi em van posar en un llit, al costat d'un home vell, un holandès. Vam començar a parlar de seguida de quan vam arribar al camp, de què teníem, ens enteníem com podíem i al cap d'una estoneta, una mar de crits i venen uns xicots, uns infermers i diuen: "vinga, tu, fora d'aquí". I em treuen d'aquest llit i em posen en aquestes lliteres amb un a sota; jo estava desesperat. Amb això arriba un home, tranquil, ben mudadet, amb un maletí i diu: "què és això!". I l'avi aquest es veu que li va dir: "veus el que estava aquí i ara està allà baix, és un espanyol". I ostres! aquest home que havia arribat era austríac, un antic de les Brigades Internacionals, s'acosta, em demana perdó i em diu: "*perdóname camarada, no te preocupes que vas a salir de aquí*". I efectivament, al cap de deu minuts, em van posar en un llit, però davant d'ell i a dalt de tot en lloc d'estar a sota, amb unes excuses... i cada àpat en feien portar la meua gamela.⁶¹ Hi havia fraternitat amb aquells homes i després hem mantingut la relació.

Aquesta segona vinguda al camp de Dachau va ser diferent, perquè em vaig trobar més aïllat, més sol tot i que sabia que fora hi havia companys que m'ajudarien. Un dia estava al pati i em van llançar un jersei. Jo no sabia qui me l'havia tirat. Un altre dia va venir un deportat a portar-me un tros de pa o un ucraïnès que venia perquè li havien dit que m'havia de vigilar i em deia: "Madrid, Madrid" i li donaven una mica més de ranxo. Així vaig anar reprenent el contacte un altre cop amb els companys: amb en Joan Martorell⁶², que era barber, amb un altre company que era ferroviari a Limoges (Haute-Vienne), en Aubouroux, aquest estava encarregat de la neteja i cada matí venia a netejar, a desinfectar les portes. Sovint, també vaig trobar l'estima dels nois de les Brigades Internacionals.

Després vaig sortir de la infermeria amb la cama curada, però amb el tifus a sobre, perquè vam agafar tots el tifus els d'allà dins. Un dia ens van recollir a tots amb carretons i ens van portar cap a la dutxa. Et posaven sota i et marcaven el número aquí, a la pitrera, i passaves davant d'un metge, sense res però net...:" *y este quiero y este no quiero*". I al carretó. I no sé on anaven a parar. I de seguida els

⁵⁸ El *Kommando* de Kaufering, un conjunt de camps exteriors situat a una quarantena de quilòmetres del KL Dachau, els presoners eren emprats per compte de l'Organisation Todt en obres de construcció entre el juny de 1944 i l'abril de 1945. El 26 d'abril de 1945 comptabilitzava un total de 9021 presoners i 1093 presoneres. Vegeu BERBEN (1977), p. 252, 255, 257 i 258.

⁵⁹ El *Kommando* d'Allach, un gran camp exterior que treballava per compte de la BMW en la producció de material aeronàutic, entre el 19 de març de 1943 fins el 15 d'abril de 1945. La mitjana de deportats destacats fou de 3800. Vegeu BERBEN (1977), p. 251.

⁶⁰ Plaça de crides i de recomptes.

⁶¹ Del francès, *gamelle*, una mena de carmanyola metàl·lica on els deportats rebien el ranxo.

⁶² Joan Martorell, resistent nascut el 1 d'abril de 1918 a Barcelona. Condemnat a dos anys de presó. A Eysses fou registrat amb el número 2859 i deportat al KL Dachau i matriculat amb el número 73721. Vegeu L'AMICALE (1992), p. 267.

companys d'Eysses, que m'havien vist per allà, em van posar a la cua on hi havia el doctor Parra⁶³ i em va declarar *bueno para el servicio*. Hi havia una epidèmia tan gran que havien transformat tota una banda de barraques en hospital perquè l'hospital no donava l'abast. Vam anar a raure en una barraca on els infermers i els metges eren iugoslaus, tots gent de la resistència, i em deien: "espanyol? oi!". Jo a primera fila fins que vaig sortir curat.

Un cop refet, els companys espanyols, en Joan Martorell en particular, de seguida em van buscar un *kommando* on ser destinat. Em van destinar a un *kommando* de recuperació de material, fora del camp, on també un antic de les Brigades Internacionals era el cap. Allà la feina era treballar en una gran fàbrica de recuperació de fils elèctrics, de fil de coure... en una gran taula on érem sis, dos i dos i dos. Un tallava els trossos de cable a uns trenta centímetres i els altres els obríem amb un ganivet i el que era de coure el posàvem en un costat, en fi, recuperació del material. El fotut és que treballaves dotze hores i no podies ni recolzar-te a la taula perquè si el *pajo* que et venia al darrera, l'alemany, et veia et fotia una garrotada i et deixava *tonto*. Aquí el *kapo*⁶⁴, que també era un antic de les Brigades Internacionals i el contramestre que havien estat a les Brigades Internacionals, de seguida em va anomenar camarada. Havíem de menjar drets, no podíem anar enlloc, menjàvem allà, i el *kapo* venia amb un altre litre de sopa per a mi, en tenia dos, i la repartia entre els sis que érem. Quan volia anar al wàter o a descansar, perquè hi anàvem per descansar, el cridava i venia i s'esperava a la porta dels wàters fins que jo hagués acabat, i moltes vegades hi anava per assentar-me una mica perquè entre la cama i el cansament no podia seguir dret. I vaig continuar així fins que va arribar l'alliberació.

Mentrestant, com que hi havia l'organització clandestina formada, m'havien incorporat a l'organització, no del PSUC, sinó a la comuna PSUC i PC espanyol que funcionaven juntes fins poc temps abans de l'alliberació perquè havien arribat gent de França, on havien decidit que el PSUC es podia organitzar tot sol; allà nosaltres vam creure que calia anar junts fins a l'alliberació i després ja en parlàrem, que teníem que continuar tots junts; vaig estar a la direcció del PSUC del camp i després em varen enviar a treballar al Comitè Nacional Espanyol⁶⁵, és a dir, cada nacionalitat tenia un comitè nacional. Després hi havia un comitè internacional, el seu cap era en Edmond Michelet⁶⁶, que després va ser ministre aquí a França.

Les organitzacions clandestines al camp de Dachau venien estructurades des de França gairebé totes, perquè gairebé tots érem resistents. Suposo que els companys de la CNT es veien entre ells, però des del punt de vista partidista, el Partit Comunista tenia els seus dirigents, tenia les seves coses... en fi, elegits democràticament i vam fer inclús una conferència, a la vetlla de l'alliberació, allà on desinfectaven la roba, la desinfecció i discutint com anirien les coses i veient què havíem de fer. Després, cada nacionalitat tenia el seu comitè nacional, on n'hi havia de totes les ideologies.

Nosaltres, dels mil dos-cents d'Eysses, en vam deixar al camp ben bé una bona meitat. Era gent que pensava massa en la família, en els fills que havien deixat, i en el tec que es fotarien quan sortissin d'allà; aquests no van sortir, pensaven molt en la família, que era humà i a vegades era difícil d'anar i dir: "apa nano, no t'amoïnis!, sortirem un dia d'aquest!", perquè tu pensaves el mateix i aquests homes no han tingut la capacitat de resistència, perquè hi fa molt, perquè tots passàvem moments que deies: "em foto contra les filferrades", per qualsevol cosa. Venia un company i et deia: "què nano!?" I això fa molt, això és el que ens ha fet aguantar i també la solidaritat. Això entra en el terreny de la solidaritat, no només la cullerada de sopa i el tros de pa, hi ha l'ànim, fer "*de tripas corazón*", riure quan no en tens

---

⁶³ Vicente Parra, un metge espanyol destinat al *revier* del KL Dachau, president del Comitè Nacional Espanyol i membre del Comitè Internacional de Dachau el 30 d'abril de 1945. Un cop alliberat, va ser director de l'hospital Varsòvia, a Toulouse. Va acabar emigrant a l'Amèrica Llatina. En Ramon Buj havia estat el seu secretari particular.

⁶⁴ *Kabo* o *kapo*, mot d'origen italià, *il capo*: la testa. Deportat responsable d'un grup de treball. Amb molta freqüència es tractava de detinguts de dret comú. Hi ha autors que ofereixen un altre origen al mot que provindria de la contracció de les paraules *kameraden* i *polizei*. Vegeu ISELIN, p. 35.

⁶⁵ Comitè clandestí que funcionava al KL Dachau on hi eren representades les diferents sensibilitats ideològiques dels deportats espanyols (llibertaris, comunistes, socialistes...) i que realitzava funcions de coordinació entre elles davant activitats de resistència i de solidaritat.

⁶⁶ Edmon Michelet (París, 8 d'octubre de 1899 - Marcillac de Brive, Corrèze, 9 d'octubre de 1970). Polític, resistent i deportat. De fermes conviccions religioses i patriòtiques, pren part com a voluntari a la 1a Guerra Mundial. A la postguerra, participa del moviment de la Joventut Catòlica i del moviment dels Equips Socials, esdevenint un dels representants més destacats del catolicisme social francès d'entre guerres. El juny de 1940 inicia les activitats contràries al govern de Vichy i, sota el nom de guerra de "Duval", organitza el grup "Liberté", i després "Combat". En el període 1940-1941, contribuirà a la fundació de la xarxa "Combat", de la qual n'esdevindrà cap regional i més endavant dels M.U.R (*Mouvements Unis de la Résistance*), per a la cinquena regió. Perseguit per les seves activitats gaullistes, és arrestat el 25 de febrer de 1943 par la Gestapo i conduït a la presó de Fresnes (Val-de-Marne). El 15 de setembre de 1943, és deportat al KL Dachau. A finals de la 2a Guerra Mundial, quan el camp és alliberat per l'exèrcit nord-americà, el 29 d'abril de 1945, és escollit per representar als francesos en el Comitè Internacional del camp de Dachau i s'encarrega de la repatriació dels seus compatriotes i dels espanyols. Entre el maig de 1945 i el 1970 ocuparà l'escó de diputat, diverses carteres ministerials i altres alts càrrecs en organismes estatals. Vegeu - (1996).

ganes, i més, quan veies els companys en els darrers períodes de Dachau, que era terrible, perquè veies les carretades de gent que s'emportaven al crematori. I cada matí hi havia una estesa de gent i veies companys que tu coneixies... i veies com primer els arrencaven les dents d'or... l'home ja estava mort, però li obrien la boca i si tenia dents d'or les treien; veies això hi deies: "la mare!, demà jo puc ser aquí..." això era criminal, això et fotia la moral... si no estaves massa bé, això et matava.

En els camps només pensàvem organitzar-nos militarment, és a dir, per veure com podíem estar a l'origen de la nostra pròpia alliberació. Totes les nacionalitats tenien comitès militars, de la mateixa manera al camp de Buchenwald⁶⁷ van organitzar un batalló militar amb caps i tot, a Sachsenhausen⁶⁸ també, a tot arreu hi havia un aparell militar; com armar aquest aparell militar? això ja era... però a la pràctica tothom pensava, més que evadir-se llançant-se sobre les filferrades, en com podíem arribar a organitzar-nos per aixecar-nos en el moment que fos oportú.

Al camp de Dachau també havíem d'evitar que ens matessin quan arribessin els aliats, la vetlla de l'alliberació o dos dies abans, els alemanys van agafar tots els russos i els van pelar completament; ells portaven una R al darrera, i nosaltres els vam ajudar canviant-los les americanes, camuflant-los a les nostres barraques perquè no se'ls emportessin perquè només hi havia una carretera, els pelaven completament al zero i... perquè arribava aquest moment. A Dachau ho van intentar, no van reeixir, potser en van caure molts en el camí, però no els van pas matar a tots els que es volien emportar. Potser després dels russos o els jueus haguessin estat els espanyols i després els francesos i tothom, perquè el què volien era liquidar-nos a tots i que no quedés res, com van fer a Birkenau⁶⁹.

L'alliberament del KL Dachau

Abans de l'alliberació, cap el 26 o 27 d'abril, els SS van intentar agafar els russos i els jueus i emportar-se'ls. I va haver una carnisseria de por des del camí del camp fins a l'estació on els volien embarcar, però es va sublevar tothom; ells que es van donar compte que els anaven a portar a la picota, es van aixecar, i nosaltres dins el camp també, i dèiem: "nosaltres què hi perdem? Els aliats vindran aviat". Des del dia 27 i 28 sentíem l'enrenou de les canonades i sabíem que el front s'apropava.

El camp de Dachau va ser alliberat el 29 d'abril de 1945. Els primers que van arribar al camp foren els americans, l'exèrcit americà, perquè el que hi havia eren veneçolans, mexicans i a nosaltres això ens va ajudar enormement perquè amb aquests soldats vam començar a parlar en espanyol. Ens van ajudar a capturar tots els SS i els soldats que hi havia, ens van donar les armes i ens van deixar fer. Al cap de tres dies, això es va acabar; va arribar el gruix de l'exèrcit americà i es va acabar aquí. Penso que no vam tornar malalts perquè durant el nostre alliberament ens van donar llibertat completa. Hi havia un *bunker* on els americans ens portaven fins i tot els SS que havien recollit pel camí, ens els portaven allà i ens van deixar escabotjar-los i en fi, barbaritats, com el cap de barraca que ja dic, el tros de carn més gran del seu cos era així de petit. Era un bandit. Ens van concedir això fins que van arribar les forces una mica més regulars i més serioses, que també van fer disbarats perquè tot i que no ens van donar gaire menjar, no ens el van donar de manera calculada i molta gent, molts companys, van morir perquè s'ho menjaven tot... ens donaven una llauna d'aquestes de conserva de bou o de mantega en quantitats desorbitades, paquets que havien recollit en els dipòsits i la gent mira... un xicot de València, que era coronel de l'exèrcit espanyol, va morir amb el paquet entre les cames perquè estava mort de gana, s'ho va voler menjar tot d'un cop i pam!

Poc després van desinfectar les barraques, però sense comptar que a dins hi érem nosaltres; van tancar les finestres i les portes i apa! DDT...van fer disbarats, fins que vàrem començar a cridar i llavors ens van deixar sortir de les barraques i vam anar a parar fora del camp, en una caserna que hi havia, ens van donar habitacions on érem tres o quatre. Hi vam estar un mes i després ens volien col·locar en un camp de desplaçats, però vam començar a cridar i... en fi, menys mal que aquest home, en Michelet, ens va prometre: "no us amoïneu, jo sortiré l'últim del camp i vosaltres anireu amb mi". I va ser així. Hi va haver sang, però jo trobo que això va ser normal. Ningú ho va trobar malament, va ser bo; hi havia una caserna al costat del camp on recollien les deixalles de l'exèrcit alemany, mariners, aviadors... que fotien el camp, que fugien i anaven a parar allà i allà va ser de por, perquè em sembla

⁶⁷ El KL Buchenwald estava situat a 4 km de Weimar. Començà a funcionar l'estiu de 1937 i fou engrandit dues vegades els anys 1939 i 1941, per la gran afluència de deportats. Al final de la guerra, el camp ocupava al voltant de 50 ha. En els registres del *lager*, hi figuren uns 250000 inscrits de més de vint nacionalitats, i quan fou alliberat, el 12 d'abril de 1945, restaven amb vida 21800 deportats. Del contingent espanyol, en van sobreviure al voltant d'uns dos-cents.

⁶⁸ El camp de concentració de Sachsenhausen fou bastit el 1936 i estava situat al nord de Berlín, prop d'Oranien-burg. Amb una extensió de 18 hectàrees, el camp comptava amb setanta-vuit barracons que s'organitzaven al voltant de l'*appellplatz*. L'any 1945 el camp tenia més de cent *kommandos* exteriors dedicats a la producció de guerra (Heinkel, Falkensee, Berlín -Lichterfelde, I.G.Farben, Siemens...). El camp va ser alliberat per l'Exèrcit Soviètic el 27 d'abril de 1945.

⁶⁹ Birkenau o Auschwitz-II. Camp d'extermini construït l'any 1941 que formava part del complex d'Auschwitz situat al bosc de Brzezinka, prop d'Oswiecim, Polònia.

que pocs van sortir vius perquè nosaltres anàvem armats perquè aquests mexicans i veneçolans, quan pujaven a un mirador, agafaven les metralladores i ens les donaven perquè féssim el que volguéssim. Hi havia deportats que no podien ni arrossegar el fusell, però n'hi havia que encara estaven una mica forts... què has de fer? tota la mala sang que portaves a sobre va sortir allà, que fins a cert punt és humà; et demanaven perdó, però malgrat tot els hi foties un tiro i deies, què carai!

Entre els deportats no hi va haver excessius ajustament de comptes, potser sí, però no... no crec que fossin excessius. Entenguem-nos bé, amb presos de dret comú o presos que manaven dins les barraques i que no eren deportats polítics o resistents, sí, és possible; jo no he participat de manera directa, però és possible perquè hi havia gent que estaven allí perquè havien matat algú i de la presó els posaven allà expressament per fer la guita... és possible perquè eren gent salvatge, que per fer-se veure davant les autoritats del camp a vegades feien bestieses, o et fotien cops d'estaca si eren *kapos* o simplement, detinguts com tu, però entre nosaltres no... Sobre això, recordo que nosaltres teníem un company, justament de la JSUC de Narbona (Aude), i el *paio* havia anat a la policia i havien fet una *redada* de por i llavors ens vam trobar tots allà i què li vols dir? Jo que el coneixia personalment perquè era un company meu del casal de la joventut... no ens vam parlar mai més, perquè considerava que es pot tenir un error però, malgrat tot... perquè ell era més gran i ens donava lliçons en aquella època.

Jo no he participat en aquestes coses, hi hagués pogut participar igualment, però no vaig tenir aquesta ocasió perquè tenia una altra feina, al ser un dels responsables del PSUC en aquell moment. Jo em vaig dedicar el mes que vàrem estar després de l'alliberació fins a la nostra repatriació a França, a omplir papers i mirant pels companys, en fi, fent una relació dels quadres, dels militants que estaven allà, perquè havien estat a la presó, com havien caigut... en fi, tot, paperam que al contrari de molts altres companys, jo no he guardat, que vaig empaquetar i enviar al Comitè Central del PSUC a Toulouse, amb fotos i tot.

Un cop alliberats, els americans pensaven portar-nos a un camp de desplaçats perquè de totes maneres no érem francesos, i de la mateixa manera que gitanos i altres persones d'aquestes els fotien en camps de desplaçament que havien muntat per tot arreu, els espanyols érem igual. Els americans posaven com a obstacle perquè fóssim retornats a França que érem apàtrides, que no teníem cap nacionalitat. Nosaltres érem refugiats estatutaris, polítics i ells consideraven que no teníem cap nacionalitat, que amb Franco no ens podien enviar, que a casa d'en Franco no perquè n'havíem sortit, però que tampoc tenien raó. Pretenien posar-nos en un camp. Em sembla que hi ha hagut gent a Châlons-sur-Marne (Marne), hi havia el camp i molts hi van anar a parar, molts que no tenien, com nosaltres que estàvem organitzats, adreces on anar a parar. És molt possible que hi vagin anar i els demés van anar a l'*hôtel* Lutétia⁷⁰.

La repatriació

El retorn del camp de Dachau fins a França es va fer en camions fins a Mulhouse (Haute-Rhin). Havíem de retornar en avió, però no sé què va passar. Quan vam anar al camp d'aviació ens van dir que *ni hablar* i ens van agafar en camions militars fins a Mulhouse; aquí ens van fer la recepció, en un restaurant, els francesos ens vestien perquè encara portàvem el vestit de deportat: ens donaven un vestit, una camisa i una corbata. De Mulhouse jo no vaig anar a París, tot i que ho van fer molts companys, que van anar a l'*hôtel* Lutétia. Jo només tenia la idea d'anar a casa d'aquesta gent que m'havien acollit a la *débâcle* i tenia, no sé per què aquesta idea. I en Joan Martorell, que venia amb mi, només tenia la idea d'anar a veure la promesa que havia deixat al Cantal⁷¹. I vàrem anar cap el sud, no sé quants érem, quatre o cinc, i en tren fins a Nîmes on vam fer una nit i després vaig parar-me a Montpel·lier, sense res, per descansar, i l'endemà amb el primer comboi cap a Pouzolles (Hérault).

---

⁷⁰L'*hôtel* Lutétia, al *boulevard* Raspail, al *sixième arrondissement*, a París, fou el gran centre d'acollida, durant cinc mesos, de tots els desplaçats francesos provocats pel conflicte: des de presoners de guerra fins a deportats, passant pels requisicionats per l'STO (*Service du Travail Obligatoire*). Primerament eren desinfectats, passaven un control mèdic que permetia sovint descobrir els malalts que necessitaven hospitalització i, finalment, feien els tràmits burocràtics. Els republicans espanyols també hi passaren majoritàriament on reberen, a més, l'ajuda de la Creu Roja Republicana Espanyola, dirigida per Manolita Riquelme. Vegeu WIEWORKA (1994), p. 76 -77.

⁷¹ Departament del centre de França amb capital a la ciutat d'Aurillac.

Bibliografia

- (1996). Edmond Michelet, L'album d'une vie (1899-1970). Paris, Éditions R. Laffont.
- L'AMICALE DES RESISTANTS, PATRIOTES, EMPRISONNÉS A EYSSSES (1992). Eysses contre Vichy 1940 - .... Paris, Éditions Tirésias.
- AMICALE DES ANCIENS DE DACHAU. Allach. Kommando de Dachau. Paris, Éditeurs France-Empire.
- Avel·lí ARTÍS-GENER (1975). La diàspora republicana. Barcelona, Euros.
- A.V. (1984). Les camps en Provence: exil, internement, deportation 1933-1944. Aix-en-Provence, Éditions Alinéa.
- A.V. (1989). Plages de l'exil. Les camps de refugies espagnols en France 1939. Dijon, Hispanística XX.
- Paul BERBEN (1977). Dachau 1933 - 1945. Historia oficial del campo de concentración nazi. Madrid, Ediciones FELMAR.
- Magnus BERG (1990). "La entrevista como método de producción de conocimientos". Historia y fuente oral (Barcelona), núm. 4, p. 5-10.
- Daniel BERTAUX (1993). "La perspectiva biográfica: validez metodológica y potencialidades" dins J.M.MARINAS i Cristina SANTAMARÍA (eds.). La Historia oral: métodos y experiencias. Madrid. Debate.
- Christian BERNADAC (1995). La libération des camps. Paris, Éditions Michel Laffont.
- Joseph BILLING (1973). Les camps de concentration dans l'economie du Reich hitlérien. Paris, P.U.F.
- J.CARRASCO (1980). La odisea de los Republicanos Españoles en Francia (1939-1945) / L'Exil républicain espagnol en France (1939/1945). Barcelona, Ed. Novaterra.
- Georges CHARKAP i Dominique SAUDINOS. La vie à fil tendu. Éditions Odile Jacob.
- Daniel DÍAZ ESCULIES (1993). Entre filferades. Un aspect de l'emigració republicana dels Països Catalans (1939-1945). Els orígens. Barcelona, Ed. La Magrana.
- Geneviève DREYFUS-ARMAND (1999). L'exil des Républicains espagnols en France. Paris, Éditions Albin Michel.
- Geneviève DREYFUS-ARMAND i Émile TÉMIME (1995). Les camps sur la plage, un exil espagnol. Paris, Éditions Autrement.
- David K. DUNAWAY (1990). "La grabación de campo". Historia y fuente oral (Barcelona), núm. 4, p. 63-78.
- Alberto FERNÁNDEZ (1973). Españoles en la resistencia. Bilbao, Zero S.A.
- FRANCO FERRAROTTI (1993). "Las biografías como instrumento analítico e interpretativo" dins J.M. MARINAS i Cristina SANTAMARÍA (eds.). La Historia oral: métodos y experiencias. Madrid. Debate.
- Pierre FILHOL (2002). "Si hauts que soient les murs...". Le Patriote Résistant (Paris), núm. 749, mars, p. 9.
- René GRANDO; Jacques QUERALT i Xavier FEBRES (1991). Camps du mépris, des chemins de l'exil à ceux de la resistance 1939-1945. Perpignan, Llibres del Trabucaire.
- Bernard ISELIN (1989). "La déportation. La barbarie du XXè siècle", p.23-122 dins Les dossiers de la Histoire (Paris), núm. 67, décembre, 15è année.
- John KEEGAN (1979). Waffen SS. Los soldados del asfalto. Madrid, Librería Editorial San Martín.
- Eugen KOGON (1970). L'État SS. Le système des camps de concentration allemands. Paris, Éditions du Seuil.
- Enrique LISTER (1977). Memorias de un luchador. I. Los primeros combates. Madrid, G. del Toro Editor.
- Jean MANSON (dir.). (1995). Leçons de tenebres. Paris, Plon.
- Henri MICHEL (1990). La segunda guerra mundial. Vol. I i II. Madrid, Ediciones Akal.
- MIGUEL ANGEL. Los guerrilleros españoles en Francia 1940 - 1945. La Habana, Editorial de Ciencias Sociales. Instituto Cubano del Libro.
- Frederica MONTSENY (1977). El éxodo. Pasión y muerte de los españoles en el exilio. Barcelona, Galba Edicions.
- Robert O. PAXTON (1974). La Francia de Vichy, 1940-1944. Barcelona, Noger.
- David W. PIKE (1969). Vae Victis! Los republicanos españoles refugiados en Francia 1939-1944. Paris, Ruedo Ibérico.

Eduardo PONS PRADES (1995). Morir por la libertad. Españoles en los campos de exterminio nazis. Madrid, VOSA.

Marie-Claude RAFANEAU-BOJ (1993). Odyssée pour la liberté. Les camps de prisonniers espagnols 1939-1945. Paris, Éditions Denoël.

Montserrat ROIG (1987). Els catalans als camps nazis. Barcelona, Edicions 62.

Javier RUBIO (1977). La emigración de la guerra civil de 1936-1939. Historia del éxodo que se produce con el fin de la II República española. Madrid, Librería Editorial San Martín.

Josep SANGUEDOLCE. La resistance à Dachau-Allach. Lyon, Éditions Méridis-Productions.

Miguel Angel SANZ (1981). Luchando en tierras de Francia. Madrid, Ediciones de la Torre.
Louis L. SNYDER (1995). Enciclopedia of the Third Reich. Enderby, Bookmarkt Limited.

Wolfgang SOFSKY (1995). L'organisation de la terreur. Paris, Calmann-Lévy.

Ramon SÒRIA RÀFOLS (dir.) (1989). Diccionari Barcanova d'Història de Catalunya. Barcelona, Barcanova.

Antonio SORIANO (1989). Éxodos. Historia oral del exilio republicano en Francia. Barcelona, Ed. Crítica.

A.SOULIER (1960). Le drame de Tulle. Tulle, Comité des martyrs.

Antonio VILANOVA (1969). Los olvidados. Los españoles en la segunda guerra mundial. París, Ruedo Ibérico.

Maurice VOUTEY (1984). Evolution et role du système concentrationnaire nazi. Dijon, Centre Régional de Documentation Pédagogique de Dijon.

Annette WIEWORKA (1994). "Rendez-vous à l'Hôtel Lutétia". L'Histoire (Paris), núm. 179, juillet-Aôut, p.76 -77.

Olga WORMSER-MIGOT (1968). Le système concentrationnaire nazi. Paris, P.U.F.

INTERNET

[Http://www.bteysses.free.fr](http://www.bteysses.free.fr)

[Http://www.fndirp.org](http://www.fndirp.org)

ENTRE LA PÈRDUA I LA DISPERSIÓ

Els fons documentals de les presons preventives o de partit a la província de Tarragona (època franquista)

Josep M.T.Grau i Pujol

Les diferents divisions territorials civils de l'Estat Espanyol del segle XIX jerarquitzaven el seu sistema judicial: les capitals territorials esdevenien seus de les institucions que administraven justícia. En el cas català, i de major a menor, l'ordre era Madrid, Barcelona, la resta de capitals provincials, les capitals de partit judicial i els municipis. Les presons, depenents del Ministeri de Justícia, seguien la mateixa gradació, tot i que les infraestructures s'adaptaven a les disponibilitats i necessitats.

Les vicissituds de la documentació penitenciària a casa nostra són molt semblants a la que han passat la de la resta d'organismes públics: destrucció per aconseguir espai i obtenir pasta de paper -en especial en el període d'autarquia franquista-, canvis d'edificis, males condicions de conservació (humitat dels dipòsits, existència de rosegadors, fongs, etc.) i poca cura en el seu tractament¹. Pel que fa a la produïda durant la II República cal afegir la crema durant la retirada de les tropes republicanes o la confiscació i posterior exili (perpetu?) a terres castellanès.

La progressiva normalització arxivística fa que siguin moltes les actuacions sobre aquesta tipologia d'arxius. Les estratègies adoptades han estat dues: una interna i una externa, la darrera de mans dels arxius històrics provincials que via transferència i gràcies a la intervenció dels seus professionals s'han pogut ordenar, classificar i inventariar gran nombre de fons, que fan que ens anem apropant al nivell d'alguns països europeus².

Els avenços a Catalunya en els últims anys han estat espectaculars. A Sant Cugat del Vallès, l'Arxiu Nacional de Catalunya s'ha fet càrrec del fons de la presó Model de Barcelona; a Girona, Lleida i Tarragona els respectius arxius de demarcació de la Generalitat de Catalunya han recollit el material que es conservava de les presons provincials; a la resta del territori els arxius comarcals, a través dels respectius fons municipals de cada cap de comarca, i en conseqüència sovint de partit judicial (tret d'algunes excepcions com per exemple Tàrrrega), han recuperat els llibres i lligalls de les presons conegudes en determinats moments com a preventoris judicials, presons preventives, de partit, i més tard dipòsits municipals.

---

¹ GRAU, J.M. – GÜELL, M., "La crònica negra de la destrucció d'arxius a la demarcació de Tarragona", a *Lligall* (Barcelona), 18 (2001): 65-120, en especial pp. 98-100.

² A Catalunya manca una guia general d'arxiu penitenciaris, com la ja confeccionada a França fa més d'una dècada. VIGIER, Philippe (Dir.), *Guide des archives judiciaires et penitentiaires 1800-1958*. París 1987.

La presó provincial de Girona és la que presenta el pitjor panorama. A causa de diverses inundacions es perderen per sempre una gran nombre de sacs plens de paper, convertits en pols irrecuperable. No se salvà cap llibre, solament els expedients personals, i un volum de defuncions (iniciat el 1939) que es custodià a l'arxiu diocesà. Per sort es salvaguardà la de Figueres (avui a l'Arxiu Comarcal), conté un total de 15.553 expedients del 1939-1975) i les fitxes dels interns. La presó Model de Barcelona també va perdre informació, en concret per un incendi de l'arxiu ocorregut el novembre del 1979³. Però concentrà els fons de les presons de partit de Manresa (1939-1945), Mataró (1938-1959), Sabadell (1936-1959), Terrassa (1934-1959), Vic (1939-1954), Vielha (1941-1943) i el destacament de Sant Sadurní d'Anoia (1942-1944). Les de Lleida i Tarragona tingueren sort. Aquesta darrera aplegà parcialment els fons de quatre presons de partit: Montblanc, Reus, El Vendrell i Tortosa, que seran objecte de la nostra atenció. Descriurem la part d'aquests fons que es conserven a l'Arxiu Històric de Tarragona (AHT) i ens centrarem en l'època de la dictadura franquista, per la qual cosa deixarem de banda la documentació anterior, com és el cas de Tortosa, que disposa de llibres del mil vuit-cents. Lugo també va concentrar els fons de les presons de partit a la capital provincial, on l'Arxiu Històric Provincial els va ingressar el 1989.

Esperem que esdevingui una eina útil de recerca pels investigadors, tot i que hauran de desplaçar-se a l'*Archivo General de la Administración* a Alcalá de Henares (AGA), l'Arxiu de Capitanía General de Barcelona, el polèmic de Salamanca (si bé hi ha microfilms a l'Arxiu Nacional de Catalunya), a més d'utilitzar altres fons complementaris si volen realitzar estudis complets.

El tractament arxivístic de fons de presons a Espanya s'ha accelerat en la dècada dels noranta. Existeixen diverses publicacions⁴ i apareixen en les guies dels arxius històrics provincials. Al País Valencià, el centre penitenciar de València el 1981 comptava amb 220 m/l de documentació, amb expedients personals que s'inicien l'any 1937 (983 lligalls), també custodiava la del centre de San Miguel de los Reyes amb 1358 llibres (a partir de 1938)⁵.

Les presons de partit de les comarques tarragonines, tot i les seves reduïdes dimensions i el caràcter de preventives, de pas cap a les provincials, jugaren un paper en la repressió franquista, ja que foren les receptores dels republicans detinguts per la guàrdia civil. Disposem d'estadístiques mensuals que ens permeten avaluar els contingents que hostatjaren. El mes de setembre del 1939 a la demarcació de Tarragona hi havia 2803 empresonats, dels quals un 20% eren dones. A la capital existien 1020 reclusos a Pilats, 1188 a la Punxa i 595 a les Oblates. Als establiments comarcals n'hi comptabilitzem 1660, la meitat dels quals a Reus. Les xifres menors corresponen Valls i Montblanc. Vegem el quadre:

Població reclusa a l'estiu del 1939

---

³ Josep M. SOLÉ SABATÉ, *La repressió franquista a Catalunya (1938-53)*, Barcelona 1985, p. 17.

⁴ Les publicacions que coneixem són de Múrcia, Burgos i altres arxius provincials. Vegeu Isaac RILOVA PÉREZ, "El archivo penitenciario de Burgos: estado actual, sus fondos y valor documental e historiográfico", a *Tabula* (Salamanca), 4 (1999): 223-244. Del mateix autor, *Guerra civil y violencia política en Burgos (1936-1943)*, Burgos 2001. A.M. HERRERO – V. MONTOJO – J.M. FUNES, *Inventario del fondo de la prisión provincial de Murcia*. Múrcia 1998.

⁵ *Censo-Guía de Archivos de la Provincia de Valencia*, València 1986, p. 357.

PRESONS	JULIOL AGOST SETEMBRE		
	Reus	800	737
Tortosa	496	414	278
Falset	321	289	221
El Vendrell	106	100	61
Gandesa	s.d.	184	175
Valls	s.d.	85	40
Montblanc	s.d.	73	70

TOTAL **1723**
1660 **1882**

Font: AHT, Fons Hisenda. Relacions mensuals de socors a les presons. (s.d.=sense dades).

Presó de Falset

A Tarragona (AHT) no hi ha cap llibre, a l'igual que de Gandesa, però si a l'Arxiu Municipal de Falset (des de 1939), on en l'actualitat s'està procedint a la seva ordenació.

Presó de Montblanc

El fons es troba fragmentat entre Tarragona (AHT) i Montblanc (ACMO)

1. Coordinació general

1.1.02 Director

"*Libro.... de órdenes para funcionarios*" (1945-1948) sign. 156 (AHT)

El volum pràcticament és en blanc, de les 200 pàgines sols n'hi ha 9 d'escrites.

Contingut: La primera ordre rebuda prové de la "Quefatura del cos de presons" on s'exposen les principals missions del centre com són la custòdia dels presoners, evitar la seva evasió mitjançant el tancament de portes, vigilància, control de visites (no era permesa la de desconeguts), etc.

El 17 de febrer del 1947 es demana reforçar les mesures de seguretat per evitar les fugues (inspecció de reixes, clavegueram, accés a les teulades, etc.), es comunica la interceptació en les presons espanyoles de cartes clandestines enviades des de l'interior dels centres penitenciaris en les quals els empresonats polítics sol.liciten ajut material i moral "*para subsistir a esta última fase de dominación franquista*". Els comandaments alerten del perill que aquestes missives produeixin uns efectes "*bulistas o alarmistas*", ja que els reclusos autors d'aquests escrits asseguraven que comptaven amb l'ajut i suport de l'interior i exterior d'Espanya "*y que hasta tienen armas para el momento decisivo*", motiu pel qual s'ordena examinar de forma escrupulosa les cartes i paquets, aplicant una severa censura.

L'any 1948 es continua alertant de les fugides massa freqüents.

1.2 Coordinació administrativa

1.2.02 Registre de documentació

1.2.02.1 Llibre de sortides de correspondència oficial (1945).

La part final del volum és en blanc (folis 84v.-200) sign. 146 (AHT)

Els destinataris són normalment el director de la Presó Provincial de Tarragona i altres establiments penitenciaris de la resta de l'Estat; el governador militar i el president de l'Audiència Provincial de Tarragona; l'alcalde, el jutge d'instrucció i la junta local de llibertat vigilada de Montblanc; l'inspector regional de presons de Barcelona, el director general de presons i el president del patronat de la Mare de Déu de la Mercè, ambdós de Madrid.

Entre les comunicacions trameses destaquen les estadístiques, la relació de socors, extractes de despeses d'alimentació i vestuari, peticions de llibertat provisional i altres afers judicials.

2. Gestió de recursos humans

2.1 Funcionaris

2.1.03 Serveis

Llibre de serveis (1945-1947) sign. 206 (AHT)

Tracta de l'assignació de funcions i horaris. Gràcies a les anotacions contingudes coneixem el personal que hi treballava. El mes de gener del 1946 el director accidental és Modesto Ruiz, oficial segon. El 13 de febrer del mateix any es fa càrrec de la direcció Antonio Paños Moreno, el qual tornarà a suplir accidentalment al seu cap el 8 de juny del 1946. El 13 d'agost ho fa de la mateixa forma l'oficial Josep Camarasa Arrufat i el 22 de desembre regirà el centre Marcelino Sallan almenys fins el 1947, quan s'acaba el llibre.

A Montblanc hi havia dos oficials, un del "rastrillo" i interior i un altre d'auxiliar. Els directors, igual com altres funcionaris estatals (jutges, guàrdies civils, mestres) o altres professionals (notaris, metges) consideraven Montblanc una plaça de pas temporal per accedir a una de millor retribució a la ciutat o en el seu lloc de procedència.

5. Retenció i custòdia dels Interns

5.2 Expedients d'interns

5.2.01 Expedients personals dels interns.

En el cas de Montblanc aquesta sèrie és migrada, a l'AHT, solament hi figuren de forma individualitzada 35 expedients que van dels anys 1945-1946 i la majoria afecten a delictes comuns. Per entendre la mancança hem de dir que els expedients oberts per la presó montblanquina des del 1939 -a excepció dels esmentats- estan integrats en els expedients personals dels interns de la presó provincial. En el moment dels trasllats de Montblanc a Tarragona els papers marxaven amb el detingut i a la capital administrativa s'obria un nou expedient al qual s'incorporaven els fulls d'origen.

L'ordenació dels expedients era alfabètica. Com a instrument auxiliar per a recuperar informació, a Tarragona es redactaven unes fitxes de cartulina en octau amb les dades bàsiques de la persona.

Cada document que arribava al penal tarragoní sobre un presoner era inclòs a l'expedient, fossin cartes, telegrams,...) així els hi era més fàcil reconstruir l'històric de cadascú. Aquesta praxis justifica en part que les sèries d'entrades i sortides de correspondència a PPT siguin tan escasses, en proporció als llibres registres .

L'historiador també en surt beneficiat per l'estalvi de temps en la recerca de dades. Ara bé, quan davant de la massificació dels centres catalans s'aplica una política de dispersió territorial i els condemnats surten cap a un altre centre, a Tarragona moltes vegades no hi queda cap rastre. Així s'han trobat ex-presos polítics o els seus familiars (vídues o fills discapacitats) que han volgut amparar-se de les indemnitzacions concedides per la Generalitat de Catalunya per privació de llibertat durant la dictadura franquista. La recerca en molts arxius espanyols sovint es fa difícil per la seva manca de classificació, i inventariació o simplement per la destrucció.

Tornem als expedients personals oberts a la capital de la Conca de Barberà en aquell bienni dels anys quaranta. Destaquen les agressions contra la propietat (sobretot robatoris, prop d'una vintena) i les persones (lesions, abusos sexuals, blasfèmia), sense oblidar estafes, soborns, falsedat i usurpació, i més esporàdicament desobediència a l'autoritat (entengui's Guàrdia Civil), insults al cap d'Estat i propaganda subversiva.

5.3 Moviment d'interns

5.3.01 Moviment general d'altres i baixes

5.3.01.01 Llibre de filiacions (1945-49) sign. 385 (AHT)

Aquesta tipologia documental és molt interessant per la quantitat de dades que facilita.

Com en d'altres ocasions el llibre es reaprofitava per part de la presó provincial els anys 1953-1955. Les filiacions de Montblanc arriben fins al foli 26 i les de Tarragona ocupen la resta (27-200).

Hi consta el nom i cognoms, lloc de naixement, domicili, edat, estat civil, religió, nom dels pares, descripció física (color dels ulls, cabells, talla, cara, boca, barba, front, celles, nas, orelles i trets especials (exemple ceguesa). Segueix el concepte d'ingrès, l'autoritat que l'ordena (Guàrdia Civil, jutge primera instància, comarcal o municipal) i la que en roman a disposició (Audiència Provincial).

Bona part són nascuts fora del partit judicial, n'hi ha d'Andalusia (Almeria, Jaén, Còrdova, Granada), Aragó (Terol, Saragossa), País Valencià (Alacant, València), Castella (Soria, Guadalajara) i d'altres poblacions catalanes (Lleida, Barcelona, el Pont d'Armentera...), tot i que poden ser residents a la Conca de Barberà. En ser un lloc de pas hi localitzem gent sense residència fixa, denominats "*ambulantes*".

La majoria hi sojornen pel compliment d'uns dies d'arrest. La seva marxa serà a causa de la concessió de la llibertat o per dirigir-se amb escolta a Tarragona.

5.3.02.4 Índexs de penats

S'inicia el 26 de febrer de 1945, compta amb 200 pàgines la major part en blanc, signatura 666 (AHT).

És un llibre complementari. Per ordre alfabètic relaciona per cognoms i nom i número els reclusos.

5.3.01.2 Registres d'altres i baixes (1945-49) sign. 147 (AHT)

Hi ha una sola llibreta en quart.

Es tracta d'un recompte numèric amb alguna anotació nominal. La seva lectura mostra poca activitat, amb un mínim de zero i un màxim de set ingressos, el més habitual és cap, un o dos. Les baixes normalment eren per conduir-los en tren cap a Tarragona.

5.6 Comunicacions dels interns

5.6.01 Registres de correspondència.

5.6.01.01 Registres generals

En aquest apartat localitzem un registre de sortides de cartes dels interns (1945-1948), el volum és incomplet. Sign. 386 (AHT).

Es detalla el nom de l'emissor i receptor, parentiu, població i assumpte. Generalment anaven adreçades a familiars propers com són els pares, cònjuge, cosins, cunyats residents a la mateixa comarca o al Camp (Valls, Reus, Tarragona) i alguna de més lluny (Barcelona).

5.6.03 Comunicacions orals

Llibre de comunicacions orals dels interns (1945-1949). Sign. 277 (AHT)

Té 196 pàgines, de les quals només 19 són utilitzades per aquesta finalitat, la resta són en blanc. Hom deix constància dels noms del visitat i visitants, llaços de parentiu i domicili.

Fins aquí hem descrit els documents que procedents de la presó de partit judicial de Montblanc es traslladaren a Tarragona arran de la seva supressió. En els anys cinquanta ja hi són, la prova n'és el reciclatge d'alguns volums, circumstància que també l'hem constatat en els llibres del segle XIX de Tortosa el 1941. Però la tramesa no fou completa, a la vila ducal s'hi deixà un bon gruix de llibres i lligalls integrats al seu fons municipal i avui dipositat a l'Arxiu Històric Comarcal de Montblanc (ACMO). En la secció de la seguretat pública existeixen diversos llibres de la gestió de recursos materials, com un llibre de Caixa (1939-1940), un llibre Diari (1939-1941), un d'actes d'arqueig de "*fondos carcelarios*", pressupostos (1940/1959...), relacions nominals mensuals dels captius que han rebut racions (de 1939 fins 1975).

El motiu és competencial, en l'aspecte econòmic els ajuntaments de la capital i els de la resta de partit judicial havien de fer-se càrrec de les despeses de manteniment (els comptes generals de l'agrupació de pobles pel període franquista principien el 1940).

El registre més valuós per l'investigador és el d'entrades i sortides d'interns del 1939-1945, que ha estat buidat parcialment per Josep M.Recasens Llorc (només els de les localitats que actualment formen part de la comarca administrativa de la Conca de Barberà, que no coincideix exactament amb els límits de la demarcació judicial)⁶.

Presó de Reus

La major part de la seva documentació és a Tarragona (AHT).

1.Coordinació general

1.1 Òrgans de direcció

1.1.02.Director - Llibre d'ordres (1939-1967).

Llibre visites inspecció (1939-1967).

1.2 Coordinació administrativa

1.2.02.Registre de documentació

Hi ha diversos llibres de correspondència oficial tant d'entrades (1941/1945 i 1950-1968) com de sortides (1939-1968).

2. Gestió de recursos humans

2.1 Funcionaris

2.1.03 Serveis

---

⁶ *La repressió franquista a la Conca de Barberà (1939-1945). Documents per al seu estudi.* Montblanc 2000.

Llibres de serveis diaris (1936-1968).
 Llibre de comunicats, relleu i diana (1959-1967).
 Comunicats de diana (1943/1945).
 Comunicats de relleu (1938).

4. Economat i alimentació

Sols hi trobem relacions de racions o socors dels interns (1961-1967).

5. Retenció i custòdia dels Interns

A l'Arxiu Comarcal de Reus, dins el fons municipal d'aquesta ciutat hi ha una gran quantitat de justificants mensuals de revista de batallons de treballadors disciplinaris (soldats) tancats en el dipòsit de presoners de Reus. Desgràciadament només hi figura el nom i cognoms i la data, sense cap al·lusió a la procedència geogràfica. Montserrat Duch els ha treballat en el seu llibre sobre Reus⁷.

5.2 Expedients dels interns

En tractar-se d'una gran ciutat el volum d'expedients és gran, prop de cinc mil, exactament 4660.

5.3 Moviment d'interns

El document més important és el llibre de filiacions (1939-1967).

També hi ha registres d'altres i baixes del període estudiat (1939/1962).

Un altre de sortides dels reclusos a l'exterior per neteja del dipòsit (1954-1958).

S'ha conservat el compte de redempció de penes (1939-1941).

5.6 Comunicacions dels interns

A Tarragona sols hi hem localitzat un registre d'entrades de correspondència (1958-1967), un llibre de comunicacions orals (1948-1967) i un registre de sortida de paquets (1958-1967).

6. Patrimoni dels Interns

6.2 Peculi de lliure disposició

En aquesta subsecció localitzem un llibre dels anys 1954-1967.

Presó de Valls

Aquest centre no féu cap transferència a Tarragona. La totalitat de la seva documentació es manté a Valls, integrada en el fons municipal vallenc.

Els expedients d'interns comencen el 1940 i els llibres registres d'altres i baixes el 1936.

Presó de Tortosa

---

⁷ *Reus sota el primer franquisme. 1939-1951*. Reus 1996.

1. Coordinació general

Inspecció

Llibreta d'inspeccions (1943-1954), sign. 687 (AHT).

Inclou cartes rebudes amb el segell "*reservado*"(1944-1946). Es parla de la reglamentació de les visites i comunicacions als interns: hom ha d'evitar el seu contacte amb estrangers, ja que s'han confiscat cartes en alguns presidis espanyols on els penats "*se dirigen a sus familiares en nuestra nación asegurándoles que muy pronto estarán en libertad ante la desaparición del régimen*" i anuncien represàlies en aquell esperat moment (carta del 27 de març de 1946 que l'inspector regional de presons de Barcelona adreça al director de la presó tortosina). El 1946 hi ha una altra missiva sobre la fugida d'un empresonat de Tortosa.

1.2 Coordinació administrativa

1.2.02 Registre general de correspondència

Registre de sortides (1944-1948). Sign. 95 (AHT).

En el llibre hi consta el número, la data (dia, mes i any), població i destinatari.

Les principals institucions a les quals es dirigien les seves comunicacions eren públiques. A Tortosa mateix mantenien relació epistolar amb l'ajuntament, jutjat de primera instància, i la junta local de llibertat vigilada, la comissaria de policia, la guàrdia civil, la comandància de marina, la delegació local de proveïments (sobre el racionament i comunicació de baixes per trasllat).

A la capital provincial sobresurt la direcció de la presó (tramesa d'estadístiques de tota mena, sanitat, peculi, alimentació, vestuari), el Govern Civil, l'Audiència Provincial, la junta provincial de llibertat vigilada, la delegació d'Hisenda (oficina classes passives, nòmines de funcionaris) i el jutjat militar.

A Barcelona només la Capitania General de la 4ta. Regió militar i la inspecció regional de presons.

A Madrid també abunden les comunicacions oficials, destaquem la direcció General de presons (tramesa de sol.licituds de trasllats d'interns, comptes i estadístiques), la subdirecció general de llibertat vigilada, el patronat de redempció de penes, el jutjat número 3 per la repressió de la Massoneria. I la Direcció General de Seguretat.

De la resta de l'Estat, presons i juntes provincials de llibertat vigilada, en especial de Catalunya i País Valencià.

Registre de sortides (1948-1954). Signatura 83 (AHT).

Del total de 203 folis del llibre sols s'han utilitzat els 150 primers.

Registre d'entrades (1949-1954). Signatura 84 (AHT).

Consta de 63 folis dels quals són escrits els 26 primers.

2. Gestió de recursos humans

2.1 Funcionaris

Expedients personals (1940-1954), sign. 686 (AHT).

Bàsicament es tracta de correspondència relativa a cada funcionari, siguin guàrdies, oficials o el mateix director. Hi ha informació sobre els seus salaris, permisos, trasllats, etc. El 1940 regia l'establiment penal Fèlix Lozano. Del 1943 al 1945 dirigia el centre Antonio Rejón Murcia, el seu anterior destí fou la presó provincial de Tarragona i després de Tortosa marxà a la presó de partit d'El Vendrell.

L'any 1940 hi ha un expedient de faltes greus a un funcionari a causa d'acceptar suborns dels familiars dels interns a canvi de favoritismes i facilitar comunicacions extraordinàries. També de rerafons hi ha les evasions que s'havien produït.

Quan se suprimeix la presó tortosina per ordre del 21 d'octubre de l'any 1954, els funcionaris es traslladen a Calatayud i Lleida.

2.1.03 Serveis

Llibre de serveis dels funcionaris (1952-1954). Sign. 220 (AHT).

Llibre de serveis (1954), sign.685 (AHT).

Es clou el 29 de novembre. Té 80 folis, n'hi ha 18 escrits i la resta són en blanc.

A les oficines hi treballava Trinidad Benítez Gómez i feia de guàrdia Andrés Aspe Castillo.

3. Gestió de recursos materials

3.1. Gestió d'ingressos i despeses

Llibre de Caixa (1954). Sign. 433 (AHT).

Solament hi ha comptes en els dos primers folis, els següents són en blanc (3-40).

5.Retenció i custòdia dels Interns

5.1 Identificació

5.2 Expedients dels interns

Expedients personals (1939-1953).

Aproximadament a Tarragona n'hi ha uns 2130.

Com és habitual en d'altres presons els reclosos per causes polítiques es troben barrejats amb els delinqüents comuns.

Contra l'Estat hi ha injúries i desobediència a l'autoritat, tinença il·lícita d'armes o explosius, desertors de l'exèrcit, expedició de moneda falsa, infracció de la llei de pesca, etc.

Dels delictes contra la propietat destaquen els robatoris i contra les persones a més de les amenaces, els homicidis i suïcidis.

Referent al món de la dona esmentar avortaments, abandonament de família i menors, actes immorals i escàndol, abusos deshonestos, etc.

6. Patrimoni dels Interns

6.2 Peculi de lliure disposició

Llibre de peculi (1952-1954), sign. 632 (AHT).

En blanc dels folis 62 al 79 (final).

Presó del Vendrell

5. Retenció i custòdia dels Interns

5.2 Expedients d'interns

5.2.01 Expedients personals dels interns

Aquesta sèrie documental és l'única que es transferí a Tarragona. En total hi ha 1233 expedients d'una llarga cronologia (1910-1951) que inclou a més del període franquista el de la II República i la el de la Dictadura de Primo de Rivera.

El 1937 trobem imputacions per activitats feixistes, desafecció al règim, alteració de l'ordre públic i assassinats.

A més a l'Arxiu Històric de Tarragona hi ha les relacions de reclusos que han rebut racions o socors dels anys 1927-1930, i 1939-1952. Signatura 218 (AHT).

Tret d'aquests el gruix del fons romangué al Vendrell, i avui es pot examinar al seu Arxiu Comarcal, amb lligalls i llibres des de 1858 fins el 1954 (fons municipal del Vendrell).

Igual que a Montblanc sobresurt de forma exclussiva la secció de recursos materials en especial la comptabilitat.

Hi ha una caixa de pressupostos (1938/1954), dos llibres auxiliars de comptes corrents (1940), (1946-1953), dos de caixa (1943-1944), (1945-1946), inventaris (1933/1940), un llibre d'actes de la junta de municipis del partit judicial (1940-1954), dos lligalls de lliuraments i càrrecs (1944-1946), (1947-1949) i quatre llibres auxiliars de despeses i ingressos de l'agrupació forçosa d'ajuntaments del partit .

Dins de la coordinació administrativa constatem la presència d'una caixa de cartes (entrades i sortides) referents a la presó (1945-1954).

Fons complementaris a la demarcació

1. Fons de la presó provincial de Tarragona

L'any 1939 a Tarragona capital es destinaren tres edificis per a la reclusió de persones un cop ja jutjades, dos per a homes i un per a dones⁸. El més antic ja funcionava a tal efecte des del 1699: era la presó de Pilats, tancada el 1959. A causa de la sobreocupació es va habilitar durant uns anys (1939-1943) el Convent del Carme, conegut popularment com "la Punxa" i a nivell oficial com a "*Habilitada*".

Per a les dones s'ocupà el convent de les Oblates, al portal del carro (1939-1947). Inicialment la documentació de les dues primeres presons formà un únic fons i la tercera un altre de separat, tot i que els llibres conservats no siguin gaires (en total cinc). Destaquen un llibre d'actes (1939-1941), un registre de sortides de correspondència (1942-1943) i el llibre major de l'economat (1939-1941).

Per raó de les competències de l'arxiu de demarcació (AHT) és de titularitat estatal i gestionat per la Generalitat de Catalunya, l'únic reconegut per rebre els fons de l'administració perifèrica de l'Estat. Els tràmits per aconseguir la transferència del fons del Centre Penitenciari de Tarragona començaren l'any 1992, però no es feu efectiva fins el bienni 1995-1997.

Si analitzem la cronologia de les sèries comprovem que el fons no és complet, ni de llibres ni d'expedients personals. En manquen un bon nombre, uns per haver-se enviat a altres centres d'Espanya quan els desplaçaments de reclusos, i d'altres en haver-se

---

⁸ J.M. GRAU – J. PIQUÉ, "El fons documental del Centre penitenciari de Tarragona (1939-1975) que es conserva a l'Arxiu Històric de Tarragona", a *La província de Tarragona durant el franquisme (1938-1976). Política, societat i cultura*. Tarragona 1996, pp. 243-256.

perdut quan el trasllat a la nova presó, on també en desaparegueren en trobar-se llençats per terra, sense ordre i malmesos per la humitat del terra i de les parets, segons ens comentaren funcionaris de la presó.

Hem de dir que en el moment de realitzar la transferència tots els llibres estaven identificats i col·locats en prestatgeria. Els expedients personals agrupats per presons i en ordre alfabètic, tots en arxivadors, tasca que els comportà molt d'esforç obtenint però un excel·lent resultat a l'hora de localitzar la informació, en especial pel que fa a les certificacions oficials de privació de llibertat.

Paral·lelament als expedients hi havien les fitxes dels interns, ubicades en arxivadors de fusta i metalls, l'ordre era alfabètic de cognoms, sense separació per sexe.

Els instruments de descripció que s'han elaborat són un inventari d'expedients, amb nom i cognoms, data entrada i sortida de la presó tarragonina i delictes, amb anotació de les penes capitals i la signatura topogràfica.

Hi ha diverses relacions, alfabètica i cronològica, no hi consta ni la població de naixement ni la de residència.

A més hi ha un inventari dels llibres que segueix el quadre de classificació proposat per Àngels Bernal, Mercè Cirera i Anna Rosa Duran⁹, abarca dels anys 1939-1974.

2. Fons municipals

En el de de Montblanc (ACMO), un repàs en la sèrie de correspondència de la secció d'administració general pot aportar moltes notícies sobre la destinació de presos en centres espanyols, sense oblidar els expedients de quintes (secció serveis militars) que controlen els joves absents per qualsevol motiu (exili, presó, etc.). En concret, en la lleva del 1939 consten 19 joves empresonats de les lleves del 1933-41. En la del 1940, que revisa les del 1937-41 també són 19 els empresonats o ocupats en batallons de treballadors.

També podem consultar padrons d'habitants (secció de població, tant en els llocs d'origen com en els de destinació). En el nostre cas aquesta font, fins l'obertura dels arxius penitenciaris, ha estat una de les més utilitzades pels historiadors, però com que el padró no es realitza cada dia el resultat és simplement un mostreig. La concentració d'aquesta tipologia de fons a les capitals comarcals (sobretot Valls, El Vendrell i Montblanc) ens permet estalviar temps evitant els desplaçaments. En Josep Clara ha estat un precursor del seu estudi a les terres gironines, publicant els resultats de l'any 1940 comarca per comarca. Per Tarragona l'any 1990 realitzàrem l'anàlisi de tota la demarcació¹⁰ i posteriorment amb més profunditat, la Conca de Barberà¹¹. Aquesta comarca és de moment l'única treballada exhaustivament de Catalunya. Els resultats d'ambdues investigacions ens permeten de comparar el grau de representativitat de la mostra i assegurar que és molt bona, ja que els resultats són idèntics. El padró recull 135 presos originaris de la Conca, un 20% dels qui comptabilitza Recasens entre el 1939 i el 1945. Si comparem els oficis per sectors els percentatges resultants són aquests: sector primari, 67% el 1940 i 66% el 1939-45; sector secundari, 16% el 1940 i 15,8% el 1939-45; i sector terciari 13% el 1940 i 14,3% el 1939-45. El mateix passa amb l'estat civil: solters, 35,6% el 1940 i 34% el 1939-45; casats, 63% el 1940 i 63,5% el 1939-45; i vidus, 0,7% el 1940 i 2,7% el 1939-45.

⁹ "Els fons dels Centre Penitenciaris de Barcelona que es conserven a l'Arxiu Nacional de Catalunya", a *Miscel·lània en honor del Dr. Casimir Martí*. Barcelona 1994.

¹⁰ J.M.GRAU – R.PUIG, "Els presos a Tarragona el 1940: una mostra de la repressió franquista", a *Meridiano. Suplement del Diari de Tarragona*, 21.10.1990, pàg. I-VII.

¹¹ "Els empresonats polítics de la Conca de Barberà a Tarragona, a finals de l'any 1940", a *Aplec de Treballs* (Montblanc), 12 (1994): 125-146.

3. Fons de les Juntes provincial i locals de llibertat vigilada

El fons de la Junta Provincial de llibertat vigilada de Tarragona ocupa 18 m/l de l'AHT i la seva cronologia abasta des del 1939 fins el 1971, tot i que les sèries principals s'inicien a partir del 1943-1944.

Segons el decret del 9 de juny del 1939 es regulava la "*redención de penas por el trabajo*". El presoner esdevenia obrer de l'Estat, mà d'obra a canvi de la manutenció. Més tard, per ordre del 5 de juliol del mateix any, el Ministeri de Justícia publicava una normativa per a la proposta de llibertat condicional. L'any 1941 es rebaixen les penes: les de 12, 15 i 20 anys passen a 6 anys i 1 dia. Les vistes afecten tant als delictes comuns com als polítics. En un dia es revisaven uns quatre o cinc casos, si bé hi ha excepcions, com el dia 10 de novembre del 1942, en què se'n tractaren quaranta-un.

Les reunions de la Junta tenien lloc a la Sala d'actes del jutjat de primera instrucció de Tarragona, i en elles s'autoritzaven o denegaven els canvis de residència, es llegien informes, es nomenaven i s'analitzava la solvència dels "patrocinadors" o avaladors.

Del contingent femení constatem que arriben a Tarragona prostitutes procedents de Madrid i Galícia, algunes acusades de corrupció de menors.

Segons la llei del 4 de juny de 1940, per a concedir la llibertat condicional eren necessaris els informes favorables de l'alcalde, el cap de la Guàrdia Civil i el de la falange. Aquests documents eren llegits per la Junta però imperava també el criteri d'alleugerir les presons, aleshores saturades. En algunes resolucions negatives, s'argumenta que la posada en llibertat "*significaría peligro para la sagrada causa nacional*" (1940)¹².

4. Fons de l'Hospital de Sant Pau i Santa Tecla de Tarragona

En Josep Solé i Sabaté ha estat uns dels primers historiadors del franquisme en consultar-lo, en especial el registre d'enterraments en el cementiri gestionat per aquesta institució on s'anotaven els afusellats i els ingressos hospitalaris dels penats. Hem de remarcar en l'actualitat, però les dificultats pel seu accés. Cal recordar que un metge destacat d'aquest hospital, el seu director, li fou aplicada la pena de mort¹³.

5. Fons de la delegació d'hisenda de Tarragona

---

¹² El president de la Junta Provincial de Llibertat Vigilada era el President de l'Audiència Provincial, en el període que ens ocupa són: Juan de Maradiaga (febrer-maig del 1939), Bernardo de Quirós (maig 1939-octubre 1946), Jaume Pàmies Olivé (octubre 1946-febrer 1956), José Bravo Mesquita (març 1959-juliol 1962), Carlos de Lara y Guerrero, marqués de Villasierra (setembre 1962-març 1967), Francisco Pera Verdager (març 1967-juny 1969), Manuel Díaz-Berrio Cava (juny-juliol 1969), Gumersindo González Gutiérrez (juliol 1969-octubre 1975) i José M. de Mesa Fernández (octubre 1975- gener 1982). Les presidències les hem extretes de la tesina del màster d'arxivística de l'URV de Mercedes Altés i Estefania Genovès *L'Arxiu de l'Audiència Provincial de Tarragona (1962-1992)*. Tarragona. 1998.

¹³ J. ADSERÀ MARTORELL, *El Doctor Rafael Battestini i Galup i el seu entorn: Director de l'Hospital de Sant Pau i Santa Tecla (1923-1937): Estudi Documental*. Tarragona 1992.

A l'Arxiu Històric de Tarragona hi ha dos lligalls sobre les despeses d'alimentació de totes les presons de la demarcació de Tarragona on consta el nom i cognoms dels interns i l'import. Són en fase d'inventari.

6. Fons regional de responsabilitats polítiques (1939-1945)

Integrat solament per expedients (un total de 8.071), fins l'any 1941 pertanyen a la jurisdicció especial i a partir del 1942 a la jurisdicció ordinària¹⁴. Dipositat a l'Arxiu de l'Audiència Provincial de Tarragona. En el mateix centre, referent a les presons tenen dos expedients, un que conté relacions nominals de reclusos (1947-1957) i l'altre correspondència entre presons i la Direcció General de Presons de Madrid.

7. Fons de les delegacions locals de la FET i de les JONS

En algunes poblacions s'han recuperat aquests fons dins l'arxiu municipal. Els delegats de la Falange redactaren informes polítics sobre encausats. No disposem de cap cens a nivell provincial ni català d'aquesta tipologia de fons.

8. Fons d'hemeroteca a Tarragona

L'única capçalera diària de la província a partir del 1939 fou el *Diario Español de Tarragona* dependent de la FET i les JONS. Acostumava a relacionar els judicis militars i enumerava els encausats, amb els noms i cognoms. Es pot trobar a les diferents biblioteques i hemeroteques de la ciutat. Aquesta diari ha estat fet servir per J. Ventura i J. Subirats en les seves memòries sobre l'estada a Pilats.

A l'Arxiu Històric de Tarragona (AHT) s'hi localitzen dues caixes del *Boletín oficial de la Dirección general de Prisiones* (1942/1950) i cinc del *Boletín de información del Ministerio de Justicia* (1952/1954 i 1964/1966). Les memòries anuals de la Direcció General de Presons (Madrid) dels anys 1943-1960 es poden consultar a la Biblioteca del Departament de Justícia de la Generalitat (Barcelona).

El *Boletín oficial de la Provincia de Tarragona* que editava la Diputació, publica, des del 1939, lleis, ordres i edictes relacionats amb la repressió política del Règim del General Franco. Així, en el número 4 d'aquell any (quatre de febrer) hi apareix una instrucció sobre Depuracions de funcionaris, el número 26 (dos de març) desenvolupa la Llei de Responsabilitats Polítiques, el núm. 123 (del 25 de juny) insereix requisitòries d'evadits de camps de concentració. A partir del mes d'agost podem llegir diverses llistes d'incoació d'expedients per responsabilitats polítiques (és consultable entre d'altres llocs a l'Arxiu Històric de la Diputació de Tarragona).

---

¹⁴ Sobre aquesta tipologia de fons hi ha escassa bibliografia. Vegeu entre d'altres els treballs fets a Barcelona, Sòria i Granada. P. BLESÀ, "L'inventari dels expedients del Tribunal Regional de Responsabilitats Polítiques de Barcelona (1939-1942)", a *Arxius* (Barcelona), 5 (1995): 2-5. C. ÁLVAREZ GARCÍA, "Responsabilidades políticas y libertad vigilada. El caso de Soria. Fuentes documentales conservadas en el Archivos Histórico Provincial: (1937-1972)", a *El franquismo: el régimen y la oposición*. Toledo 2000, pp. 599-620. i R. GIL BRACERO, *La justicia nacional y el tribunal de responsabilidades políticas de Granada: las fuentes y primeras conclusiones*. Madrid 1990.

DEBER DE MEMORIA Y VOLUNTAD DE TESTIMONIO

El éxodo y los campos en la obra de Josep Franch Clapers

Pere Joan i Tous. Universidad de Constanza

Pour Rosette et Isa

En el campo de Gurs, cuando los altavoces eructaban los nombres de aquellos que, habiendo sido alistados por la comandancia en alguna compañía de trabajo, debían personarse en la entrada, maleta y manta en manos, solía acompañarles un italiano, internado él también, que había luchado en las Brigadas Internacionales y compartido con ellos el éxodo republicano. Este italiano había podido salvar un desvencijado acordeón y recogía a los que debían partir ante sus barracones, poniendo fondo musical a las despedidas. Luego, encabezaba la pequeña formación hasta la salida, ahora en son de marcha, ritmando marcialmente el paso de los que se iban. Una y otra vez empero, poco antes de llegar al portal, cercanas ya las alambradas que enmarcaban el campo, el acordeonista entonaba las primeras notas de la *Internacional*. Los *gendarmes* salían entonces de sus garitas y, según su humor o su saña, le apaleaban o le encerraban por unos días en el barracón de castigo. Sin embargo, cuando había que volver a despedir a unos compañeros, con quienes había compartido semanas o meses de incertidumbre, de pulgas, de disentería, de desaliento, allí estaba otra vez el acordeonista italiano ...

Pocos, quizás ya nadie podría recordar esta escena que mueve a risa y mueve a compasión, a rabia también, esta escena grotesca y heroica que evoca el destino naufragado de quienes, después de haber luchado como soldados por la República, fueron hacinados como peligrosos malhechores entre alambradas: pocos, quizás ya nadie recordaría al acordeonista italiano si Josep Franch Clapers no hubiera hecho de él uno de sus motivos privilegiados, una y otra vez rememorado, proteico y siempre idéntico a sí mismo, con su mueca que puede ser sonrisa, tristeza o sarcasmo, en tantos dibujos y pinturas, en varios bajorrelieves y estatuas de madera o piedra, en un mosaico. En todos ellos, el acordeonista abre de par en par las alas de su instrumento, a punto de iniciar el acorde que es escándalo y es solidaridad.

El exilio de 1939 truncó el destino de Josep Franch Clapers. Atrás, en Barcelona, quedaba su primera juventud, años de entusiasmo y estudio, de amistad también, en que había seguido como uno de sus alumnos más aventajados los cursos de la Academia de *Llotja*, años en que había, junto con otros, casi realizado la utopía de crear una *Escola de Belles Arts de Catalunya*, años en que se había ido formando como hombre y como artista, a punto ya de finalizar su *curriculum* académico, ganando ya primeros premios, en vísperas de iniciar una carrera como pintor. Atrás quedaban también tres largos años de guerra, en la que Franch Clapers participó desde un principio como voluntario «per

Catalunya», en las milicias anarquistas primero y luego como soldado del cuerpo de ingenieros.

En enero de 1939 cayó Barcelona, y Franch Clapers, junto con otros miles, centenares de miles, vive ya los primeros momentos del exilio, aquella «retirada» que constituyó, por sus dimensiones, el éxodo más importante que se produjera en la historia de España. «Son souvenir», afirma Geneviève Dreyfus-Armand, «hante encore aujourd'hui les mémoires de bien des survivants, mais un silence prolongé l'a entouré et il est demeuré longtemps oublié dans les replis de l'histoire.»¹ Eran a veces familias enteras, incluso pueblos enteros los que se sumaban a la desarrumada caravana que progresaba hacia la frontera francesa, huyendo del avance de las tropas franquistas, una caravana indefensa, acosada por unos aviones que no querían distinguir entre civiles y militares, aviones asesinos que sabían estar ametrallando a mujeres y a niños, a soldados ya derrotados y quizás ya sin voluntad de respuesta. Era una masa terca, una progresión de sombras, se diría que silenciosa y adusta en su voluntad de huída, en su esfuerzo por continuar avanzando hacia un horizonte que ya no era límite sino destino. Así recuerda Josep Franch Clapers haber vivido el éxodo republicano y así lo ha plasmado en numerosos cuadros y docenas de dibujos. Comenzó ya a hacerlo una vez traspasada la frontera, y continuó haciéndolo, de manera obsesiva, sin respiro casi, hasta finales de los cuarenta.

Si dantesca había sido la retirada, más dantescas serían las primeras medidas que el gobierno francés, pusilánime y desbordado, reservó a quienes se acogían a su protección y confiaban en su generosidad. En vez de aprovecharse de instalaciones ya existentes (cuarteles, por ejemplo, o campamentos militares) y de diseminar desde un principio la masa de los refugiados en la amplia geografía francesa, las autoridades prefirieron crear campos de concentración.² Como se esmeraba en precisar el entonces ministro del interior Albert Sarraut, no se quería tratar a los refugiados como prisioneros, ni mucho menos someterlos a un régimen vejatorio:

"Il ne s'agira jamais d'un internement de prisonniers. Les Espagnols n'y seront jamais soumis à aucun régime vexatoire, à aucun travail forcé. Répétons-le: Le camp [en este caso Argelès-sur-Mer] ne sera pas un lieu pénitentiaire mais un camp de concentration. Ce n'est pas la même chose. Les asilés qui y prendront séjour n'y resteront guère que le temps nécessaire pour préparer leur refoulement ou, sur leur option, leur libre passage de retour en Espagne."³

La realidad empero fue otra y la vejación, si no querida, por lo menos ampliamente tolerada. Ya de entrada, las autoridades francesas dejaron amplia libertad de acción a las delegaciones franquistas para que, en los mismos campos, pudieran realizar su labor de propaganda.⁴ Vejación era, qué duda puede haber en ello, internar a decenas de

---

¹ Geneviève Dreyfus-Armand, *L'exil des républicains espagnols en France. De la guerre civile à la mort de Franco*, París, Albin Michel, 1999, p. 42.

² Estos campos son diferentes de los que, ya por aquel entonces existían en la Alemania nazi. Ni el contexto de su creación, ni la función que debían cumplir, ni sus estructuras de organización eran las mismas. El principio de los campos de concentración alemanes radicaba en el terror, sistemáticamente estructurado y aplicado. Me refiero aquí a los campos de concentración como Dachau, Mauthausen o Buchenwald; los campos de exterminio, como Treblinka o Sosibor, creados posteriormente durante la guerra, perseguían un fin estricta y radicalmente genocidiario. Eran fábricas de la muerte. Hubo campos, como el de Auschwitz, que eran a la vez de concentración y de exterminio. El sin duda alguna mejor estudio socioantropológico sobre los campos de concentración alemanes es el de Wolfgang Sofsky, *Die Ordnung des Terrors. Das Konzentrationslager* (Francfort, Fischer, 1993), que bien merecería ser traducido al español y al catalán.

³ Para la cita y su contexto, véase el estudio de Marie-Claude Rafaneau-Boj, *Odyssée pour la liberté. Les camps de prisonniers espagnols 1939–1945*, París, Denoël, 1993; la cita, p. 117.

⁴ Franch Clapers recuerda la honda desmoralización que suponían tales actividades. He aquí uno de los textos distribuidos, incitando al regreso:

«A los españoles residentes en Francia

En estos momentos críticos para Europa, España se dirige a sus hijos residentes en territorio francés, libremente o en campos de concentración, y les invita a volver al suelo de la Patria.

miles de personas en una playa como la de Saint-Cyprien, en un principio incluso sin ningún tipo de instalaciones –ni higiénicas, ni sanitarias, ni de alojamiento–, sólo espacios de arena compartimentados por alambradas. Vejación era, en las primeras semanas, y meses, el tener que enterrar las más veces sin despedida ni rito a los numerosos, centenares, miles de muertos.⁵ La experiencia concentracionaria de Franch Clapers empezó en este campo todavía por hacer y que llegaría a albergar, a los dos meses escasos, unas 90.000 personas. ¿Cómo imaginarnos esta masa humana, la algarabía de las voces y de los gritos, el hedor de las defecaciones en la orilla o apenas enterradas en la arena? ¿Cómo imaginar tantos y tantos rostros desfigurados por la angustia, tantas miradas enloquecidas, acorraladas en este universo de arena y viento? Si el campo de Gurs, en los Bajos Pirineos, a donde Franch Clapers fue trasladado posteriormente, ofrecía –como «campo modelo» que era según la administración francesa– mejores condiciones de supervivencia, cuando no de vida,⁶ continuó significando –para él y para cuantos estuvieron allí internados– una vejación, cuyas secuelas, físicas y psíquicas, tardarían tiempo, a veces años, a veces toda una vida en paliarse y, en algunos casos, resultarían traumáticas en el sentido estricto de este concepto. Todavía hoy, cuando no le desvela el daño que sufrieron sus pulmones en la húmeda intemperie de aquellos meses, regresa Franch Clapers a aquel mundo de pesadilla, que tanto le costó dejar como tema y obsesión de su obra iconográfica. En Saint-Cyprien y en Gurs pintaba y dibujaba con materiales de fortuna, improvisadas telas de cartón o de saco, luego, durante los años de guerra y ocupación, llegó a utilizar las sábanas que componían la dote de la que era su compañera de lucha en la *Résistance* y con la que se casaría apenas terminada la guerra, Rosette Maxime. Los dibujos y pinturas que realizó en los mismos campos, casi día a día, se esfuerzan por plasmar lo que era la degradación de aquel internamiento, la ofensa que suponía para quienes ya habían llegado derrotados y humillados. Priva la voluntad de dejar testimonio de esa experiencia-límite que no pocas veces abocó en la asumida vergüenza del regreso o en la desolación del suicidio. La mirada con que Franch Clapers nos hace descubrir este mundo concentracionario conjuga lo etnográfico y lo psicológico. Nos muestra los detalles cotidianos de una vida malhadada y denigrante, atormentada por el hambre y por las pulgas, por el frío o por el calor, por las diarreas, por la soledad de los recuerdos

---

En ella vivirán lejos de los peligros inevitables que la guerra moderna hace correr no [sic] solo [sic] al combatiente sino a la población de retaguardia y podrán desenvolver sus actividades garantizadas por la paz y el orden interior.

Nuestra Nación regida por el glorioso Caudillo Franco está abierta a todos los Españoles sobre cuya conciencia ne [sic] pese el crimen. Masas inmensas [sic], millones de hombres y mujeres no sometidos durante años a su autoridad, volvieron en un día a la vida común acogidos con clemencia y fraternidad cristianas. No hay pues razón alguna para recibir de otro modo a los demas [sic] nacionales a quienes la desgracia o el error no permitieron aun reintegrarse a su tierra y a los que el Generalísimo [sic] abre las puertas de España en esta hora memorable.

Nadie cree ya en la leyenda de la represión española. Todos saben incluso por informes directos de los suyos, como se administra la justicia de Franco, con que benevolencia, con cuanta escrupulosa apreciación de las razones complejas determinantes de muchas conductas, proceden sus gobernantes.

Volved, pues, a la España, Una, Grande y Libre que os espera. Cuando la guerra os deja huérfanos en tierras extranjeras, vuestra Patria os llama.

Todos los Españoles de conciencia limpia y pasado honrado tenéis allí vuestro puesto para trabajar en la empresa de hacerla mejor y reparar sus males.

¡Arriba España! ¡Viva Franco!»

Para la cita véase Geneviève Dreyfus-Armand/Émile Temime, *Les camps sur la plage, un exil espagnol*, París, Autrement, 1995, p. 136.

⁵ La tasa de mortalidad en los campos sobre las playas se estima de un 7% a 10%. La tasa de mortalidad infantil se aproximaba al 60%. Véase Rafaneau-Boj, 1993, p. 142. La autora se basa en los datos y estimaciones de A. A. Bravo Tellado, *El peso de la derrota, 1939–1944: La tragedia de medio millón de Españoles en el exilio*, Madrid, Edifrans, 1974.

⁶ La obra de referencia sobre Gurs continúa siendo la de Claude Laharie, *Le camp de Gurs 1939–1945, un aspect méconnu de l'histoire du Béarn*, Pau, Infocampo, 1985.

y el duelo de tantas muertes, por el hacinamiento de los barracones, por el desprecio manifiesto de quienes les habían condenado a un horizonte de mar y alambradas. Pero también nos muestra, casi con ímpetu pedagógico, lo que para él fue salvación: la fidelidad a los ideales, la solidaridad, la cultura. Documenta así lo que, en la sinrazón de la vida concentracionaria, fue terapia y ética: aquellos barracones convertidos en aulas provisionales, donde se impartían clases de filosofía y de ciencias naturales, aquellos coros improvisados que ensayaban frente al mar.⁷

Designado miembro de un batallón de trabajo, Franch Clapers pudo sacar del campo de Gurs, casi por milagro, esos trabajos, a veces sólo esbozos, en una única maleta que constituía todo su bien. Es en columna y a paso militar, vigilado por soldados de las fuerzas coloniales francesas, que Franch Clapers llega, una mañana en que el mistral doblegaba los cipreses, a Saint-Rémy-de-Provence, en cuyas cercanías vive todavía hoy en día. Hacía un año casi exacto que había salido de Barcelona y, durante todo un decenio, su obra no cesaría de evocar ese largo camino, casi iniciático, que va de la derrota al definitivo y asumido exilio. Iría variando sus materiales y sus técnicas, afianzándose su trazo y coloración, pero no cejaría en esos años de evocar, de querer testimoniar la tristeza y el pavor de la huida, la humillación de la experiencia concentracionaria, la llegada a Saint-Rémy de su batallón de trabajo, llegada que fue sentida como naufragio y salvación.

Cabe repetirlo: Franch Clapers necesitó casi diez años hasta que, como artista, pudo abrirse a otros tiempos y espacios que no fueron los del éxodo y de los campos. Ni sus actividades en la *Résistance* hasta que la Provenza fuera liberada por las tropas aliadas en 1944,⁸ ni su posterior lucha por asentarse profesionalmente como artesano-pintor en Saint-Rémy, ya que su situación familiar le obligó a sacrificar las repetidas ofertas que se le hicieron desde París para que continuara allí su carrera artística, ni siquiera sus actividades de docencia y mentorazgo en las por él alentadas clases de dibujo y pintura que ofrecía la municipalidad a los jóvenes de la región, nada de todo ello, ni sus muchos compromisos profesionales ni su compromiso cívico, nada pudo regresarle definitivamente de los campos. Fueron diez años obsesivos, en los que el arte se hizo trabajo de duelo y asumido deber de memoria. Fueron también años de

⁷ Franch Clapers no sólo recuerda con emoción aquellas clases impartidas con tanta generosidad y entusiasmo, no sólo se admira de qué fuera allí, entre alambradas, donde por primera vez oyera hablar de la teoría de la relatividad, sino que subraya siempre la esencial importancia que tenían tales actividades: afirmaban a los internados en su dignidad y, además de configurar una extraterritorialidad emocional dentro del mundo concentracionario, el saber transmitido les permitía proyectarse en un futuro ya desalambrado. En su anteriormente mentado estudio, Geneviève Dreyfus-Armand subraya el valor de esas actividades como ofertas susceptibles de estructurar lo que, de otro modo, no era sino un fluir amorfo del tiempo: «[Les enseignants] souhaitent organiser le temps des internés: des heures sont dévolues au repos, aux études et aux cours, aux repas, au ménage, à la gymnastique et au temps libre pour la promenade, la détente ou les occupations personnelles; les veillées sont consacrées à des lecteurs, des conférences, des récitals ou des chants. Alphabétisation, enseignement primaire, cours de langue (français, anglais, catalan...), leçons d'hygiène et d'éducation sexuelle, mais aussi cours de perfectionnement (algèbre, trigonométrie...) se succèdent à un rythme impressionnant et attirent des centaines d'élèves. L'éducation physique et sportive est également l'objet d'une organisation rigoureuse, non seulement pour combattre les maux résultant de cette inactivité forcée mais aussi afin de contribuer à l'épanouissement harmonieux des individus, même dans les conditions des camps d'internement. Ainsi, à Gurs, en juillet 1939, 3 883 Élèves suivent 110 cours dispensés par 42 enseignant et 40 étudiants.» (p. 99)

⁸ Franch Clapers pertenecía al réseau dirigido por Casimir Mathieu que operaba sobre todo en la zona de Saint-Rémy. Sus vivencias y actividades como resistente bien merecerían ser contadas. Acorralado por la Gestapo, Franch tuvo que pasar los últimos meses de la ocupación alemana escondido en un pequeño pueblo de montaña. Cabe señalar – y no en último lugar por ser rasgo sintomático de su carácter y actitud cívica – que nunca quiso hacer constar a fines administrativos sus actividades clandestinas, renunciando así a la pensión correspondiente. Sobre la precaria situación de los exiliados españoles en la denominada «France libre» y durante la ocupación alemana, así como sobre su a veces decisiva participación en la Résistance, puede consultarse el capítulo «Libérer la France pour libérer l'Espagne» (pp. 141-181) del ya mentado estudio de Geneviève Dreyfus-Armand. Sobre la participación de los extranjeros (emigrados o exiliados) en los diversos movimientos de resistencia en la región de los Bajos Alpes, véanse los testimonios recogidos por Grégoire Georges-Picot, *L'innocence et la ruse. Des étrangers dans la Résistance en Provence 1940-1944*, París, Tirésias, 2000.

ensimismamiento en los que, por esa misma y radical necesidad de plasmar lo vivido, se fió sólo de su instinto estético y realizó una obra quizás desigual, pero siempre valiosa por no pretender sino ser sincera en su urgencia de testimonio. Los críticos que asistieron a sus exposiciones en Francia buscaron tradiciones susceptibles de rubricar su estilo. La mayoría lo situaban en la del expresionismo; otros, fascinados por esas figuras tan peculiarmente alargadas y pensativas, mentaban al Greco, cuando no a Matisse. Hay, sin duda alguna, eclecticismo en su obra de aquellos años, múltiples reminiscencias incluso, pero Franch Clapers logra confirmar un estilo propio, inconfundible. Sus pinturas concentracionarias privilegian los tonos ocre y oscuros, muchas veces enfrentados a una claridad difusa que es presagio o resabio de tormenta. Prevalen los rostros anónimos, demacrados, apenas individualizados, que trasuntan resignación y sufrimiento. Cuando las bocas se abren para el grito, éste parece haberse helado en la garganta y vuelto mueca de espanto o pesadilla. Nunca cayó Franch Clapers en la tentación de heroizar la experiencia concentracionaria, tal y como se lo sugerían quienes enarbolaban los principios del realismo socialista. Creía entonces, y sigue creyendo hoy, que hubiera sido desvirtuar la realidad de los campos el querer evocarlos puño en alto, con aliento de gesta. Franch Clapers prefirió ser fiel a sus propias vivencias, tan poco acordes a la monumentalidad de la epopeya, al énfasis pomposo. Prefirió ser fiel a la desolación de la experiencia concentracionaria, a sus esforzadas parcelas de dignidad, a sus jirones de esperanza. Casi diez años, pues, se ensimismó Franch Clapers como artista en esa voluntad de fidelidad y testimonio. Sólo después, volvió a abrirse a otros temas y a intensificar el diálogo con Albert Gleizes, con quien durante toda esta década había mantenido una relación de respetuosa amistad y cuyas teorías post-cubistas han marcado de manera esencial su obra, incluso sus mosaicos y vidrieras hasta el día de hoy.⁹

La obra de Franch Clapers, ni la de aquellos años, ni la posterior, no evoca nunca la guerra civil en sí misma,¹⁰ como no tematiza los largos años, toda una vida, del exilio. Toda su memoria de artista queda anclada en las vivencias colectivas de aquel año, de aquellos meses que sellaron el destino de los trasterrados.¹¹ Ni en sus dibujos ni en sus cuadros se retrata a sí mismo. En ninguno es protagonista. Su mirada se abre siempre al otro y es mirada más que compasiva, solidaria para con una comunidad malhadada y dolorida. Manifiesta es la voluntad emblemática de su obra, eso es el esfuerzo por plasmar el gesto o la escena capaces de dar razón, de quintaesenciar un momento, un aspecto de la realidad de los campos. Cabal ejemplar de esa poética es un cuadro en el que se ve a un hombre abrazando a su hijo recién nacido que le presenta su mujer desde el otro lado de la alambrada. Un soldado senegalés les observa, vigilante y protector. Franch Clapers nunca olvidará esta escena que se convertirá en uno de sus motivos privilegiados. La mujer había dado a luz hacía unos días y su esposo, por estar separados los sectores de mujeres y hombres, todavía no conocía a su hijo. De nada le había servido las demandas de visita hechas a la administración del campo. Una mañana, cuando bordeaba él con su grupo de trabajo el campo de mujeres, ella se puso

⁹ Franch Clapers no es sólo un artista reconocido en el Sur de Francia, donde ha expuesto regularmente desde finales de los cuarenta. Sus cuadros, esculturas, mosaicos y vidrieras han sido adquiridos por coleccionistas particulares y entidades públicas no sólo en Francia, sino también en Estados Unidos, Inglaterra, Canadá, Holanda, Israel, Suiza, Italia, Alemania... Cabe destacar que Franch Clapers es uno de los pocos escultores, si es que hay otros, y, con seguridad, el único creador de mosaicos en haber sabido traducir para esas artes los principios cubistas, tal y como Albert Gleizes los desarrolló en los años treinta y cuarenta. Desgraciadamente, la muerte de Gleizes, en 1953, privó a Franch Clapers de un mentorazgo que ya estaba dando sus primeros frutos. Desde entonces, Franch ha continuado en solitario esta tarea de reflexión, sobre todo en cuanto a la configuración de mosaicos y vidrieras.

¹⁰ Excepción hecha quizás de su acuarela «Hambre en Barcelona», que bien podría contextualizarse en los últimos meses de la guerra.

¹¹ Sólo dos de sus oleos evocan la España de Franco: «Llei de fugas» (1944), en donde, remozando la configuración de una pietà, una madre sostiene en brazos a su hijo muerto, mientras al fondo se ve alejarse una pareja de guardias civiles, bordeando un cementerio, e «Intel·lectual a la presó», también pintado en 1944, en la que se ve, ocupando todo el primer plano, a un hombre arrodillado, juntadas las manos en una actitud que puede ser oración.

junto a la alambrada para mostrarle a su hijo. El compañero salió de su fila, para verle de más cerca, para tomarle en brazos y abrazarle por primera vez. Fue entonces cuando un *gendarme* francés le amenazó con su fusil, intimidándole a que se alejara de la alambrada. El soldado senegalés, que presenciaba la escena, se interpuso y, apuntando a su vez al *gendarme*, le dijo que se diese él mismo por muerto si disparaba contra aquel hombre. Franch Clapers nunca olvidará la bondad de este gesto, que se desdice del supuesto y general encono de las tropas coloniales para con los refugiados e internados españoles.¹²

Quien repase la abundante producción de aquellos años puede apreciar como lo que, en un principio, sólo aspiraba a ser documento y testimonio de artista fue paulatinamente convirtiéndose en trabajo de memoria, de memoria aplicada en hallar los momentos capaces de simbolizar la tragedia. Uno de esos momentos emblemáticos lo personificaba el ya mentado acordeonista italiano, símbolo de la afirmación en la derrota, de resistencia también. Igualmente simbólico es otro motivo recurrente en sus trabajos de aquellos años y que Franch Clapers hasta el día de hoy no ha cesado de evocar, transfigurándolo en todas las técnicas y materiales con los que ha llegado a trabajar. Este motivo, «Padre e hijo detrás de las alambradas» rememora a un maestro de escuela, hombre ya maduro, internado junto a su hijo en Saint-Cyprien. En este tantas veces reiterado motivo, Franch Clapers no sólo ha querido plasmar el respeto que le merecía la integridad moral de aquel padre y pedagogo, la autoridad conciliadora que logró adquirir entre los internados. Más allá del homenaje personalizado, a lo que Franch Clapers aspira con este grupo paterno-filial es a afirmar, para conmemorarla, aquella dignidad que el gobierno francés y su administración negaba a los derrotados, a los «rojos», hacinándolos como ganado entre alambradas. Y, más allá de su contexto histórico específico, este padre e hijo de Saint-Cyprien conmemoran, ya en la insistencia de su mirada, toda la experiencia concentracionaria del siglo pasado.

Otra escena emblemática que puebla la memoria de Franch Clapers y quintaesencia su vivencia traumática es la visión de aquel toro herido por la metralla que la aviación franquista yacía al borde de la carretera, a pocos metros del túnel de Cervera. Franch recuerda este toro herido de muerte que se rebelaba contra su agonía, bramando contra ella, enloquecidos ya los ojos de tanto dolor en la carne que sangra, pero todavía erguido el poderoso cuello y todavía enarbolada la testa encornando el cielo para que la devuelva la vida. «Uns anys més tard», recuerda Franch Clapers, «vaig ensenyar els meus dibuixos de la fi de la guerra al poeta Pierre Emmanuel, bon amic de Catalunya, i li vaig explicar la dramàtica anècdota del bramul del brau metrallat. Pierre Emmanuel comentà que era la veu de la llibertat, que no volia morir.»¹³ «L'Espanya que no volia morir»: tal es, pues, el título de esta composición que Franch Clapers ha ido repitiendo y variando hasta el día de hoy, al paso de los decenios, cambiando de estilo y de materiales, afanándose por encontrar el trazo exacto, la configuración definitiva.

Franch nunca ha querido vender un solo dibujo, un solo cuadro, una sola estatua, un solo mosaico de los que compuso en testimonio y memoria del éxodo y de los campos. No

---

¹² Como señalan Geneviève Dreyfus-Armand y Émile Temime en su ya mentado estudio sobre *Les camps sur la plage*, este encono constituye un estereotipo narrativo en los testimonios concentracionarios: «*La présence des troupes coloniales a incontestablement accentué le malaise des républicains espagnols lors du franchissement de la frontière et de l'installation dans les camps. Elle leur rappelle fâcheusement les soldats «maures» utilisés par Franco, depuis l'écrasement de la révolte des Asturies en 1934 jusqu'aux opérations punitives de la Guerre civile. Se trouver face à ces Africains ou à ces Nord-Africains, face aux gardiens algériens chargés également de la surveillance des camps en Afrique du nord, crée chez les réfugiés un véritable traumatisme.*» (p. 72) No faltan empero testimonios, como el de Franch Clapers, que dan una imagen mucho más diferenciada de esta relación y se cuidan de ponderar gestos de humanidad e incluso de solidaridad, que tampoco faltaron.

¹³ Palabras recogidas por Josep Pedreira, «Pedagogia per a desfer el mite d'una guerra romàntica», en J. Franch-Clapers. *L'exode -L'exili*, Barcelona, Generalitat de Catalunya (Departament de Cultura), 1989, pp. 5–22; la cita, p. 11. Se trata del catálogo de la exposición que tuvo lugar del 21 de junio al 14 de julio de 1989 en ocasión de la donación que Josep Franch Clapers hizo de parte importante de su obra a la Generalitat de Catalunya.

eran, ni son suyos, afirma, sino que han pertenecido siempre a Catalunya. De ahí que se les ofreciera a la *Generalitat* en cuanto ésta fue reinstaurada. El acta de donación se firmó en 1989.¹⁴ Con ello Franch Clapers cumplía una promesa ya antigua, una promesa hecha una tarde de mayo de 1946, a Josep Irla, el entonces presidente de la *Generalitat* en el exilio. Franch exponía en solitario en la prestigiosa galería La Boëtie y, como se había anunciado, lo que se sacara de las entradas iba a ser «en bénéfice de ceux qui luttent en Espagne pour le rétablissement de la République Démocratique». La exposición, a la que asistieron entre tantos otros, Picasso y Giner de los Ríos en representación del gobierno de la República, atrajo tanto público que hubo que prolongarla por tres veces. Era una primavera fría ésta del 1946. En la manifestación del primer de mayo, el mismo día de la inauguración, copos de nieve habían por un momento enturbiado la claridad que aureolaba el rojo de las banderas. Entre los visitantes, no eran pocos los que habían vivido lo que Franch Clapers evocaba en esos cuadros de luz dramática y cielos plomizos. Jean Cassou, uno de los intelectuales con más prestigio y voz, además de ser un hispanófilo de renombre, había aceptado apadrinar la exposición de aquel joven y desconocido pintor que era Franch. «*Le jeune peintre catalan Franch Clapers*», escribía Cassou en el programa de la exposición,

a [...] eu pour premier atelier la tragédie de l'Espagne, et il y a appris à construire, avec de longues figures farouches, des scènes de pitié et des paysages de désolation. De même que les peintres d'autrefois ont eu, pour soutenir leur inspiration, les mythologies et les vérités de la foi, celui-ci a fait ses classes et développé son talent sur la trame d'une terrible histoire et qui s'impose aux esprits: et c'est ainsi que sa peinture, comme celle des peintres d'autrefois, créateurs d'une figuration universelle et humaniste, s'empreint d'un caractère religieux. [...] A tout moment de sa carrière, une peinture espagnole sert la cause pour qui elle est née, pourquoi elle continuera de vivre. Et cette cause est notre cause, la cause de l'homme et de la liberté.

En aquel mayo de 1946, en un París que era ya el del exilio español, esa pintura que daba fe de lo vivido fue reconocida en su valor artístico y en lo que éste tenía de testimonio. «*Franch Clapers, peintre du martyr du peuple espagnol*», así anunciaban los periódicos aquella exposición que ya había sido admirada en Marsella y volvería a serlo en varias ciudades francesas. «*Peinture écrite avec l'âme*», escribía Jean Tortel en *Jeune Provence*,

faite uniquement dans le but de traduire un état d'âme consécutif à une aventure personnelle, elle s'accorde spontanément avec le génie profond du peuple dont elle est issue et dont elle retrace l'aventure collective. C'est parce que le peintre n'a écouté que sa propre vérité qu'il est parvenu à dire la vérité.

«*Nul mieux que lui*», abundaba Jean-Louis Maret,

n'a fouillé jusqu'ici aussi profondément toute la valeur du visage d'un peuple, d'une immense foule avide de justice et de liberté. La peinture de Franch Clapers lutte, par sa volonté, pour le peuple espagnol, elle est l'expression des sentiments de ce peuple. Elle émeut, mais aussi elle condamne: c'est là sa force et sa valeur.»¹⁵

La España franquista negó la guerra civil, tabuizando incluso su mismo nombre y no permitiendo hablar sino de «Cruzada» o de «Alzamiento Nacional». Hasta la misma muerte del dictador, los «Caídos por Dios y por la Patria» ocuparon en exclusiva la memoria histórica, sus manifestaciones conmemorativas y sus espacios simbólicos. Los muertos del otro «bando», el de los «rojos», quedaron sin sepultura simbólica – y, como bien se sabe, en millares de casos sin sepultura alguna. Con ello, y de modo consciente, el régimen perpetuaba la guerra y su victoria. El «bando» de los vencidos – no sólo los que sufrieron la derrota, sino también los de la generación de sus hijos y la de sus nietos – se vio así obligado a perennizarse en su trabajo de duelo, sin poder nunca llevarlo a buen término, sin poder nunca asumir esa pérdida que era negada por la memoria oficial.

¹⁴ Iniciados los trámites en 1987 por su compañero Josep Pedreira y por el entonces director del Centre d'Història Contemporània de Catalunya, Josep Benet, el acta de donación se firmó en 1989. Se trata de un conjunto de 207 composiciones (entre ellas 12 oleos de gran formato y 8 mosaicos).

¹⁵ El artículo de Jean-Louis Maret apareció en *Combattre* (17–3–1945), un periódico próximo al movimiento de resistencia de los F.T.P.F., y llevaba por título «*Peinture de la tragédie espagnole. De Picasso à Franch Clapers*».

Mientras los «¡presentes!» que el régimen no cesaba de exaltar a voz en grito y brazo en alto ocupaban todo el espacio público de la memoria, las muertes negadas quedaban sin redención simbólica. De ahí que esos muertos sin sepultura, esos muertos desahuciados de la memoria colectiva erraran fantasmática, obsesivamente en el recuerdo de sus padres, de sus viudas, de sus hijos, de las generaciones que siguieron. Quien dice muertos, dice exilio, dice encarcelamiento, dice tortura, dice dolor sufrido en la carne y en el alma por los vencidos de la guerra civil. Nada de ello era asumido por la memoria oficial. Este silencio plomizo y traumatizante que, durante los años de la dictadura, fue obtenido y perpetuado a fuerza de amenazas y censura, continuó durante los años de la transición, entonces legitimado – y consensualizado – por la necesidad de asegurar la entronización de las instituciones democráticas. Ni la entonces joven ni la hoy ya madura democracia española han remediado esencialmente esta situación. Lo que a finales de los años setenta todavía podía ser legitimado como consciente estrategia de estabilización, es ya, pasado el equinoccio del milenio, un escándalo político de primera magnitud. La democracia española se niega a inscribir la República en su genealogía y se complace en un adanismo voluntarista.¹⁶ De ahí su dejadez y desgana en asumir una responsabilidad psichistórica que, al integrar los muertos, los campos y las cárceles en la memoria colectiva, libere a quienes lo sufrieron y a sus descendientes de una soledad ensimismada y resentida. El testigo necesita de un testigo, de un tercero que acepte y asuma su testimonio, que lo autentifique y valorice como tal. Sólo así puede redimir su destino de víctima enfrascada en un combate fantasmático e intemporal con quien le infligió tanto dolor. De un modo pleno, esta función de tercero, de testigo del testigo, corresponde a la sociedad por entero. Es ella quien tiene que inscribir en su memoria simbólica colectiva y en su discurso histórico la magnitud de la tragedia, reintegrándola así en un pasado, anclándola allí para que cese de fragilizar el presente de los que la sobrevivieron y de aquéllos a quienes fue transmitida de generación en generación.¹⁷

También Franch Clapers necesita del testimonio que valorice su propio testimonio, que le libere de su soledad, que le permita inscribirse en el presente, por primera vez quizás, casi a tres cuartos de siglo de vivencia concentracionaria. «Histoire vécue», «historia vivida», tal es el título que dio a una carpeta de composiciones suyas, esbozadas en gran parte ya en Gurs y finalizadas todavía a principios de los cuarenta. Esta carpeta está compuesta de 18 láminas y todas ellas ofrecen una misma estructura. En la parte superior, ocupando casi las dos terceras partes de la hoja, hay una pintura al temple, a cuyo pie está consignado, a modo de comentario y título, un fragmento manuscrito. En su tercio inferior, cada lámina presenta un pequeño dibujo a tinta china que, por su composición y grueso trazo, evoca una litografía. He aquí, en base al texto, la estructura de ese cuaderno:

Histoire vécue – Camp de concentration Gurs 1939

- I. Soudain une infinité de poteaux de fils barbelés nous indique le camp, dans ce paysage, toujours vert, des Basses-Pyrénées.
- II. Au delà de l'horizon, le ciel et les verts tendres se confondent, embrassés avec un léger brouillard.
- III. Parmi ce château de nuages, le jour se lève.
- IV. Le drapeau du pays qui nous accueille ondule à l'entrée.
- V. Le jour fait route mais une masse nuageuse danse sur notre tête.
- VI. Entrons dans le camps, nous y trouverons des êtres, qui, par le moyen de leur marche, essayeront de réchauffer leur corps.

---

¹⁶ Sobre las razones por las que la democracia española se ha resistido a integrar de forma explícita y consecuente el recuerdo traumático de la guerra civil en su memoria, véase Paloma Aguilar, «Justicia, política y memoria: los legados del franquismo en la transición española», en Estudio/Working Paper 2001/162 (2/2001). Puede consultarse en Internet. Contiene una muy bien documentada bibliografía sobre el tema y su contexto.

¹⁷ Sobre la necesidad de testimoniar el testimonio, véase el sugerente artículo de Hélène Piralian, «Maintenir les morts hors du néant», en Jean-Pierre Badot (ed.), Travail de mémoire (1914–1998). Une nécessité dans un siècle de violence, París, Autrement, 1999, pp. 64–66.

- VII. Dans les baraques des hommes, le regard avide, attendent leur nourriture.
- VIII. En rangs (la discipline l'exige) le peuple va se promener.
- IX. Mais la pluie balayera les hardis.
- X. Malgré tout, le désir persiste et quand la pluie cessera, le chemin sera de nouveau envahi.
- XI. Parfois, ce sont des cercles humains qu'on remarque, car il y a des choses que l'on aime dire dans l'intimité.
- XII. Tandis que d'autres passent et repassent dans la glissante boue.
- XIII. Compagnies de Travail, couvertures, exercice militaire, signes d'une prochaine sortie.
- XIV. Le mortel, qui avec elles s'évade, laisse, confus, le camp.
- XV. Les scènes vécues ont frappé trop fort; pour la dernière fois nous regarderons ce que sur le même vert, en s'éloignant, devient des ombres.
- XVI. Dans le camp, les baraquements restent, où des gens végètent.
- XVII. Les cimes neigeuses recevront les dernières clartés du soleil qui se couche.
- XVIII. Silencieusement, gravement, les demeures se tiennent; dans la boue, les flaques d'eau reflètent leurs dernières lueurs, avant que la nuit n'étende son manteau noir.

El francés de Franch Clapers era, en aquella época, todavía deficitario, libresco. Aun conserva el pequeño manual que le ayudó a redactar este texto con el que intentó aprehender, trascendiendo lo meramente personal, la experiencia colectiva. Lo que en un principio no parece sino dar mero título y comentario individual a cada una de las láminas, cobra, al ser leído como texto seguido, una insospechada pertinencia narrativa. Son frases breves, aseveraciones que se concatenan y se engarzan una tras otra. La écfrosis se hace así, al ritmo de las imágenes, fluir narrativo: historia vivida, una y otra vez recordada. Centrado al pie de la lámina, dando la ilusión de libro impreso, hay un pequeño dibujo. Las primeras láminas, eso es las primeras pinturas al temple, nos aproximan al campo, bordeando las alambradas, descubriendo los barracones casi perdidos en un paisaje de montañas y altas nubes. No crece otra vegetación que hierbajos adustos y palos secos que sostienen alambradas. Tan sólo hay esas nubes altas y lluviosas. Tan sólo hay montes, y lejanos. Se evoca luego la vida del campo, en una serie de escenas colectivas, muchas de ellas en la calle central del campo, que se llenaba y vaciaba al ritmo de las lluvias. Se rememora así el deambular obsesivo y desobrado, la obligada y agobiante promiscuidad, la penosa vivencia del tiempo, siempre de espera e incertidumbre. El comentario también evoca el hambre, hecha ya, por ser tanta, avidez. Y sobre todo evoca el frío que entumece el cuerpo. En un prelude final asistimos a la partida de una compañía de trabajo, partida que el texto connota casi de liberación. Pero ni las pinturas ni el texto nos dejan salir del campo. Volvemos al interior de las barracas, donde nos acoge el desalabro, la humedad; salimos luego al deambular fangoso y nublado, hasta que llega la noche y nos devuelve al barracón húmedo y frío, vacío ya de los tantos compañeros que se han ido. Si las pinturas y el texto evocan, casi ya con voluntad de esencializarla, la vivencia concentracionaria, los pequeños dibujos a pie de página privilegian lo cotidiano y personal que escenifican en situaciones y fenotipos ejemplares. La mayoría focaliza a un solo personaje y, cuando muestra a un grupo, éste nunca es numeroso y siempre evidencia a algún protagonista. Se ve así en uno de ellos a un hombre bordeando la alambrada envuelto en una burda manta. Va cabizbajo y se lleva la mano al rostro, como si llorara. Otro dibujo nos muestra a un internado leyendo absorto una carta con noticias de casa, mientras que en otro tres compañeros, aferradas las manos en la alambrada, abisman su mirada en la lejanía. Contrastan, pues, las pinturas y estos dibujos no sólo en cuanto a la técnica y al formato. Los dibujos focalizan y personalizan el paradigma actitudinal de la vida concentracionaria: sentimiento de soledad sobre todo, de soledad agravada por el mismo hacinamiento de la vida en común, la soledad anonadora, abandonada, desterrada de todo y de todos aquéllos que habían sido hasta ahora mundo y familia. Algunos de esos dibujos, sin embargo, evocan reconquistadas parcelas de esperanza como aquél en el que vemos a un escultor trabajando una cabeza. Su gesto es amplio y enérgico, como

llevado por una inquebrantable voluntad de afirmarse, de que los ideales sobrevivan a la derrota, a tanta muerte y a tanta cárcel.¹⁸

En la obra que Franch Clapers realiza en los años cuarenta convergen pues, en una misma voluntad de testimonio, el nunca saciado afán de documentar lo vivido y el incesante esfuerzo por plasmarlo en cifra simbólica, eso es en lo que pudiera ser su esencialidad. Bien lo evidencia el ciclo de dibujos y pinturas que realizó para visualizar el poema «La Tempesta» que escribiera su compañero Josep Fornaguera, un entonces joven escritor catalán, también él internado en Gurs. Si los primeros esbozos, todavía realizados en el campo, son de inspiración más bien expresionista, las series realizadas posteriormente, sobre todo las inspiradas por las teorías de Albert Gleizes, se esfuerzan por adecuar la configuración pictórica al marcado simbolismo del poema. Este remozca el antiguo topos de la tempesta que asola el mundo y los hombres con su ciega, demente violencia:

1. S'apropa pel negre camí ral de crestes rodolant
Descarrega, estridents, esglais i roges.
i amenaces de i crits
La tempesta és la dama d'ulls ardens
i de dits feréstecs que esgarrapen l'aire.
Va acostant-se amb un aspre ronc latent.
2. Ratllant l'espai que s'aclareix sobtat
i escriu un gargot en la tenebra
són els dits de la boja que ha arribat.
Després espolsa el front pesat de febre
i esgaripa un so mort, intermitent.
3. Es cargolen les ombres al seu pas
i s'arrapen al fons de la cinglera.
4. La tempesta és l'esperit del món sofrint,
és l'espasme roent dels qui somnien
i és el neguit de l'impotent.
5. I un cop de tralla, com un llamp perdut
la mena espai enllà, sense dar-li espera.
Amb crits i xiscles passa rodolant.
Domina els cors i els arbres i les coses.
6. Després ella mateixa es causa espant
i segueix el camí d'ombres difoses
Que fan una catifa al seu davant.

Franch Clapers, empero, al transponer en líneas y colores esos versos de Fornaguera, ya sea en versión figurativa, como lo hizo en los años cuarenta, ya sea en versiones abstractas, como las que ha realizado posteriormente, no se ha avenido nunca a aceptar que el poema se abisme de tal manera en el fatalismo, sin dejar lugar a otra esperanza que no sea la imprecisa evidencia de que todo pasa y de que, por tanto, también cesará algún día esa tempesta, tal y como cesaron, en su momento, todas las hecatombes, todos los holocaustos de la historia. En su particular interpretación, una y otra vez remozada, Franch Clapers se esfuerza por devolver al hombre su capacidad de resistencia frente a lo que parece ser el curso ineludible, ineluctable de una historia que amenaza anonadarle. Son los símbolos, las armónicas abstracciones y los claros colores de esa dignidad humana los que se enfrentan, hasta quebrarla, a la violencia de la tempesta. Franch Clapers ya no recuerda las circunstancias exactas de la composición de esos versos sobre los que tanto ha reflexionado como artista. También se ha borrado, en su memoria, mucho de lo que un día supo sobre quien los escribió, ignorando también

¹⁸ Estas dieciocho láminas que querían dejar testimonio de lo vivido en los campos y que Franch Clapers encuadró primorosamente se encuentran hoy en el Arxiu històric de Catalunya. También se encuentran allí una serie de dibujos que realizara en Saint-Cyprien y que constituyen, mas allá del valor artístico y humano que indudablemente tienen, un inapreciable documento antropológico e histórico.

cuál fue su posterior destino de exiliado.¹⁹ En su corazón, nos dice Franch, quedó grabada la imagen de un joven de su edad, quizás algo mayor, y todavía siente la empatía solidaria que les unía, el afán de no dejarse devastar por la experiencia que les había tocado vivir, de intentar comprenderla y no sólo padecerla. De ahí quizás su insistencia en ilustrar este poema y de ahí también la lectura optimista que de él nos ofrece. Más allá del fatalismo esperanzado que explaya, este poema da fe, ya en su misma existencia, de lo que significaban el arte, la cultura, el debate intelectual e incluso ideológico no sólo en este, sino en todo contexto concentracionario: una posibilidad de contrarrestar la degradación psíquica que conllevaba el internamiento, una posibilidad de objetivar la propia experiencia, de integrarla en una visión del mundo y de la historia, de darle un sentido en suma.²⁰ Era ésta, no deja nunca de subrayar Franch Clapers, la más alta misión de los intelectuales y artistas en los campos: la de salvar, con su ejemplo y solidaridad, a aquéllos que se habían abismado en su destino individual, sin otro horizonte de sentido que su sufrimiento, sus angustias personales, su muda desesperanza.

Cuando Franch Clapers se marchó de Barcelona se llevó en su mochila un librito sobre Goya, con abundantes ilustraciones. Durante sus meses concentracionarios, se le podía ver a menudo hojeándolas, como si fueran fotos de familia, recuerdos de una vida anterior, y estudiándolas, con aquella atención entusiasmada que había sido la suya en los cursos de la Academia. Para sus compañeros, mentar a Franch era verle con este librito en manos, exclamando su admiración. Quizás por ello, cuando le tocó despedirse de sus amigos para integrarse en la compañía de trabajo que le llevaría a Saint-Rémy-de-Provence, les pidió que escribieran unas palabras de despedida en el reverso de las ilustraciones fuera de texto. Franch ha podido salvar este recuerdo, casi por milagro. Allí están los nombres de quienes compartieron la miseria de la vida concentracionaria, pero también su lucha por mantener la dignidad, allí están las firmas de quienes hablan de su bondad, de su entusiasmo, de su arte, de su amor por Catalunya y la libertad. Se siente la emoción de la despedida, la rabia por esas alambradas que encierran a quienes lucharon y quieren continuar luchando por una causa derrotada, pero que nada ha perdido de su justicia. «Camarada», le alienta Grigore Vida Geza, un entonces joven escultor rumano que había luchado en las Brigadas Internacionales y llegaría ser un artista de gran renombre.

Camarada, me diste este libro para que te escriba algo, pues bien, para decirte la verdad, yo no sé muchas cosas, así para que lo recuerdes sólo eso digo, que lo que habíamos empezado nosotros hay que llevarlo a cabo. Como recuerdo y en despedida, te digo que el sufrimiento va a dar sus frutos.²¹

Por añeja que sea la retórica, todavía trasunta la generosidad de quienes, como el mismo Grigore Vida Geza, no habían dudado en dejar todo lo que configuraba su vida, para solidarizarse con un pueblo en armas contra el fascismo, a miles de kilómetros de su propia patria. Otras despedidas, empero, hablan otro lenguaje menos aguerrido y quizás más próximo a nosotros y a nuestro saber de lo que al poco pasaría y de cuan largo había de resultar el exilio: «*Quan es retrobarem? Què serem tu, jo, els altres – el dia de l'abraçada? Potser mes vells, però més curtiets, més nosaltres mateixos. Potser, gairebé segur, força més amargats.*»

Hay amargura en Franch Clapers. Cuando hizo donación a la *Generalitat*, ésta organizó una exposición en el Palau Moja de Barcelona que mereció elogios unánimes de público y crítica. Los periódicos resaltaron el humanismo que alienta el legado, un humanismo que lograba ser patético sin dejar nunca de ser sobriamente reflexivo. Todos los críticos

¹⁹ Franch sólo recuerda que, en los primeros lustros después de la guerra, Josep Fornaguera ejerció de barbero en Toulouse. Sobre el exilio español en Toulouse, véase Lucienne Domergue (ed.), *L'exil républicain espagnol à Toulouse 1939-1999*, Toulouse, Presses Universitaires du Mirail, 1999.

²⁰ Véase Pere Joan i Tous, ««Dein Herr Professor kommt heute noch durch's Kamin.» – Vom Sinn und Nutzen der Geistesbildung in Jorge Semprún's *L'écriture ou la vie*», en Reingard Nischik (ed.), *Uni literarisch: Lebenswelt Universität in literarischer Repräsentation*, Constanza, Universitätsverlag, 2000, pp. 185-210.

²¹ Agradezco la traducción del original rumano a mi estimada colega Dana Diaconu (Universidad de Iași).

avaloron en aquel entonces la importancia de una obra que, como escribía Francesc Miralles en *La Vanguardia*, había sabido plasmar toda «*la desolación del exilio*». Mientras Conxita Oliver en el *Avui* encomiaba la «*narració fidel*» de lo que había sido el éxodo y los campos, el *Diari de Barcelona* ponderaba «*el valor artístic i històric*» de la donación, subrayando que el legado de Franch Clapers «*constitueix un impactant document-vérité sobre una realitat passada que òbviament ningú hauria d'oblidar.*» En el mismo proemio del catálogo que acompañaba la exposición, Josep Benet, que tanto había hecho para que la donación no encontrara barreras administrativas, afirmaba desde la autoridad que le conferían su propia vida política y su labor pionera como historiador:

[L'obra de Franch Clapers] és un testimoniatge que, per la seva intensitat, la seva emotivitat, la seva amplitud i el seu valor documental històric es únic.

Ara, en recuperar Catalunya l'autonomia perduda l'any 1939, Franch-Clapers ha cedit generosament al poble català, representat per la Generalitat de Catalunya, la seva obra. Aquesta té certament un gran valor artístic.

Però, a més, té un extraordinari valor com a document històric. Un dia – que espero que sigui a prop –, Catalunya disposarà d'un Museu Nacional d'Història, com ha de tenir tota nació que vulgui conservar la seva identitat. A les sales dedicades a l'èxode i el primer exili, l'obra de Franch-Clapers hi tindrà un lloc d'honor.²²

Han pasado desde entonces trece años y, con la excepción de dos pequeños composiciones en una exposición itinerante sobre el exilio, ningún dibujo, ningún óleo, ninguna escultura, ningún mosaico de Josep Franch Clapers ha vuelto a ser expuesto en Catalunya. Hace unos dos años, la donación fue trasladada al *Arxiu històric de Catalunya*, en cuyas dependencias reposa hasta el día de hoy, cabalmente archivado, pero falta de aquel público que pudiera atestiguar su testimonio, darle fe y asumirlo. Se habla ahora de integrar parte de la donación en el museo que se tiene pensado crear en La Junquera en memoria del exilio. No cabe discutir aquí si la frontera misma es el lugar simbólicamente más idóneo para expresar la voluntad pública de recordar el exilio, de regresarlo. Ojalá cunda esta idea y se realice pronto: Josep Franch Clapers acaba de cumplir 87 años. No exige ni ha exigido nunca aquel «lugar de honor», que la generosidad de Josep Benet reclamaba para una obra tan intensa, pero sí que se cumpla mínimamente la promesa que se le hizo al aceptar su donación, para que su testimonio como artista no haya sido en vano.

Hay amargura en Franch Clapers, pero también legítimo orgullo por haber cumplido con dignidad ese deber de testimonio. Quien, como el que suscriba estas líneas, se precia de ser su amigo, sabe también de su bondad. Franch Clapers es un «hombre bueno» en el hondo sentido que dio a estas palabras Antonio Machado, exiliado él también. Me gustaría cerrar esta comunicación imaginando que hicieron un trecho de camino juntos, el viejo poeta sevillano y el joven pintor catalán, que, sin saberlo, convivieron algún momento de esta larga, larguísima marcha hacia la frontera, que intercambiaron algunas palabras de ánimo o de desaliento. Me gustaría imaginármelo para poder evocar, en nombre de Franch Clapers y a modo de analogía entre poesía y pintura, aquellos versos de Machado que dicen: «*Y al cabo, nado os debo; debéisme cuanto he escrito.*»²³

Franch Clapers nada nos debe, nosotros le debemos la obra que nos ha dado. Sin ella, nuestra memoria de lo que fueron aquellos campos sobre las playas como Saint-Cyprien, de lo que fueron aquellos «campos de la vergüenza»²⁴ como Gurs sería aun más

²² Josep Benet, «Franch-Clapers, testimoni d'una tragedia», en J. Franch-Clapers. *L'èxode – L'exili*, 1989, p. 4.

²³ Antonio Machado, «Retrato», en *Campos de Castilla* (edición de José Luis Cano), Madrid, Cátedra, 1980, p. 42. Cabe recordar aquí que la municipalidad de Bédarieux encargó a Franch Clapers un mosaico que conmemorara la personalidad de Antonio Machado. Se encuentra expuesto en aquella localidad.

²⁴ Gurs lo fue por partida doble ya que, a partir de 1940, el gobierno de Vichy, internó allí a millares de judíos franceses y extranjeros. Para la mayoría Gurs se convertiría en la antesala de Drancy, desde donde salían los trenes para Auschwitz. Sobre el campo de Gurs en el contexto de la política colaboracionista y voluntariamente antisemita del gobierno de Vichy, véase Anne Grynberg, *Les camps de la honte. Les internés juifs des camps français 1939–1944*, París, Éditions la Découverte, 1991. Puede también consultarse el estudio de Gabriele

precaria y pobre. En Saint-Cyprien, el mar y el viento de tantos decenios borraron todas las huellas. Nada recuerda hoy lo que allí aconteció. En Gurs, pastura hoy el ganado en lo que fue el campo. Se han reedificado las estructuras de unos pocos barracones y un monumento conmemora la deportación judía. Quedan todavía, después de más de medio siglo, algunos jirones herrumbrosos de alambrada, esparcidos en la maleza. Pero, de lo que fue una ciudad concentracionaria, sólo quedan contados vestigios y simulacros como aquella garita en una de las entradas del campo. Bosquecillos se van adueñando cada vez más de lo que antes era espacio baldío de tierra batida. Se han esfumado en el tiempo las miles de sombras encarceladas que lo habitaban, las miles de voces que lo ensordecían. Altísimos árboles bordean hoy la avenida central, la misma por donde avanzaba aquel acordeonista italiano al frente de quienes iban a perderse en el más largo de los exilios. Ningún altavoz brama ya nombres, reglamentos, destinos. El silencio ha vuelto a lo que, hace tanto, tanto tiempo, fue el campo de Gurs.

Mittag, «Es gibt Verdammte nur in Gurs.» Literatur, Kultur und Alltag in einem südfranzösischen Internierungslager (1940–1942), Tübinga, Attempo, 1996. Gabriele Mittag propone, desde una focalización antropológica y basándose en testimonios orales y escritos, una aproximación a la memoria cultural de Gurs.

OBRINT LES CEL·LES DE LA GALERIA DE LA VIDA

Núria Llopis i Domingues

Las cárceles de Soledad Real ens relata part de la vida d'una dona nascuda el 1918 a la Barceloneta. Els records trascorren des de la seua infantesa fins l'eixida de la presó del seu company Paco en el 64. Com tantíssimes dones i homes d'aquesta època, des dels 7 anys veu obligada a treballar per a col·laborar en l'economia familiar. Durant la República s'apropa a les Juventudes Socialistas Unificadas; serà després, durant la guerra i la postguerra, quan la seua participació augmentarà. A l'esclatar la guerra es casa amb Rafael, que se suïcidarà en el front. Marxa de l'Estat Espanyol quan cau Barcelona i és internada en els camps de concentració francesos. En el 40 torna a la península i és empresonada durant setze anys, traslladada de Barcelona a Ventas, Màlaga, Segòvia i Alcalà d'Henares. En la presó entra en contacte amb Paco, també pres polític. Quan ella ix, es casen. El relat finalitza amb tota una declaració de principis sobre la importància de la militància en la seua vida.

L'alliberament de la memòria

Aquestes memòries són el resultat de la entrevista que Consuelo García li fa a Soledad Real en la que li conta la seua història personal; són, doncs, la conversió a lletra d'una narració oral. Les petjades d'aquest origen es poden resseguir al llarg de tot el text: respostes a preguntes plantejades per l'entrevistadora, construccions sintàctiques pròpies de l'oralitat: hipèrbatons, abundància de nexes copulatius, elipsis... entre altres elements que marquen el relat amb l'espontaneïtat de la transmissió oral.

Són diversos els motius que duen a l'entrevistadora a buscar en la memòria d'aquesta militant comunista: farcir de cossos i de noms les dades asèptiques de la guerra; reprendre la història dels avantpassats més immediats; «*contrarestar el aniquilamiento del tiempo humano a través de la muerte, acumulando, es decir, apropiándome, otros tiempos, otras vidas fuera del ámbito de mi cuerpo*» (REAL, 1985,9); i com a mòbil principal per a García, comprendre un període de la història ple de violència com fou la guerra del 36.

Recuperem una veu silenciada durant el llarg franquisme i bona part de la monarquia. És aquesta la voluntat de Consuelo García i és també la de Soledad Real que dedica el seu relat a «*todas las mujeres que, habiendo vivido una vida como la mía, no han querido, no han sabido o no han podido hablar*». Tres motius ben diferents però que resumeixen tres cares del silenci: el desig d'oblidar moments extremadament durs; la dificultat o impossibilitat per expressar totes les vivències d'una època plena de sostracs com la de la guerra i la postguerra, que amb tantes vides acabà; i l'oblit imposat pels vencedors.

Així doncs, la recopilació de la vida de Soledad Real parteix del reconeixement de «una fuerte dimensión histórica en toda realidad humana y la aceptación de un modo moderno de concepción del yo como individualidad»¹ Ens permet, doncs, recuperar la història més immediata des del relat en primera persona acompanyat de la quotidianitat, de la intrahistòria, de la realitat material de la majoria de la població, tan apartada de les desicions de parlaments i consells. En paraules de Antonio Castillo Gómez «atestigua las convulsiones del devenir histórico», crític que reflexiona sobre la importància dels relats de vida de “los de abajo” (incloem també las). «Dichos testimonios no se pueden (ni deben) considerar insignificantes, ya que, muy al contrario, remiten a vivencias absolutamente individuales, a menudo de extrañamiento personal o social [...] tales como el alejamiento de la familia, la emigración, la participación en una guerra, el exilio o la cárcel. Ante circunstancias de tan honda incidencia psicológica, el espacio escrito [en el nostre cas el de la presa de la paraula] se configura como un lugar de introspección y diálogo con uno mismo, a la vez que de comunicación y nexos con los demás.»²

I, més encara, la memòria de Soledad Real connecta amb la recuperació d'una història en femení, si cap, més obviada. «La cuestión de la memoria-identidad es también uno de los puntos esenciales de la investigación feminista, que se propone construir una memoria en la que las mujeres puedan reconocerse, puesto que la identidad femenina ha estado siempre definida por otros»³. Així doncs, el relat d'aquesta vida respon la la voluntat externa de l'entrevistadora; però també la lluita contra l'oblit de Real i Garcia, i a la recerca científica de la memòria històrica.⁴

Com gairebé sempre ocorre, resulta difícil adscriure el text que tenim a les mans a un dels subgèneres autobiogràfics. Seguint els trets definitoris que Anna Caballé⁵ en assenyala. «Si el eje histórico, los recuerdos, el relato de los acontecimientos vividos vertebran la literatura memorialística, en la autobiografía, por el contrario, los recuerdos están sometidos a la tentativa del individuo de interpretarse a sí mismo» (1985, 44). Aquest és el to que predomina al llarg del relat: anècdotes, històries d'altres vides, successos personals, que van resseguint un període històric i vital. Ara bé, les darreres pàgines tanquen el relat amb una relectura de la protagonista on carrega de sentit la seua vida a partir del compromís amb el moment històric que li ha tocat viure: «Un planteamiento que yo me he hecho muchas veces es lo que hubiera sido de mi vida de no haberme hecho comunista. La respuesta es que hubiera seguido el camino de mi madre, que hubiera sido una mujer frustrada como mi madre, porque tengo características, y porque los años de Franco para las mujeres no dieron más que la época de mi madre. Para mí el partido ha sido mi pena y mi gloria. Yo pienso que el partido me ha dado la posibilidad de desarrollar mi personalidad y me ha evitado ser una mujer frustrada» (REAL, 1985, 220-221). Aquest fragment ens introdueix un altre tema ben interessant que estudiarem posteriorment, la relació amb sa mare i la definició (com d'aquest fragment ja se'n desprén) que en fa de la pròpia existència a partir del model matern.

En altres moments, però, trobem que la protagonista s'autorretrata. «Descripción, estatismo, selección de algunos rasgos autobiográficos con valor autoproyectivo y brevedad en la escritura» (CABALLÉ, 1985, 48) caracteritzen, sobretot, el relat de la infantesa.

---

¹ Karl J. Weintraub, “Autobiografía y conciencia histórica”, dins *La autobiografía y sus problemas teóricos. Suplementos*, 29, Anthropos, Barcelona, 1991, 33

² CASTILLO GÓMEZ, Antonio “Notas sobre escritura y memoria popular en Italia” dins *Boletín de la Unidad de Estudios Biográficos*, 5, setembre 2001, Barcelona, Universitat de Barcelona, 55

³ Mercedes Arriaga, *Mi amor, mi juez. Alteridad autobiográfica femenina*, Barcelona, Anthropos, 2001, 22

⁴ vegeu ARRIAGA, 2001, 33.

⁵ Anna Caballé *Narcisos de tinta. Ensayo sobre la literatura autobiográfica en lengua castellana (siglo XIX i XX)*, Málaga, Megazul, 1985

El recuerdo que yo tengo de mí misma es más bien de una niña triste, es de una niña que no sabe jugar, que no juega nunca. En primer lugar porque me lo impiden. Porque era la niña y era la mayor y mi madre trabajaba a la máquina y había que fregar platos y había que bajar a la compra y había que poner las patatas. Y ¿quién hacía eso? El mayor iba al colegio, la pequeñita iba al colegio, la niña mayor era la que se quedaba a ayudar a la madre, era mi destino. Niña, niña de pobres, y la mayor, era un destino. No tenía escapatoria. Soy una persona muy sociable y a veces parezco abierta, pero mi fondo, mi auténtico fondo, es triste, y además con una tendencia a lo trágico que viene de esa infancia infeliz. Porque quizás por la necesidad económica que se ha pasado en mi casa me recuerdo sin caricias (REAL, 1985, 11)

Ens trobem, doncs, davant una vida recordada des de la maduresa, on veiem l'evolució de la protagonista i la relectura de determinades qüestions. Gusdorf ens parla de «*los olvidos, las lagunas y las deformaciones de la memoria se originan ahí: no son la consecuencia de una necesidad puramente material resultado del azar; por el contrario, provienen de una opción del escritor, que recuerda y quiere hacer prevalecer determinada versión revisada y corregida de su pasado, de su realidad personal*»⁶ Aquesta revisió afecta a experiències com la relació amb sa mare i amb el seu primer marit. Hem de tenir també present el fet que *Las cárceles de Soledad Real* són unes memòries reportades, passades pel sedàs de Consuelo García. La mateixa Soledad, segons Ana Lourdes de Hériz⁷ reconeix els silencis que en aquell moment assumeix i ens avança d'unes pròximes memòries escrites per ella mateixa.

La Presó de la Presó

La primera experiència de reclusió de la nostra protagonista és en els camps de concentració francesos. Allí ens relata la fam i el tracte brutal que en reberen i la rigidesa del personal directiu. Però també la solidaritat, vagues de fam, el suport i el rebuig de la gent del poble.

Hay que aclarar que esta zona bretona era bastante reaccionaria y no fuimos bien recibidos por parte del pueblo. Y una vez que nos dieron permiso para ir a pasear nos fue tan mal, que no lo volvimos a hacer. Tú veías a todas estas mujeres del pueblo que cuando pasábamos por su lado se santiguaban y veías a las que estaban en las ventanas que conforme las mirábamos iban cerrando.

Un día unos camaradas franceses se acercaron a las vallas y nosotras les pedimos que nos trajeran prensa. Estos camaradas nos dijeron que ellos los domingos se echarían a la mar y la pesca que trajeran sería para nosotros, para que nos mejoraran la comida (REAL, 1983, 72)

Se n'assabenten de la fi de la guerra i la commoció per la derrota aclapara els refugiats. «*Pero viene el 1 de abril y nos dan la noticia de que Franco ha dado el último parte de guerra, que la guerra ha terminado. Estábamos en el comedor y nos quedamos en un silencio horrible, espantoso. Me acuerdo que subimos sin decir una palabra a los dormitorios. Nos fuimos a la sala más grande, donde dormía más gente, corrimos las camas y nos sentamos en el suelo. Dijimos que queríamos pasar aquella noche juntos. Y nos pasamos toda la noche llorando y cantando, llorando y cantando.*» (REAL, 1983, 73)

Als nous mesos és enviada un altre cop a l'Estat Espanyol i decideix anar a València. Soledad Real ens conta les insinuacions i les agressions sexuals de la Guardia Civil i de l'encarregat de l'expedició. Un cop en allí s'instal·la en casa d'uns familiars fins que discuteix amb ells i marxa. Va treballant i establint contactes amb els camarades fins que torna a Barcelona. Un cop en casa, torna a involucrar-se en la militància. Ens descriu les dificultats d'aquesta època per fer qualsevol activitat per molt xicoteta que fou i la repressió brutal dels primers temps de la dictadura. «*Yo creo que sí, que era justo, pese a todo, organizar una resistencia al fascismo. Y que era otra cosa distinta que por el mal trabajo y por las torturas y el terror de ellos haya caído mucha gente*» (REAL, 1983, 87)

⁶ Georges Gusdorf, "Condiciones y límites de la autobiografía", dins *La autobiografía y sus problemas teóricos, Supelmentos*, 29, Anthroos, Barcelona, 1991, 15.

⁷ Ana Lourdes de Hériz "Auto/biografía: un ejercicio comparativo", *Boletín de Estudios Biográficos*, 5, setembre 2001, Barcelona, Universitat de Barcelona, 61-63

És ben crítica amb la direcció del Partit durant aquesta època i amb els vincles d'alguns camarades amb les prostitutes. Posteriorment, tornarà a criticar les diferències existents entre unes persones preses i unes altres (REAL, 1985, 162). En aquests fragments, la presència del receptor del text es fa present i s'eregeix com a jutge del discurs de Soledad, condicionant-lo. La protagonista diu el que vol dir, però sap que serà censurada.⁸ Com també se'n desprèn del comentari que esmentàvem anteriorment tot fent referència a l'estudi de De Heriz.

En aquesta època coneix a Fornells, amb el que mantindrà una breu relació ja que al poc temps ella és detinguda. Poc després Fornells serà detingut i assassinat durant l'interrogatori. El relat de les tortures en la comissaria és esgarrifós. Les pallisses es reiteren; la pitjor la del primer dia. «*Yo sé que soy un poco trágica para contar las cosas. Así que sólo te voy a decir que me pegaban tres parejas de a dos y que se turnaban cuando se fatigaban de pegarme a mí*» (REAL 1983, 94). Aquest fragment recupera un dels trets que per Mercedes Arriaga caracteritza els relats autobiogràfics femenins la *diminutio personae* que juntament amb la *captatio benevolentiae* «*no sólo son una herencia cristiana de las confesiones, sino la retórica de la incertidumbre de quienes saben que no están autorizadas a hablar, de quienes tienen conciencia de estar invadiendo un terreno prohibido*» (ARRIAGA, 2001, 77). En el cel·la conviu durant aquests dies amb estraperlistes, d'elles recorda el calor i el suport que li donaren.

La nostra protagonista recupera del record experiències d'altres dones amb les que va compartir aquells dies com el testimoni d'una dona d'Estat Català, jueves alemanyes i el relat d'una dona a la que 18 homes violaren en instal·lacions policials en una nit, la víctima perdé la raó. Els testimonis de les tortures en les comissaries es reiteren al llarg de tot el franquisme, i travessen, també, els anys recorreguts de la democràcia. Com veiem, es recuperen nombroses veus d'altres dones amb les que Soledad va conviure; el relat es dissemina i desvertebra, atacant així un dels aspectes que Sidone Smith considera bàsics de l'autobiografia falocèntrica, «*al privilegiar al yo autónomo o metafísico como agente de sus propios logros, y al situarlo con frecuencia en posición de antagonista respecto al mundo, la «autobiografía» promueve una concepción del ser humano que valora la unidad individual y la separación, a la vez que devalúa la interdependencia personal y comunicativa*» (1991, 41). La multiplicitat d'històries que Real col·loca al costat de la seua trenca aquesta visió individualista de la identitat i queda submergida en altres discursos.

Al poc temps, estem en el 41, és traslladada a la presó de les Corts. «*Y llega la noche, y es la hora de dormir, y son las dos losetas y un jergoncito, es decir, la que tenía un jergoncito; total, que empieza nuestra vida de cárcel*» (REAL, 1985, 100). Volem confrontar el relat de Soledad Real en la presó amb un estudi ben recent sobre la situació de les preses a l'Estat Espanyol, pel fet que es reiteren molts dels problemes d'aquesta època⁹. L'autora reflexiona sobre les desigualtats existents entre les preses i els presos en detriment de les primeres, empitjorant-los la condició de vida: la barreja de diferents delictes i graus, l'absència de presons de màxima seguretat per a dones, qüestió que provoca l'enduriment del control sobre tota la població femenina, la poca atenció a les dones que volen tenir les seues filles i fills amb elles, entre altres qüestions. Els tallers i activitats clarament segats pel sexe de la població reclosa és un tema que trobem a les presons franquistes; ara bé, el marc ideològic i polític difícilment permetia una altra perspectiva, sí en les presons actuals. La conflictivitat que en resulta de la barreja de preses amb diferents condemnes és un tema que apareix reflectit contínuament en el relat de Soledad Real, així com la difícil convivència entre preses polítiques i socials.

---

⁸ Vegeu Sidone Smith "Hacia una poética de la autobiografía de mujeres", *Suplementos*, 29, Barcelona, 1991, 98.

⁹ Elisabet Almeda "Particularidades de las cárceles de mujeres: un enfoque de género", *Panóptico*, num. 2, 2n semestre 2001, Barcelona, Virus, 2001, 135-154

«*Tal como argumentaba Lombroso y Ferrero hace más de un siglo, las mujeres delincuentes han transgredido su rol convencional, han osado desviarse de su papel asignado. Por este motivo, uno de los objetivos de la política penitenciaria es corregir esta desviación de las mujeres presas a partir de imbuir todo el tratamiento penitenciario de un enfoque que refuerce la domesticidad*» (ALMEDA, 2001, 148). Pensem aquesta qüestió en el marc d'una dictadura militar en la que els rojos eren considerats desviats i gairebé enviats del dimoni; i, més encara, pensem en les dones i el model de feminitat que la Secció Femenina, erigida com a estàndard de la feminitat, encarnava. Queda servida la voluntat domesticadora, i, en el relat de Soledad Real, materialitzada clarament en els fills i les filles de les preses, alienats en les escoles i col·legis religiosos fins fer-los renunciar a la lluita dels progenitors. Soledad remarca el dolor que les mares sentien per açò.

La massificació de la presó de Barcelona és recollida per altres testimonis que coincideixen amb el de Soledad Real. En el *Libro blanco sobre las cárceles franquistas*¹⁰ llegim «*a finales de 1945 [...] soy trasladada a la cárcel de Las Corts (Barcelona). Vigilancia de las Hermanas de San Vicente de Paúl. 1800 presas políticas y 500 de derecho común, ladronas, criminales y prostitutas. Las obligaciones religiosas deben cumplirse necesariamente. Amoralidad entre las religiosas.*» (1976, 74)

La autora relata el patiment incrementat de les xiquetes i xiquets de les preses i l'elevat nombre de criatures que moriren a causa de mal nutrició, malalties, etc. «*Y no sólo enfermos. El niño de la cárcel era un niño reprimido, porque en Barcelona todo estaba controlado por las monjas, y respecto las monjas las funcionarias eran muchas veces más humanas*» (REAL, 1985, 101)

En aquests primers anys de presó, en Barcelona i després en Ventas, és esgarrifós el relat de la galeria de les penades i del soroll anihilador dels trets. Diversos testimonis ens reporten la gran quantitat d'assassinats que en aquesta presó es duïen a terme. «*Un día, muy de mañana, no lo olvidaré en mi vida, estábamos aún tumbadas en el petate, en las celdas [...] todas tendidas en la cama, era un día de verano y las ventanas estaban abiertas y se oían todos los ruidos, y de pronto, oímos buuummmm, una descarga, y estruendo, otra descarga, y una compañera grita ¡callar, que hay fusilamientos! Y entonces oímos: el estruendo, otra descarga. Y nosotras: ¡madre mía de mi vida! Y se nos heló la sangre en las venas. Callaros que vamos a contar los tiros de gracia gritó otra. Los contamos. Fueron diez tiros de gracia. Es algo que no olvidaré en la vida.*» (REAL, 1985, 121)

En el *Libro blanco sobre las cárceles franquistas* s'arreglen les següents dades. «*Según Gabriel Jackson entre 1939 y 1943, murieron 200.000 presos por enfermedad o ejecución. R. Tamames calcula en 105.000 el número de ejecuciones, entre 1939 y 1945, de las cuales 103.129 entre 1939 y 1943*» (1976, 65)

Soledad afix «*y yo te estoy hablando aquí del 42, del 43, del 44, pero ten en cuenta que durante los primeros meses, los primeros años, en el 39, en el 40 se fusilaba a diario, y no a una o a dos personas, sino a docenas de ellos. Y aunque no hubieran sacas de la cárcel de Ventas, venían todos los días los camiones de las cárceles de hombres, venían de Porlier, venían de Yeserías, venían de Comendadoras.*» (REAL, 1985, 121)

Ens reporta un debat entre les comunistes i les anarquistes, arran de l'organització per part de les comunistes d'activitats per a les recluses: obres de teatre, ocupar-se de la sala de malalts, de la gent major, de la menudalla, organitzar els tallers «*Decían que les solucionábamos problemas a la dirección. Tenían razón, pero es que, si no, la gente se lo pasaba mal. [...] [decían] eso es colaborar con la dirección, porque los que tienen el problema de hacinamiento son ellos.*» (REAL, 1985, 105)

¹⁰ Ángel Suárez-Colectivo 36, *Libro blanco sobre las cárceles franquistas 1939-1976*, París, Ruedo Ibérico, 1976

Resulta interessant connectar aquesta idea amb les tasques que feien les dones en la reraguarda durant la guerra civil. Dins i fora de la presó la nostra protagonista treballa en el manteniment de la gent que té al seu voltant. Durant la guerra s'encarrega de menjadors, neteja després dels bombardeigs,.... Mary Nash¹¹ tot reflexionant sobre aquest tema ens diu: «*La experiencia de sobrevivir a la guerra dio una nueva dimensión a los roles clásicos de madre y ama de casa, pues sus obligaciones se proyectaron sobre una comunidad más amplia, más allá de las fronteras de sus familias más cercanas que en muchas ocasiones abarcaba la población civil. La dimensión colectiva del papel de proveedoras de las mujeres era rupturista y reflejaba exactamente la imprecisión de las fronteras de los espacios público y privado en la retaguardia republicana.*» (NASH, 1999, 203)

La nostra biografiada comenta sobre el treball en la guerra:

tú quieres saber si el trabajo que teníamos las mujeres durante la guerra no era secundario. Y yo te digo: seguro que lo era, pero la mujer no se siente discriminada, porque su trabajo adquiere tal volumen que no le da tiempo a pensar. Porque la guerra estaba en marcha y había que proteger a los niños que se quedaban sin familia, había que mantener las fábricas en marcha, y había el problema de la escasez de alimentos, y el problema de los refugiados (REAL, 1985, 52)

Apareix la primera descripció de la quotidianitat d'aquesta nova vida privada de llibertat. La vida en el pati, amb les labors, la subversió inicial a negar-se a cantar el Cara al sol i la claudicació posterior, després de vore que no les duia a res i que l'únic resultat era més repressió. S'organitzen classes entre les internes i reunions de les camarades. La necessitat d'establir-se una rutina i distribuir-se el temps dins la presó és una constant en Soledad Real i en altres testimonis consultats. «*Porque leer, lees un rato, pero lo que te sostiene es la misión de un trabajo. Es decir: he de hacer este regalo, he de hacer esto para vender, para ayudar a mi madre, para contribuir a la comuna, es decir, que tú misma te vas imponiendo deberes, pero deberes que son los que te sostienen.*» (REAL, 1985, 105) Se'ns descriu la disciplina, la higiene personal, l'alimentació escassa, l'organització dins la presó, etc. Mercedes Arriaga comenta en el seu estudi el fet que «*la rutina y la repetición cíclica son características de la escritura femenina en general y más de la autobiográfica*» (ARRIAGA, 2001, 63). La descripció de la quotidianitat de la presó és reitera en nombroses ocasions al llarg del relat, Soledad una vegada i un altra ens conta el ritme diari. Així com la necessitat d'omplir el temps i tenir-lo ocupat en diverses activitats.

Ja des de Barcelona s'organitzen comunes entre la gent del partit. Soledad Real ens explica que cada comuna tenia el càrrec de la madre, que cada setmana canviava. Aquesta dona s'encarregava de repartir el menjar i també de donar algun que altre cop d'atenció quan les discussions entre les preses es complicaven massa barrejant-se els insults personals amb les reflexions polítiques. En aquestes comunes s'organitzava el repartiment del menjar, fins i tot es compraven medicaments de l'exterior per alguna presa. «*Yo sacaba la labor para ayudar a mi familia, pero yo estaba obligada a aportar algo para la comuna*» (REAL, 1985, 108)

La resistència de les preses polítiques i la subversió dins les presons és un tema ben interessant i d'una valentia encomiable. Vagues de fam, celebracions del 1 de maig, butlletins, biblioteques itinerants i tota una sèrie d'activitats que, personalment, sorprenen per la vitalitat i persistència, tot plantant cara a la màxima expressió de la repressió dels governs i en el marc d'una dictadura militar. «*El primer plante carcelario que se da en España lo hacemos nosotras en Barcelona ante una comida escasísima [...] quiero reivindicar esto porque fue el primer plante en las cárceles y porque las actitudes rebeldes de las mujeres se han callado o se han pasado por alto, y es injusto*» (REAL, 1985, 114). No será en aquestes pàgines on ho tornem a silenciar.

Un altre dels elements que les va ajudar a sobreviure dins la presó —tant a nivell físic com psicològic— fou el contacte amb l'exterior: les notícies sobre l'esdevindre polític, els

---

¹¹ Mary Nash, *Rojas. Las mujeres republicanas en la guerra civil*, Madrid, Taurus, 1999

béns materials que els duien, les visites, els llibres, ... *«porque yo fui una de las personas que, por no tener familia, me lo pasé muy mal. Fue muy duro, eran unas condiciones muy duras en España. [...] Porque date tú cuenta que yo he estado dieciséis años en la cárcel. De estos dieciséis años, doce no me he asomado nunca a una reja. Y esto es muy importante. ¡Qué el tener paquete, el tener visita, llena mucho una cárcel! Esto es un hecho. Y mi marido igual. Que nosotros dos, somos dos de los de tercera clase. Que nos hemos mamado la cárcel a puños, pero a puños, a rancho y a regancho.»* (REAL, 1985, 162)

Aquesta altra cara de les presons, la de la família en el carrer que ho ignora tot de la persona estimada, ens la mostra Soledad quan Paco és empresonat per segona vegada. *«Y entonces vivo yo este otro aspecto de la cárcel desde fuera, la tragedia y el problema de los familiares, con presos en la cárcel. En lo que se refiere a las cárceles ha pasado tanto el familiar como el preso.»* (REAL, 1985, 207)

Yo siempre digo una cosa. Mira, el hecho de que a uno, un hombre, una persona, le quiten la libertad, que otro hombre, otra persona, le diga: Tú te estás aquí y tú te vas a desenvolver en dos losetas, y tú vas a estar aquí encerrado y yo voy a tocar una corneta, y tú vas a formar y yo te voy a contar, y tú tienes que estar firme, y tú tienes que saludar, y tú tienes que cantar el himno [...] Pero es que ha habido tantas barbaridades que ya hemos llegado a admitir como normal el cantar, como normal el que te cuenten, el levantarte al toque de campana como cosa normal. Pero lógicamente es algo que no es que tú lo admites como normal, es algo que tú ejerces una presión y lo vas hundiendo dentro de ti misma, y lo vas apretando dentro de ti misma, y, claro a la menor cosa esto estalla, este cúmulo te produce una cantidad de rebeldía, y si no puedes, y si no puedes desahogarlo te produce una amargura; sufres, implica sufrimiento. Y si no puedes desahogar esa rebeldía, es una amargura, es una desesperación, es algo tan grande, sufres (REAL, 1985, 131)

L'altra Presó, la de fora

Soledad Real és alliberada l'any 1956, després que li arribe un indult. Abans d'eixir ja coneix les dificultats de la vida que li espera: la incertesa per les relacions amb les persones estimades; la readaptació enorme després d'una quotidianitat arrossegada durant 16 anys; els problemes de les ex-preses i ex-presos polítics. *«Había la que salía y sus hijas no querían ir a vivir con ella. O la que se encontraba sola, y tenía tanto miedo a suicidarse que, instintivamente, cuando viajaba en el metro, en el momento de llegar el tren a la estación, se apretaba contra la pared, tanto era el miedo que tenía de tirarse debajo del tren. O la que había estado todos estos años separada de su marido y ahora no se comprendían, o la que se ahogaba de pronto entre problemas familiares y trabajos caseros y llegaba a añorar la cárcel»* (REAL, 1985, 192)

El desig d'eixir de la presó, de reprendre una vida truncada i ubicada en uns quants metres quadrats és *«tan tajante, tan absoluto que es como decir: malo que sea lo que venga, peor que esto no puede ser»*. Com també és present l'abisme que provoca la incertesa de no saber què és el que ocorre fora. El coneixement a mitges d'una realitat separada simplement per un mur, però que es converteix en llunyana, inaccessible, hostil. Pense el parèntesi en la trajectòria vital d'una persona que entra a la presó en plena activitat política contra el cop d'estat de Franco, en la defensa de totes les il·lusions dipositades en el projecte republicà, la llarga guerra i la victòria del franquisme. Immediatament, són empresonades, el règim dictatorial és consolidat i impregna tots els nivells de la societat, fins el punt de considerar traïdores les persones que lluitaren per mantindre la sobirania popular. En aquest context, després de molts anys de presó, són abocades al carrer a reconstruir la vida des d'uns pilars totalment nous, en un territori que, ben segur, ha esdevingut aliè i en unes condicions econòmiques ben difícils. El desarrelament sense haver-se manejat del país havia de ser considerable. El paper redemptor de la presó es veu qüestionat des de la soca.

L'estigma d'exconvicta l'arrossega durant bona cosa de temps. És marginada pel barri i menyspreada per la gent que l'envolta *«bueno, pues esta misma señora un día paso yo por su lado y se bajó de la acera y me escupió a los pies. En otra ocasión, un día, voy yo a comprar y entro a una pescadería y una señora dice: Oigan, yo vengo a comprar aquí*

porque pienso que es un sitio respetable y de gente honrosa, pero mientras esté esta señora aquí no pienso comprar y creo que la debe expulsar usted. ¡La tendera se quedo! Pero bueno, ¿y qué me dice usted y por qué? Dice la otra: Porque es una comunista y una presidaria.[...] A mí se me hizo un nudo en la garganta y me salí. Yo lloraba ya por nada. Pero es que, imagínate tú qué pena, pedir que te echen así públicamente» (REAL, 1985, 203)

Les dificultats econòmiques de Soledad i el seu marit durant aquesta època són ben grans. Hores i hores de treball que l'esgoten. I més encara quan Paco torna a ser empresonat i ha de subministrar-li menjar i tindre'n cura. «*Mi vida era trabajar, atender a mi marido, porque yo sabía que le habían pegado unas palizas de espanto. Y yo sabía que era la segunda vez y que ya se había chupado quince años de cárcel y que no lo iba a salvar nadie más que yo. Entonces, para mí, es trabajar a unas marchas enormes sin ninguna clase de compensación y con un ambiente que me rechazaba. Las compensaciones podían ser a la puerta de la cárcel, cuando me encontraba con unas mujeres que vivían el mismo problema que yo» (REAL, 1985, 208)*

Soledad s'implica en la militància un altre cop, treballant sobretot de cara les presons. Torna a ser detinguda en una manifestació del primer de maig i passa uns dies en comissaria fins que la solten sense càrrecs. La repressió i la persecució són enormes. Ben conegut resulta el terror com un dels mecanismes per tallar qualsevol brot subversiu.

Presa i ferida en el teu amor

L'any 33, amb setze anys, coneix a Rafael amb el que després es casarà. Des dels inicis la relació entre els dos és conflictiva, «*yo le había dicho ya claramente que no me gustaba, pero la característica de Rafael era insistir, coaccionar, hasta que conseguía lo que quería» (REAL, 1985, 33)*. Ell i son pare influïren en la seua participació inicial en la política. Recorda l'actitud de Rafael oposada a tolerància i comprensió del pare. De forma paral·lela a la relació amb sa mare.

La sexualitat amb Rafael esdevé problemàtica i és una font de conflicte i pressions més que no un espai de llibertat i plenitud. Acaba convertint-se en el lligam que la manté al seu costat «*pero Rafael me tenía dominada, coaccionada, por lo sexual. Porque es el hombre que me supo despertar, que me hizo sentir que la sexualidad es algo que funciona [...] Porque llega un momento que, aunque yo no tenga ni ganas de verlo, mi cuerpo me lo pide, porque yo estas relaciones sexuales no las tenía nada más que con él.» (REAL, 1985, 37)*

Malgrat aquest festeig, que ja se'ns presenta problemàtic, Soledad i Rafael es casen abans que marxe al front. La pressió familiar i la insistència d'ell la duen a acceptar: «*Para mí que se fuera al frente suponía una liberación de él, pero por otra parte me daba lástima y yo a mis diecinueve años tuve un arranque de vieja y me dije: lo que quieres es mi cuerpo. ¡Qué más da, leñe, que te lo lleves tú o el que sea! Mira, para ti, cástate, aquí lo tienes» (REAL, 1985, 43)*. Aquest diàleg reportat, com en altres ocasions, «*son la consecuencia de un choque en el plano ideológico: la visión del mundo de la autora y la de la ideología dominante. Todas estas formas representan la discontinuidad de un discurso donde no cuenta sólo el punto de vista de la narradora o de la protagonista, sino también el punto de vista de otros personajes que participan en la vida de la que se está hablando» (ARRIAGA, 2001, 92)*. Aquest recurs és emprat per l'autora en diverses ocasions, i ben sovint quan l'interlocutor representa l'autoritat patriarcal, com en aquest cas el marit, en altres és un policia, guàrdia civil i inclús amb son pare, amb qui hi ha una bona relació malgrat alguns enfrontaments.

La decisió de casar-se, però, li durà bona cosa de problemes ja que amb el temps els conflictes creixen al costat de la violència i la gelosia de Rafael. «*Porque lo que sigue es la humillación de hacer el amor cuando él quiera, como él quisiera, pero sólo él. Sigue esa defraudación de la primera noche de bodas. Ese acto que te envilecía, que te hacía*

no sentirte mujer, que te dejaba como abierta en canal» (REAL, 1985, 44). El matrimoni patriarcal, un cop més, esdevé la instintió que legalitza l'apropiament de la sexualitat i del cos de les dones.

La violència del marit aplega fins al punt d'encanonar-la en una de les vegades que torna del front per a què no vaja a una reunió. «*Sacó una pistola de nueve largo y me dice: ahora mismo te vas a la casa de la Juventud y llamas desde allí por teléfono y dices que no puedes ir. Y así fuimos, él encañonándome con la pistola que llevaba escondida debajo del capote. Tu no me conoces, ¿pero te imaginas lo que es acostarte luego con un hombre así? ¡cómo lloraba mi alma, como lloraba mi cerebro, mi corazón! ¿Tu puedes calcular eso? Yo a veces me digo: ¿pero cómo has podido soportar tanta humillación?»* (REAL, 1985, 49) La referència a l'interlocutor, a banda de reprendre l'entrevista entre Real i Garcia, l'implica en la vivència de la protagonista. I segons Arriaga, determina la lectura de l'experiència de l'autobiografiada, en marca el sentit i la interpretació del receptor.¹²

El seu marit se suïcida en el front, després de ser marginat pel partit i d'haver-li dit un company que Soledad estava amb un altre home, «*¡Qué muerte! Es algo que yo llevo clavado en el corazón»* (REAL, 1985, 59)

Empresonada en aquest cos

«*Cuando me dicen ahora de un intelectual que sabe tanto y cuanto yo le pregunto: ¿y qué da a los demás? Y me dicen: yo escribo libros. Y les digo: y yo los escribo con mi cuerpo»* (REAL, 1985, 35)

El cos es converteix per a Soledad en el suport sobre el que escriurà la seua història, marcada de vivències tràgiques. El seu cos ens parlarà convertit en una altra presó durant el matrimoni amb Rafael, empresonat per les malalties vinculades amb el seu estat emocional, i en la repressió del desig en la presó.

Al llarg del relat, Soledad emmalalteix en nombroses ocasions en les que la situació que està vivint esdevé límit. La separació de son pare en els camps de concentració li provoca «*una crisis tremenda. Se me declaró una furunculosis malísima, con unas fiebres espantosas»* (REAL, 1985, 74). A la tornada dels camps de concentració, establerta en València «*buscando, buscando, encontré una academia de corte que necesitaban una oficiala [...] Allí aguanté todo el tiempo que pude, pero se me puso otra vez el cuerpo cubierto de llagas. Un médico me dijo que era la pelaga, la enfermedad esa que da por el hambre y que parece que ataca el cerebro, porque yo entonces traté de suicidarme dos veces. Yo tenía unos picores y era una locura y me arrancaba yo misma los costras»* (REAL, 1985, 82). I una última referència, «*cuando me dio esta crisis la última vez en la última prisión donde estuve, Alcalá de Henares, el médico me pregunto si me quedaba mucho para salir y si me iba a casar y me dijo: Esto, a usted, cuando haga una vida normal se le quitará, y así ha sido»* (REAL, 1985, 179)

Sense voler obviar les condicions infrahumanes de la presó: desnutrició, fred, cel·les de càstig, i un llarg etcètera, suficients per a provocar tot tipus de malalties —la mateixa Soledad ens ho diu, totes van eixir amb alguna cosa de la presó— els seus furòncols i èczemes, els atacs de nervis que cita podem pensar-los metàfores d'aquest cos textual de Soledad, metàfores de la desesperació, la ràbia, la impotència, el dolor.

«*Hay algo que es cierto, las crisis. Que existía la falta de contacto físico, la falta de compañero, la falta de caricia y las que no se arriesgaban a tener contacto con las de su propio sexo se mantenían a fuerza de duchas frías, a fuerza de recuerdo, o por lo que te inventabas. Porque ni con la masturbación se transigía. [...] Nadie puede escapar a su educación, y a lo mejor la educación que mi madre me ha dado, o que ha vertido sobre*

¹² vegeu ARRIAGA, 2001, 58.

mí, puede haber decidido mi actitud y este eterno terror mío al cuerpo» (REAL, 1985, 147). Aquests atacs nerviosos, com altres que viu la pròpia protagonista o ens relata d'altres dones properes a d'ella podem considerar-los símptomes «*del conflicto libidinal del sujeto cuando debe someterse a los significantes amo que la sociedad le propone como ideales a asumir*»¹³. El conflicte que es desperta entre per una banda aquesta moral repressora i la repressió real de la presó i per l'altra el desig, tan real com la manca d'afecte està servit. Per a Sidone Smith¹⁴ aquest desassossec amb el propi cos i el desig sexual sovinteja les autobiografies femenines i és el resultat de la desaparició en les dones del vincle amb la mare i la imatge que el discurs falocèntric elabora sobre el model idoni de dona.

És ben complexa la relació que Soledad estableix amb el seu cos al llarg del relat. El reconeix com una via d'expressió però, alhora, es deslliuren en ell grans conflictes. El desig emergent i les violacions del marit; el buit eròtic en la presó i la porta, que tant li costa de traspasar, de l'autoerotisme. «*A mí, si entonces me hubieran dicho, por ejemplo, que la mayoría se masturbaban me hubiera pegado con cualquiera. Hoy comprendo que debía ser así. Pero entonces no lo hubiera admitido. Y que yo he sido posiblemente una de las más torturadas en este sentido por no permitirme el hacerlo.*» (REAL, 1985, 146)

Empresonant altres cossos

Un tema que ens sorprèn és la marginació tan gran a la que són sotmeses les lesbianes, expulsades de la comunitat de les polítiques, en un context d'exclusió com és la presó. En una situació en la que la necessitat d'afecte i estima esdevé, potser, molt més necessària que en altres moments, les dones que buscaven en altres dones un refugi sentimental esdevenien irremeiablement apartades. «*Entre nosotras, la camarada que caía en esto del lesbianismo se marginaba ella de por sí, porque sabía que la situación estaba planteada como que o una cosa o otra, pues entre nosotras no estaba admitida esta relación. [...] Personalmente la homosexualidad es algo que me produce náuseas, no lo concibo. Y yo he presenciado en la cárcel marranadas y cosas que no las acepto*» (1985, 146)

Soledad Real ens planteja a continuació tota una sèrie de prejudicis homofòbics sobre les lesbianes, difícils d'entendre en una dona revolucionària que tant ha treballat per la llibertat de les persones, que ha viscut la marginació i el dolor d'una sexualitat no satisfactòria. «*En cuanto a lo sexual nuestra intransigencia provenía de los prejuicios propios de nuestra educación y de aquel tiempo*» (REAL, 1985, 146) és la seua explicació

Privada de la llibertat de la mare

«*Es ciertamente ambiguo que la palabra más antigua que designa la "libertad" sea amargi, expresión sumeria que significa "retorno a la madre"*»¹⁵

Recuperarem un tros de les memòries que ja hem incorporat anteriorment, «*nadie puede escapar a su educación, y a lo mejor la educación que mi madre me ha dado, o que ha vertido sobre mí, puede haber decidido mi actitud y este eterno terror mío al cuerpo*»

---

¹³ Amalia Rodríguez, "Mujer, lenguaje i cultura: Lacan y los cuatro discursos", *Feminismos, cuerpos, escrituras*, IRIS M. ZAVALA [ED], Barcelona, 29

¹⁴ SMITH, 1991, 101

¹⁵ CASILDA RODRÍGAÑEZ i ANA CACHAFEIRO *La represión del deseo materno y la génesis del estado de sumisión inconsciente*, Nossa y Jara editores, 1995, 97 en una cita de Murray Bookchin

(REAL, 1985, 147). Pel que fa a la relació amb la mare i el propi cos Adrienne Rich¹⁶ ens diu «*el juego psíquico entre madre e hija puede resultar destructivo, pero no hay razón para que lo sea obligatoriamente. La mujer que ha sentido respeto por su propio cuerpo, que no lo considera sucio ni un objeto sexual, transmitirá sin palabras a su hija que el cuerpo femenino es un sitio bueno y sano donde vivir. La mujer orgullosa de serlo no arrojará su autodesprecio sobre su hija. La que ha utilizado creativamente su cólera no intentará que la hija la reprima, simplemente porque no deseará que acabe suicidándose*»

La relació de Soledad Real amb sa mare és conflictiva, la distància entre les dues se'ns presenta ja des del principi del relat «*porque quizás por la necesidad económica que se ha pasado en mi casa me recuerdo sin caricias, y porque no tengo ninguna imagen de mi madre cogiéndome en sus brazos. De mi madre tengo una imagen desagradable, siempre pegándome y gritándome. [...] Mi madre no me ha querido nunca. No me recuerdo nunca sentada en sus rodillas. Y a mí es tal la pena que me produce no recordar una caricia de mi madre que si ahora me recreo en ese recuerdo no me cuesta nada ponerme a llorar. [...] Yo he adorado a mi padre y he aborrecido a mi madre*» (REAL, 1985, 11). Soledad hereda de son pare la implicació política, és de la mà del pare i el primer marit que la protagonista es fa un lloc en la activisme. Ens diu Mercedes Arriaga «*La misma descendencia del padre, significa el mismo origen, el mismo discurso, la misma sexualidad, lo que significa paralelamente el rechazo del mundo frágil y doméstico de la madre. Reproducir y adaptar el mito del origen paterno a los propios orígenes se traduce en un rechazo a la figura materna*» [2001, 83]. Soledad, doncs, penetra en el sistema patriarcal a través de l'esfera de la política, marcada en masculí.

Aquesta mateixa crítica incorpora un tema ben interessant que dona llum al fragment reportat de la protagonista, «*las lágrimas oponen a la razón del cogito cartesiano la razón del «siento luego existo» una razón personalizada, no universal ni igual para todos. El lenguaje de las lágrimas pone de manifiesto un nivel de sensibilidad diferente en la subjetividad personal con respecto a la subjetividad colectiva. A través de ellas la protagonista se hace portavoz de valores diferentes, que se identifican por lo tanto con una genealogía sentimental materna*» (ARRIAGA, 2001, 87). La reconciliació amb la figura materna a través d'aquest camí banyat de llàgrimes vindrà posteriorment, ja ho vorem.

La descripció d'una infantesa amarga, trista i enfrontada a la societat, coincideix amb el que Arriaga ha batejat com la «*identidad amenazada*» (2001, 86), en ella el jo apareix com a víctima, amb una infantesa dessolada i abandonada. Amb sa mare xoca per motius polítics i de concepció de la vida, se sent coaccionada i limitada. Durant la guerra es produeix el major moment d'enfrontament amb sa mare i son pare¹⁷ i marca l'afirmació de la llibertat personal, el trencament amb els lligams familiars i la construcció d'un projecte vital propi.¹⁸

Un tema que considera molt important és el fet que sa mare se posicionara al costat de Rafael quan la filla volia deixar-lo i més encara després de saber que havia intentat abusar de la seua germana. «*Yo estaba sola porque mi madre apoyaba a Rafael y no me apoyaba a mí y sólo le podía decir: No te quiero, es que no te quiero*» (REAL, 1985, 43). I és que clar, saber això li hagués donat un «*argumento moral para defenderme de Rafael*».

Quan son pare torna del camp de Collioure va a vore-la quan encara estava en Barcelona i li conta que a sa mare «*la hacen ir cada quince días a presentarse en comisaría y que le dan unas palizas tremendas. Y era que, claro, mi madre conocía a*

¹⁶ Adrienne Rich *Nacemos de mujer. La maternidad como experiencia e institución*, Madrid, Cátedra-Instituto de la Mujer, 1996, 352

¹⁷ vegeu REAL, 1985, 42

¹⁸ vegeu ARRIAGA, 2001, 92

toda la gente y querían que dijera nombres. Pero mi madre no sólo no habló, y salvó así mucha gente [...] Yo sentía mucha pena por mi madre, por lo que la pudieran hacer. Pero al mismo tiempo me producía mucha satisfacción pensar que, [...] en esta ocasión era ella la heroína porque salvó muchas vidas y a la que pegaban era a ella, y entabló contactos con camaradas para avisarles, y tomó la iniciativa de hacer pequeñas cosas y las hizo» (REAL, 1985, 110)

És a partir d'aquest moment que Soledad es reconcilia amb sa mare, la mira amb uns altres ulls i és capaç de rellegir la seua història, la seua vida i continua dient «*Hoy que soy mayor, calculo yo que mi madre era una mujer defraudada, que ella tenía muchas posibilidades que no pudo desarrollar. Era una madre y una fregona y tenía condiciones para otras cosas y esto hacía que se comportara como una histérica, una descontenta de todo, y las iras las pagaba contra mi padre, contra los hijos, contra quien se le pusiera por delante» (REAL, 1985, 110)* Una dona amb moltes possibilitats però limitada per uns patrons interioritzats que la duen a abocar la seua filla a un matrimoni destructor. Una dona que, ben segur, també rellegiria moltes coses arran de vore la seua filla empresonada, i més encara per aquells polítics i religiosos en els que ella podia tindre certa fe.

Una mare que se suma a la lluita de la filla, establint-se noves connexions (i complicitats?). Aquest aspecte és ben interessant si tenim en compte un hipertext que la protagonista ens presenta, *La mare de Gorki* «*es el libro que me lanzó a la lucha, que me dio conciencia, que me dejó las cosas claras» (1985, 35)*. La mare retratada per Gorki s'incorpora a la lluita pre-revolucionària russa, plena de dolçor i ternura pels principis de justícia que defenen acaba empresonada repartint el discurs del fill davant el tribunal abans de ser desterrat a Sibèria. La impressió que aquesta novel·la marca en la protagonista ens la confessa ella mateixa i la relectura de la vida de sa mare connecta fàcilment amb aquesta novel·la.

La lluita ha enriquit la vida de Soledad Real, i en certa manera l'ha allunyat d'un model de vida que no volia repetir, el de dona emmarcada dins un model de feminitat repressor. «*Yo hoy me siento una persona realizada, con un nivel valioso como persona, y pienso que esto viene de mi vida de partido» (REAL, 1985, 221)*

«*Lo cierto es que, para muchas, la guerra representó una época de graves privaciones, aunque para otras fue también el periodo más emocionante de su vida, de hondo compromiso y actividad febril. Los intereses compartidos por la supervivencia de la comunidad en un momento de cambio revolucionario y resistencia antifascista, dio una nueva legitimidad a la exigencia de que les reconocieran su papel social más allá de los confines del hogar.» (NASH, 1999, 204)* «*Las nuevas generaciones [...] nacidas y educadas bajo la dictadura, no pudieron beneficiarse de la experiencia de sus antecesoras. Durante más de treinta y cinco años fueron educadas en los códigos de género del ideal femenino de la mujer franquista y en la ignorancia de la práctica democrática del pasado. [...] Descubrir el compromiso de sus antecesoras con la democracia y los derechos de las mujeres moldeó la conciencia de las nuevas generaciones [...] y las estimuló a encontrar un papel activo en la lucha por la democracia, la libertad y la liberación de las mujeres» (NASH, 1999, 259)*

I ja per concloure...

Hem estat repassant les diferents cel·les de Soledad Real, recorrent unes memòries disseminades i descentralitzades, plenes de metàfores corporals. Amb avanços i regressions desfà el teixit de la seua vida, estirant del fil de la memòria farcida de l'experiència d'altres persones; amb l'autobiografiada descobrim fragments de una història ben recent que se'ns ha intentat silenciar.

I com diria Soledad Real, «*ahora viene la parte mía personal»*, portes que s'han obert i per les que podem entreveure nous relats: les lesbianes polítiques en la presó, les

milicianes obligades a desfer un pas i la veu de qui busca amb la mirada a la persona que estima des de l'altre costat de la reixa del locutori.

Bibliografía

ALMEDA, ELISABET, "Particularidades de las cárceles de mujeres: un enfoque de género", *Panóptico*, num. 2, 2n semestre 2001, Barcelona, Virus, 2001, 135-154

ÁNGEL SUÁREZ-COLETIVO 36, *Libro blanco sobre las cárceles franquistas 1939-1976*, París, Ruedo Ibérico, 1976

ARRIAGA, MERCEDES, *Mi amor, mi juez. Alteridad autobiográfica femenina*, Barcelona, Anthropos, 2001

CABALLÉ, ANNA *Narcisos de tinta. Ensayo sobre la literatura autobiográfica en lengua castellana (siglo XIX i XX)*, Málaga, Megazul, 1985

CASTILLO GÓMEZ, ANTONIO "Notas sobre escritura y memoria popular en Italia" dins *Boletín de la Unidad de Estudios Biográficos*, 5, setembre 2001, Barcelona, Universitat de Barcelona, 51-57

DE HÉRIZ, ANA LOURDES "Auto/biografía: un ejercicio comparativo", *Boletín de Estudios Biográficos*, 5, setembre 2001, Barcelona, Universitat de Barcelona, 61-63

GUSDORF, GEORGES, "Condiciones y límites de la autobiografía", dins *La autobiografía y sus problemas teóricos, Suplementos*, 29, Barcelona, Anthropos, 1991

NASH, MARY, *Rojas. Las mujeres republicanas en la guerra civil*, Madrid, Taurus, 1999

RICH, ADRIANNE *Nacemos de mujer. La maternidad como experiencia e institución*, Madrid, Cátedra-Instituto de la Mujer, 1996

RODRÍGAÑEZ, CASILDA i CACHAFEIRO, ANA *La represión del deseo materno y la génesis del estado de sumisión inconsciente*, Madrid, Nossa y Jara editores, 1995

RODRÍGUEZ, AMALIA, "Mujer, lenguaje i cultura: Lacan y los cuatro discursos", *Feminismos, cuerpos, escrituras*, IRIS M. ZAVALA [ED], Barcelona, Icaria

WEINTRAUB, KARL J., "Autobiografía y conciencia histórica", dins *La autobiografía y sus problemas teóricos. Suplementos*, 29, Anthropos, Barcelona, 1991.

LA LUCHA POR LA VIDA **Predicadores, Torrero y Argelès sur mer. (Entrevista a Carmen Casas y Leandro Saun)**

Neus Samblancat. Universitat Autònoma de Barcelona. GEXEL

“Que te marca mucho la cárcel, según tu formación, según como eres tú pues la única cosa que hace es reafirmarte más y más en lo que tú piensas y en lo que tú sientes y te sientes más convencida, más aferrada a tu propia idea y más crítica con la situación que estás pasando.”

Carmen Casas

Leandro Saun “¿Por qué este silencio, por qué habéis callado?”

A la gente joven. A mi hermano

Los protagonistas de esta entrevista¹ son dos personas valientes y luchadoras: Carmen Casas Godessart (Alcalá de Gurrea, Huesca, 1921)² y Leandro Saun Ráfales (Gandesa, Tarragona, 1912).³

¹ Realizada en Barcelona (17-V- 2002) documento audiovisual. La transcripción de la entrevista ha conservado rasgos de la lengua oral a fin de reflejar en el texto la espontaneidad y viveza de las respuestas. A partir de la primera pregunta se utilizan las iniciales C.C. y L. S. para nombrar a Carmen Casas y Leandro Saun.

² Nací un 25 de abril de 1921 en Alcalá de Gurrea, exactamente en la colonia obrera del Sotón, Tormos, en la provincia de Huesca. Mi padre, Jesús Casas, era maestro, natural de Huesca y mi madre, Nieves Godessart, era ama de casa, nacida en Binéfar. Ya desde niña viví un ambiente netamente de izquierdas: mi padre, pese a sus orígenes de arraigado catolicismo, tenía unas ideas claras respecto a una sociedad mejor, más libre y más humana.

En febrero de 1936, tras el triunfo de las elecciones del Frente Popular, pasé a militar en las Juventudes Socialistas Unificadas. La pérdida de la guerra nos llevó al exilio en Francia. Con la invasión alemana participé en la defensa de este país desarrollando mi trabajo en la Resistencia en los departamentos de la Lozère, Ardèche y Gard (1942). Mi padre era del PSUC. Mi casa se había convertido en el punto de apoyo del Partido [comunista], la Resistencia y la Juventud. En esta época conocí a mi actual marido, Leandro Saun. En 1944 soy localizada por la Gestapo y tengo que abandonar mi casa. En junio de ese mismo año regreso clandestinamente a España para incorporarme a la lucha interior. Localizo a mi compañero detenido en *Torrero*, entro en contacto con la dirección del Partido incorporándome como responsable de agitación y propaganda de la organización de Aragón, Rioja y Navarra hasta que en 1945 soy detenida, procesada y encarcelada en *Predicadores*. Salí en libertad en 1947. Leandro en 1955. Cuando salió de la cárcel tuvimos dos hijos: Rosa Nieves y Leandro. En 1967 obtuve la plaza de enfermera en la Seguridad Social. Soy Presidenta de la *Amical de Cataluña de Antiguos Guerrilleros* en Francia y formo parte de la *Associació de Dones del 36* de Barcelona.

Carmen Casas, militante de las Juventudes Socialistas Unificadas, joven guerrillera en Francia finalizada la guerra civil, narra su experiencia en la cárcel de *Predicadores* de Zaragoza en la que estuvo reclusa 18 meses de 1945 a 1947.

Leandro Saun, teniente del Ejército Republicano y militante del Partido Socialista Unificado de Cataluña, cuenta su experiencia en el campo de concentración de Argelès de 1939 a 1940 y posteriormente su encarcelamiento en la prisión de *Torrero* (Zaragoza) condenado a muerte de 1945 a 1949.

N.S.— Carmen ¿podrías hablarnos de tu experiencia en la cárcel?

C. Casas — Mira, yo entré en la cárcel de Zaragoza a primeros de octubre de 1945 trasladada desde la Comisaría de Policía de Zaragoza donde había estado unos días a consecuencia de mi detención. Tras las diligencias en comisaría, soy trasladada y pasó a la cárcel de *Predicadores* en Zaragoza. La cárcel. [...] La impresión de entrar en la cárcel es malísima porque la cárcel de mujeres de Zaragoza había sido el antiguo palacio de la Inquisición y habiendo hecho sólo reformas adecuadas en el momento lo utilizaban como prisión provincial.

Era imponente: un edificio de la época decimonónica que ya había sido utilizado por la Inquisición, pues ya te puedes imaginar las características que tenía: sombrío, lóbrego, muchas rejas, porque para entrar en él había que pasar por lo menos por tres rejas que se iban cerrando tras de tí, a medida que ibas entrando. Fui a parar a unas celdas que eran las celdas de aislamiento, porque el primer mes, o los primeros veinticinco días, tenías que pasar por unas celdas de aislamiento antes de hacer vida común con las demás reclusas.

La celda. Allí eran grandes como correspondía al vetusto caserón; eran celdas muy antiguas, enormes, suelo de yeso, muy manchado, con unas paredes ya muy gastadas, un techo muy gastado, un jergón de panochas de maíz en el suelo, un cántaro de agua, un plato de aluminio con una cuchara de madera y una jarra y una tinaja con una tapadora que te servía para hacer tus necesidades. Como única salida, pues, estaba una ventana a la que no podías acceder que estaba muy alta, que no se cerraba ni en invierno ni en verano, te pasaba frío, te pasaba el calor y una puerta de aquellas épocas llena de cerrojos y junto a la puerta un mirador, que era un agujero por donde miraban las celadoras cuando venían a hacer la revisión, que por dentro se ensanchaba y le permitía expandir la vista por todo lo que era la celda. Esto era una celda.

De día estabas con la luz natural por la noche tenías toda la noche un foco encendido lo que te impedía dormir y no tenías en periodo de celdas, no tenías más que la visita, que te traían lo que se llamaba el desayuno que era un caldo al que se le denominaba café, el salir a limpiar la tinaja, vaciar la tinaja donde habías hecho tus necesidades, lavarte la cara en un grifo que caía en una pila junto al váter que no eran váteres eran retretes de aquellas épocas tan antiguas y volvías de nuevo a la celda.

---

³ Nací en Gandesa (Tarragona) el 17 de enero de 1912. Hijo de una familia payesa. En julio de 1936 me incorporé como voluntario en la columna Carlos Marx, que después fue la 27ª. División, del Ejército Republicano. Pasé por la Escuela de Guerra y en diciembre de 1936 salí con el grado de Teniente. Desde agosto de 1936 milito en el Partido Socialista Unificado de Cataluña. Herido en el Frente de Aragón (Zuera de Gállego) un año más tarde, quedo impedido del brazo izquierdo y soy destinado al Estado Mayor de la 4ª Región Militar a las órdenes del General Riquelme. En febrero de 1939, tras la caída de Barcelona en enero, soy detenido por la policía francesa y conducido al campo de Concentración de Argelès sur mer. Permanezco allí hasta mayo de 1940. Conozco a Sixto Agudo, responsable del PCE en el campo de Argelès. Paso a ser responsable del PSUC en los departamentos del Gard, la Lozère y Ardèche. Participo en la Resistencia a partir de 1941-42. Conozco a Carmen durante la Resistencia. En 1943 cruzo la frontera clandestinamente, incorporándome a la dirección del PCE de Aragón, Navarra y la Rioja. En diciembre de 1944 soy detenido y conducido a la prisión de *Torrero*. En julio de 1945 soy juzgado y condenado a muerte. Paso cuatro años en la cárcel condenado a muerte, me conmutan la pena por 30 años de prisión de los que paso 12. Cuando por fin alcanzo la libertad, junto con otros compañeros, me encargo de la organización del PSUC en Tarragona. Continúo luchando por las libertades democráticas tanto en el ámbito político como sindical. Milito en Iniciativa por Cataluña y CC.OO. y soy miembro de la *Associació Catalana d' Expressos Polítics*.

El rancho al mediodía que era algo muy difícil de comértelo, porque era una comida de mala calidad y peor guisada, no porque no supieran guisar las cocineras, que eran presas también, sino porque las presas no tenían medios para hacer una comida decente. Después por la noche te traían la cena; no había nada más en época de celda. Cada vez que la celadora abría la puerta tenías que levantar la mano y decir el *Arriba España*, eso era el saludo obligatorio levantar la mano y el saludo del *Arriba España*. Y no tenías intimidad porque la celadora podía pasar cuando quisiera.

[...] No tenías ni patio, ni tenías nada, no sabías nada; llegabas a perder la noción del día en que vivías. No sabías más que si era de día porque entraba más claridad y de noche porque se te encendía la luz. No sabías nada más.

N.S. —¿Has estado en alguna celda de castigo?

C.C. — Eran las mismas que tenías de aislamiento, eran las celdas de castigo.

N.S.— ¿Qué tipo de relaciones se establecía entre las reclusas? ¿y qué tipo de relación manteníais con las celadoras?

C.C.— Mira, las reclusas procurábamos mantener una relación bastante buena, entre nosotras, bastante estrecha; entre las reclusas que éramos políticas no se distinguía la ideología de cada una,⁴ porque yo formé parte con un grupo de compañeras entre las que me encontré sola como militante del partido [comunista] y sin embargo encontré muy buena acogida con las compañeras confederales, sobre todo con María Lacambra y la relación era buena con todas las presas. Entre las presas políticas, pues, teníamos una buena relación; nos ayudábamos, en fin lo que se dice una buena relación [...] En la misma celda estábamos mezcladas comunes y políticas, así como en otras cárceles tenían celdas aparte las políticas y celdas aparte las comunes, nosotras en Zaragoza estábamos todas mezcladas: comunes y políticas. Esto era una doble estrategia porque siempre hay en comunes mujeres más fáciles de domeñar y enseñarles a decir tú nos tienes que hacer este servicio vigila a fulana, vigila a mengana, dinos que hablan mengana o zutana, comprendes, pero ya tenías cuidado para saber con quien podías mantener una relación, pero no una intimidad, o vigilarte o guardarte de lo que pudieras estar hablando, lo que pudieras hacer ante según qué reclusas, pero ya te digo era ante las reclusas comunes, porque además en Zaragoza en aquella época había muchas chicas por prostitución.

N.S. — ¿Teníais religiosas vigilándoos?

C.C. — No, eran mujeres. En Zaragoza eran mujeres. [...] En cuanto a las celadoras había celadoras muy malas con muy mala fe, en Zaragoza el grupo de celadoras estaba formado por mujeres de muy, de muy... mala índole, de malos sentimientos y muy reacias a tener ninguna simpatía, ningún gesto de amabilidad con una reclusa. Sólomente hubo una: doña Isabel que procedía ya del Cuerpo de Prisiones, hija de un funcionario, un director de Prisiones en San Sebastián.

[...] El trato era un trato muy distanciado, muy marcándote que tú eras una reclusa y ella la celadora y otra cosa que tenías era soportar las visitas periódicas de las damas de la caridad, que venían a darnos catecismo, a darnos lecciones de Falange, a imbuirnos de que el régimen era lo mejor que teníamos y que podíamos dar gracias al caudillo y nos pretendían enseñar las lecciones, los mandamientos, la Historia Sagrada, la Biblia y las clases de religión. Entonces esto ocasionaba muchas veces polémica, sobre todo con las políticas, las comunes aguantaban el chaparrón y ciertas políticas, pero estábamos el grupo de mujeres más jóvenes, nosotras, que no nos rendíamos tan fácilmente y contestábamos a las preguntas de ellas. Como por ejemplo cuando te hablaban de

---

⁴ Testimonio confirmado también, entre otras confinadas, por Teresa Gebelli de Serra, perteneciente a las Juventudes Socialistas Unificadas. "Debo decir que todas las militantes de todos los partidos y organizaciones: la CNT, la SIA (Grupo de Solidaridad de las mujeres de la CNT, las de Esquerza Republicana), Dones Lliures y PSUC, éramos muy solidarias," en Neus Català, *De la resistencia y la deportación*. 50 testimonios de mujeres españolas, Barcelona, Península, 2000, p. 223.

humildad, de paciencia, de resignación y de aceptación de lo que nosotras estábamos purgando, entonces tenías que contestarles: ustedes quiénes son y [respecto] a la humildad les teníamos que decir: con qué humildad vienen ustedes, que viendo la miseria que hay en las cárceles y la pena que hay en las cárceles, ustedes vienen cargadas de joyas y pieles a hablarnos del catecismo de Jesús y de Dios; que vienen aquí pretendiendo hacer una limosna trayéndoles una tableta de chocolate a los niños... Y otro día en una... clase de religión que nos dicen, nos enseñan los mandamientos y cuando llegan al quinto mandamiento [dicen]: no matar si la justicia no lo pide. Entonces yo salté y dije mire usted: el catecismo que me enseñó mi padre nada más dice: no matarás.⁵

N.S. — ¿Y cómo era la distribución, la higiene, el régimen alimenticio?

C.C.— Mira, [...] estábamos todas apiladas estábamos en dos salas y entre las dos salas estaríamos unas trescientas mujeres, los catres se tocaban, de un catre al otro se tocaban. No había espacio mas que para haber habido, pues, una tercera parte, una cuarta parte de mujeres de las que estábamos, pero estaríamos unas trescientas entre comunes y políticas en las salas. Había habido muchas más porque yo ya entré en el año 45, pero en los primeros años había habido muchas más mujeres y no tenían catre dormían con los petates en el suelo. Condiciones, pues mira, las [reclusas] que podían, que les pasaban los colchones de su casa, les hacían ya unos colchones de lana, pero las que no teníamos familia que nos lo pudiera favorecer pues teníamos unos petates de hojas de maíz o de paja o de borra, dependía [...] Y ... el agua era fría todo el año o sea que si te querías duchar te tenías que duchar con agua fría, por lo tanto en invierno no la usábamos. La higiene era de lo más superfluo que tú te puedas imaginar, lavarte la cara, las manos y los pies porque de cuando en cuando había que lavarse los pies. En cuanto a la higiene de la cama ya te digo era una colchoneta, las mantas pues ya puedes imaginarte la higiene que pueden tener unas mantas, que vete a saber cuantas personas las habían utilizado

N.S.— ¿Y las reclusas que tenían hijos?

C.C. — Las reclusas que tenían hijos tenían una celda aparte, una sala. Entonces allí estaban todas las madres que tenían sus hijos con ellas. Condiciones higiénicas: ninguna. Los niños les podían lavar la carita y con una toalla lavarles los pies, porque la ropa la habían de traer de la calle. Los niños tenían un régimen de alimentación que, si malo era el nuestro, el de los niños era peor, porque carecían de lo más fundamental que requiere la alimentación de un bebé y los que estaban criados a pecho era por unas madres mal nutridas ya lo puedes decir. Si tenían la posibilidad que les mandaran paquetes de la calle... pero en aquella época era tanta el hambre en la calle, era tanta la miseria que había, que las familias se lo sacaban de sí para poder mandar un paquete a la cárcel, por lo tanto la alimentación era insuficiente.

Esto la alimentación, las medidas higiénicas, todo esto brillaba por su ausencia.

N.S.— ¿Y respecto a las enfermedades?

C.C.— Pues, la inmensa mayoría de las enfermedades se hacían graves porque ya cogían cuerpos desnutridos, cuerpos en malas condiciones. Había una enfermería que el médico era un bestia, el célebre don Felipe era como te diré yo era... porque un veterinario es una persona que tiene todavía un sentimiento de cara a los animales que cuida pero es que él no tenía ningún sentimiento de cara a las personas que cuidaba.

---

⁵ "La jerarquia eclesiàstica era conscient que se li presentava una oportunitat excepcional per "recristianitzar" la societat.

*Tanmateix, sovint s'oblida que recristianització implicava aleshores un programa polític que negava la llibertat i que acceptava implícitament, quan no ho feia de forma explícita, la repressió dels desafectes," en "Una immensa presó. Misèria, explotació i silenci sota el primer franquisme" Carme Molinero i Pere Ysàs, *Notícia de la negra nit. Vides i veus a les presons franquistes (1939-1959)*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 2001, p.103*

En la enfermería podían tener sábanas, podían tener una cama, pero los cuidados brillaban por su ausencia, es que no había medios, es que ya no ponían medios para poderte cuidar. Cuando una persona estaba muy grave la sacaban al hospital donde le ponían un guardia en la puerta, la ponían en una habitación sola en el hospital y le ponían una pareja de guardia civiles que le vigilasen la puerta para que no se escapara, que normalmente ya no estaba en condiciones de escaparse.

N.S.— ¿Y qué vida llevábais, cómo era un día en la cárcel?

C.C.— Un día en la cárcel era tocarte diana a las siete de la mañana. Venía la celadora se ponía en la puerta daba un silbido y batía palmas. Era cuestión de levantarse. Lo primero que tenías que hacer era recoger el petate, quitarte la camisa de dormir o el pijama, lo que llevases, medio vestirte, recoger el petate, dejarlo bien recogido y sacar de una caja [...] las cosas de aseo: el peine, el jabón todo esto tenía que estar apartado pero en la misma caja. Entonces cogías la toalla y marchabas a lavarte la cara, había un grifo donde allí nos poníamos todas en fila para podernos lavar.

Como te digo a las siete de la mañana venía la celadora, tocaba un pito, batía palmas y ya nos levantábamos, muchas veces a alguna la cogía ya levantada: era recoger el petate, doblar las cosas y a medio vestir, entonces llevábamos combinaciones o falda, te ibas, te lavabas la cara, te lavabas los dientes, que era lo máximo que podías hacer, y te peinabas como podías porque espejo tampoco no podías tener, no había.

Seguidamente de esto: formación y recuento. Formadas delante del petate y el recuento. Seguidamente, bajabas al patio, te ponías en cola e ibas a buscar el café o mejor dicho en la misma sala venían las cocineras y sin salir de ahí ponían una gaveta y te iban sirviendo el café en un plato, no en un tazón, en un plato, en el mismo plato de aluminio con la cuchara de madera te servían lo que llamaban café y te daban el chusco para todo el día. Si te lo comías con el café después no tenías chusco.

Seguidamente después de esto, después de la formación, el café y acto seguido podías bajar al patio. Mejor dicho entonces nos dirigíamos al centro donde estaba la celadora e íbamos a buscar si teníamos una revista o si teníamos labor, que lo que teníamos era labor. Y como revistas no se nos permitía más que una revista que la mandaban de la Argentina que era toda una revista, como te diré yo, de novela rosa. Era lo único que te permitían tener; libros de estudio ni nada de todo esto no te era permitido tener nada. En la cárcel de *Predicadores* no existía biblioteca, ni existía sala de maestros, no había nada de todo eso. Por lo tanto, las que querían aprender a leer y escribir éramos las presas mutuamente las que en el patio, o en las horas de recreo dentro de la celda, les enseñábamos a leer y a escribir a las que no sabían leer y escribir. Pero no había ni un libro, ni un maestro, ni una maestra, no había nada, de todo eso no había nada.

Tenías que pasar por hacer la limpieza, o sea que después del desayuno en el patio, una vez que habías recogido todos tus enseres, que si tenías una revista la recogías, que la única revista que nos era dado a todas era el periódico *Redención*, que se editaba en la cárcel, ese era moralista, todo lo que tu quieras, la única prensa que nosotras podíamos leer, nos daban las noticias que querían y labores. Lo único que hacíamos era muchas labores,⁶ que nos las enseñábamos de las unas a las otras. Y fregar, limpiar las salas, y fregar las escaleras y ayudar en la cocina, el día que te tocaba, a pelar patatas o a cortar verdura porque la verdura no se limpiaba se ponía encima de una mesa y se iba cortando hojas buenas y hojas malas...el día que te tocaba.

Después bajabas al patio. Si tenías labor nos juntábamos por grupos las que nos dedicábamos a hacer o costura o media o ganchillo; nos poníamos por grupos para enseñarnoslo de las unas a las otras o la tertulia de hablar, de hablar de nuestras cosas,

---

⁶ El tipo de ocupaciones y actividades que enumera Carmen están claramente marcadas por el sexo de las reclusas; su finalidad era reforzar la domesticidad del colectivo de mujeres, tal como señala Elisabet Almeda en "Particularidades de las cárceles de mujeres: un enfoque de género," *Panóptico*, n° 2, 2n. Semestre 2001, Barcelona, Virus, 2001, pp. 135-154

de hablar de nuestras familias, porque tenías que pensar que la celadora tenía un sitio [desde] donde nos vigilaba a todas, pero iba dando vueltas según qué grupos; a las comunes raramente se las visitaba pero a las políticas venía muchas veces sin darte tú cuenta a cogerte de improviso; mientras estabas hablando o haciendo una labor te notabas la sombra de la celadora que estaba detrás tuyo, comprendes. Y al mediodía a buscar el rancho. Por la tarde tenías un rato que estabas en la sala y después volvías a bajar al patio los días que hacía bueno. Si llovía no, porque al aire libre no podías estar. Y volvías a entregarte pues sencillamente a tu trabajo, es lo que más hacíamos: ganchillo, media, costura, bordado lo que fuera de todas estas cosas. [Luego] lo sacábamos a la calle, la familia se lo llevaba, lo sacaba y lo vendía en mercerías o había mercerías que ya te mandaban trabajo de hacer cosas: jerseys o jerseyitos de bebé o tapetes de media, que todavía me acuerdo yo de hacer tapetes de media, o guantes de ganchillo o guantes de media o jerseys y los hacíamos para la familia o la familia los sacaba y los vendía y con esto nos podía mandar otras cosas. Otra cosa, se te obligaba a ir a misa todos los domingos, eso sí.

N.S.— ¿ Y no pensabais cómo salir de ahí en las conversaciones?

C:C.— Pues, todas las conversaciones giraban en torno al mismo tema: qué haríamos cuando saliéramos, pero como no sabías cuándo ibas a salir, porque yo en los tiempos que estuve tenía la incógnita de que no sabía, porque me habían procesado por el [artículo] 237-238 que era treinta años o pena de muerte entonces había un interrogante que no sabías tú lo que ibas a pasar, entonces a mí la preocupación, la mayor de mis preocupaciones era no saber de él.

[...] Las cárceles fueron la continuidad de la represión de la calle, aumentada, aumentada, porque además te veías privada de libertad y a ti te podían humillar mucho más. Yo la pasé muy mal porque no tuve nunca noticias de él. [...] Eso es muy doloroso, es una tensión..., es una angustia que vives continuamente saber que tienes el marido condenado a muerte, que te lo pueden fusilar en cualquier momento...

N.S.— ¿Hasta qué punto el haber estado en una cárcel o en un campo de concentración se convierte en una eterna pesadilla que te acompaña siempre?

¿Llega un momento en que se pueda decir: aquello pasó?

C.C.— Pues mira todo depende, todo depende del temple de cada uno.⁷ Hay personas que se hunden rápidamente, hay personas que han perdido la razón, hay personas... Junto a mi cama dormía una muchacha de Maella, que qué le debieron hacer en Comisaría que esta muchacha perdió la razón y no podías hablar con ella. Era una chica majísima y se la veía que era una chica culta y esta chica se despertaba por la noche cogía una escoba y la emprendía contra las luces y empezaba a gritar, esta mujer no sabía donde estaba. Era una cosa que había perdido la razón por completo [...] Esta mujer lo peor que le pudo haber pasado es que perdió la razón.⁸

Otras, pues sencillamente lo llevaban con una cierta paciencia, con una cierta resignación pensando sencillamente las que tenían hijos en los hijos que habían dejado en la calle, que normalmente los hijos de muchas presas habían ido a parar a las inclusas, a los orfanatos y esto era para ellas motivo de una gran preocupación.⁹ Que te

---

⁷ "Cuando alguna camarada me decía: ¿No ves que no puedo más, no ves cómo sufro?; yo le contestaba invariablemente: 'no, la vida es bella, hay que conservarla; alguna se salvará, ¿por qué no hemos de ser nosotras?.' 'Pero la vida es fea y cruel aquí.' ' No, la vida es bella; todo lo que aquí sufres es para la belleza de otras generaciones, como otros sufrieron como tú" en Neus Català, op. cit., p.57

⁸ También Consuelo García recoge el testimonio de Soledad Real sobre la pérdida de la razón de algunas reclusas en *Las cárceles de Soledad Real. Una vida*, Madrid, Alfaguara, 1983.

⁹ "Molts dels infants que van sobreviure a la presó fins a l'edat de quatre anys van ser separats de les seves mares i ingressats en centres d'assistència i escoles religioses. No hi ha dubte possible sobre la intencionalitat política del manlleuament d'infants de part del règim del general Franco, els mateixos responsables ho van proclamar: 'miles y miles de niños han sido arrancados de la miseria material y moral; miles y miles de padres de esos mismos niños, distanciados políticamente del nuevo Estado español, se van acercando a él

marca mucho la cárcel, según tu formación, según como eres tú pues la única cosa que hace es reafirmarte más y más en lo que tú piensas y en lo que tú sientes y te sientes más convencida, más aferrada a tu propia idea y más crítica con la situación que estás pasando.

N.S. — Bien, muchas gracias, Carmen. Ahora vamos a pasar a su compañero Leandro Saun.

N.S.— Leandro ¿podrías hablarnos de tu estancia en 1939 en el Campo de Concentración de Argelès?

L. Saun — Pues, el campo de concentración de Argelès se distinguía porque era un campo dentro de una playa, bajo el Pirineo y entramos allí [en febrero] y era un campo desierto no había más que senegaleses y alambradas. Entonces allí a la hora de dormir uno se hacía un agujero en la arena y se ponía, para que el viento no le pegase la arena en la cara, cubierto. El que tenía una manta, pues nos cubríamos dos o tres con ella y el que no tenía manta pues las pasaba puta. La alimentación era de una baja calidad, allí murió la gente a centenares: niños y mujeres que estaban [...] muy débiles...

Las necesidades se hacían en el campo, veías a la gente con unas diarreas, unas descomposiciones enormes a causa de la alimentación ...

El plato de comida que allí se servía era el *tupinambo* era una especie de patata que no era patata, no, que se llamaba *tupinambo* que esto no sé si venía de Argelia o de donde venía y esto pues veías que los vientres se hinchaban de unos gases... que venían unas descomposiciones [enormes] y mucha gente perdió la vida. A medida que transcurría el tiempo [...] construimos barracas, en islotes construimos barracas.

A partir de la entrada en el campo, al día siguiente [se nos dijo]: todos aquellos que no tengan las manos manchadas de sangre pueden ir a España que el gobierno les recibirá... y marchó bastante gente, miles de españoles marcharon. Con el transcurso del tiempo, pues ya los campesinos de aquella zona venían al Estado Mayor del Campo a pedir en época de la vendimia trabajadores y era un ferial; salías del campo y el campesino que venía lo primero que te hacía era mirarte la boca, a ver cómo estabas, miraba las condiciones físicas que tenías, deshaciéndose de unos, [diciendo] éste no, éste sí, éste no, éste sí. Te hablo [...] de que no había tal cultura de acogimiento. Ellos decían que no habían campos de concentración sino que eran centros de acogimiento.

Dentro de la vida del campo había un problema que eran los mutilados y heridos de guerra; a unos la herida aún les supuraba, otros tenían una pierna cortada, o un brazo... Entonces mi preocupación, como también herido de guerra, fue organizar dentro del campo a todos aquellos que habían sufrido heridas de guerra y pude conseguir que viniese un tribunal médico entre ellos Michel Seire, un señor parisino muy buena persona que tenía una fábrica de ortopedia, y él había sido militar en la guerra de 1914 en Francia y el hombre conmigo se portó maravillosamente bien; hizo venir unos médicos, un tribunal médico y todos pasamos por este tribunal y cada uno tenía un grado de inferioridad: 20 grados, 30 grados, 100 grados y... esto se lo llevó él todo en un dossier a París. En París estaba el gobierno de la República todavía, el SERE¹⁰ y efectivamente vino pues el [informe] del tribunal médico con el grado de mutilación que cada uno tenía y ya tenía [cada herido] la cantidad estipulada; total que me mandan el dinero a mí y el capitán del campo no tiene confianza en que yo tenga este dinero porque piensa: este tío sale con el dinero...

Total que nos reunimos con el capitán, yo con la lista de [mutilados] y efectivamente el dinero venía de acuerdo justo con arreglo al documento enviado. Este fue pues el caso, yo diría, de un trato más humanitario, como herido de guerra....

---

agradecidos" en "Territoris de càstig (les presons franquistes, 1939-1959)" Ricard Vinyes, *Notícia de la negra nit*, op. cit., p. 60

¹⁰ Siglas que corresponden al *Servicio de Evacuación de los Refugiados Españoles*.

[...] Uno de los trabajos más rentables, aparte de lo cultural, de la música y de la cultura [fue que] montaron una industria de aviación en el campo.

Y Pedro que era un campesino italiano, que había salido de un campo de concentración castigado en Italia y vino con las Brigadas Internacionales a España, tenía como misión entrar en nuestro campo, tenía permiso de las autoridades francesas para recoger todos los platos de aluminio, cantimploras, cucharas que no se hacían servir y con un saco al cuello las cargaba, esto entraba en la fundición que tenían ellos. Sí, total que esto [...] les permitía tener unos ingresos.

En el campo de Argelès hacían [piezas de] aviones de bombardeo y cazas y salían y habían adquirido un permiso oficial de las autoridades francesas para que saliesen a vender el producto de los aviones que habían construido... y les dieron un permiso que iba desde Argelès, Saint Cyprien, Barcarès, los pueblos estos hasta Perpignan y claro la maleta que llevaban de aviones pues esto había tiendas que se la quedaban los primeros y ellos fabricando hasta que la materia prima pues se terminó [...] Y esto fue más o menos la vida que llevé en el campo de Argelès.

N.S.— ¿Había suicidios en el campo?

L.S.— No, en Argelès, no. Había muchas bajas, eso sí.

N.S.— ¿Podrías hablarnos de tu estancia en la cárcel de *Torrero*?

L. S.— El trato de Comisaría, pues, para qué decir, es el trato que cualquier político ha recibido, brutal. A los doce o trece días salimos ya en dirección a la cárcel y entro con un informe en la cárcel que dice: preso político que viene de Moscú, peligrosísimo.

La cárcel de Zaragoza, por el conocimiento que yo tengo de otros amigos que han estado en diferentes cárceles, se distingue como la cárcel más cruel de España, la más represiva. Está Pedro el cruel que es el alemán auténtico, el facha auténtico, un aragonés alto, rubio, con unos ojos claros, la gorra de..., su marcha atlética por los pasillos, no, y te hablo de cosas muy precisas.

Se ha hablado de la cárcel muy superficialmente, pero a mí lo que más respeto me daba y lo que más sentía era la noche que había saca. Se presentaba Pedro, el cruel con don Simeón y don Pedro y a la vista de la celda decía José [y nada más]. Había creado en las celdas que estaban cercanas una inquietud al nombrar a José pero no sabían quién era... y entonces él, después de un rato, [decía]: José Rodríguez Salvador... Era una preocupación la que les había creado él a los presos dentro de la celda, una inquietud...

[...] En Zaragoza eran inimaginables las torturas físicas y las palizas.

N.S.— ¿Qué tipo de torturas?

L.S.— Pues tortura en el sentido de palos, de castigo, de celdas, de meterte en una celda de castigo estando cuarenta días, como yo me he tirado, cuarenta y cincuenta días sin luz [...] oscuro totalmente, tapiaron la ventana.

Había un grupo de Favara que en el patio, el primer día que bajé al patio vi a dos y uno... no podía hacer de vientre y con un sacacorchos, pues, le iban sacando.... La gente que vivía en Zaragoza cuando salía de la cárcel salía muy tocada, no vivía mucho, porque la represión era sistemática,¹¹ pero diariamente por cualquier cosa: a formar, registro... constantemente la gente estaba en pie, siempre estaba en pie, castigos, registros, palizas.

N.S.— ¿Y qué sentiste cuándo te condenaron a muerte?

---

¹¹ "Així s'entén l'esperit de la pressó franquista que, si bé evolucionà segons els imperatius cronològics i contextuals, va mantenir el seu fonament originari: la utilització de la misèria integral com a procés d'anihilació moral, expiació política i exemple amenaçador per a qualsevol forma de dissidència política" en "Territoris de càstig (les presons franquistes, 1939-1959)", Ricard Vinyes, *Notícia de la negra nit*, op. cit., p.61.

L. S.— Mira te voy a decir la verdad. Te mentiría pero no quiero mentirte. No me impresionó nada. Cuando salí, después que me juzgaron, uno de los guardia civiles [dijo] si pudiese, si mandase yo, le pegaba cuatro tiros en la calle.... y dije, y qué sacaría usted. Y tengo mi filosofía: no seré ni el primero, ni el último... hice un esfuerzo por inhibirme de que estaba condenado a muerte, hacía mis proyectos, había que organizar, había que trabajar, había que luchar.... Y en aquella época estábamos cuatro condenados a muerte: dos comunes, un guerrillero y yo.

El cura tenía la costumbre de pasar celda por celda a dar las buenas noches si pasaba por una celda y había un condenado a muerte y no le daba las buenas noches es que al día siguiente le mataban: *germanets dormiu tranquils...* a los comunes, al Patacó que era un guerrillero: *germanet dorm tranquil*, pasaba por mi celda [ruido de pasos] silencio, pero yo no lo sabía, a mi no me importaba, yo no lo sabía, y al cabo de un par de años un chico que había estado condenado a muerte, que estaba destinado a la sala en las celdas, hablando me pregunta: cada noche dan las buenas noches, y contesto: sí, a todos los demás, sí, pero a mí no, a mí no.

N.S.— Bien, ahora tengo una pregunta común para los dos, en realidad dos. Una que quizá ya os la hayan hecho en muchas ocasiones que es si estáis arrepentidos de vuestra trayectoria y otra ¿qué les diríais a la gente joven de lo que ha sido vuestra lucha?

C.C.— Yo a la juventud les diría una cosa. Yo he sido joven, en la J.S.U. me formé y crearon en mí un espíritu sencillamente de creer en una utopía, de creer en un mañana, de confiar pero no solamente estaba esa confianza, la confianza estaba en que nosotros teníamos que ser los que teníamos que hacer el esfuerzo para poder llegar. A esta juventud le quiero decir sencillamente que hoy son los más machacados, porque los más perjudicados en este sistema es una juventud que no tiene un trabajo, que no puede pensar en un mañana porque no tiene un presente cierto. Entonces son ellos los que tienen que pensar que tienen derecho a un mañana y que tienen que empezar a trabajar para conseguirlo porque es el esfuerzo de ellos el que se lo dará a conseguir, el que se los hará conseguir y que piensen una cosa que no hay que desmayar que la vida es dura, que la lucha es dura, que la trayectoria es larga, que no siempre se consigue todo en el primer momento, pero que al final el triunfo es de ellos, porque el mañana es de ellos y se lo tienen que trabajar ellos. Y que arrepentida no estoy nada.

L.S.— Bueno, qué podré hablar yo si he sido joven y las cosas no se consiguen tan fácilmente. [A la juventud] le transmitiría lo que estoy transmitiendo en diferentes lugares, universidades, sobre todo, que este silencio tan grande que ha habido en nuestro país, que ellos saquen las consecuencias y esto lo decía en la universidad Rovira i Virgili; en parte ustedes tampoco han jugado un papel y ... si recordasen a Rovira i Virgili si le tuviesen en mente les diría: por qué este silencio, por qué habéis callado. Todo este proceso histórico que esta juventud no conoce... y este es el trabajo que nosotros, los pocos que quedamos y que tenemos estas inquietudes, de cara a esta juventud, este es nuestro trabajo, que sepan lo que ha pasado en nuestro país y que ellos aprendan también a ser algo el día de mañana. Y es una juventud, yo diría, pues buena, por qué no va a ser buena la juventud, por qué no va a ser buena, quién dice que la juventud es mala, si es el porvenir de una sociedad, sin la juventud no hay sociedad, por lo tanto a esta juventud le debemos ayudar todos en aquello que les pueda servir, que les pueda ser útil. Vosotros en las universidades, nosotros en la calle y también en la universidad.

Este es el gran trabajo y de nuestra edad queda poca cosa ¡Aprovechadla!
¡Aprovechadla!

N.S.— Sí, eso es lo que queremos y deseamos. Os damos las gracias. Muchas gracias.

